

Egyed Ákos

Az erdélyi magyarság törté- netéből 1790–1914

ERDÉLYI
MÚZEUM-
EGYESÜLET
KOLOZSVÁR

243

ERDÉLYI
TUDOMÁNYOS
FÜZETEK

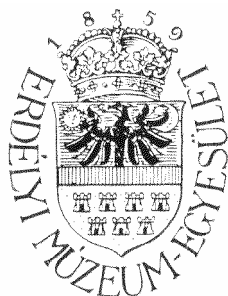
EGYED ÁKOS
AZ ERDÉLYI MAGYARSÁG TÖRTÉNETÉBŐL
1790–1914

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK

243

EGYED ÁKOS

AZ ERDÉLYI MAGYARSÁG
TÖRTÉNETÉBŐL
1790–1914



AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA
KOLOZSVÁR, 2004

**Megjelent
az Arany János Közalapítvány a Tudományért
támogatásával**

**Szerkesztő
Géczi Róbert**

**A borítólap első oldalán
a kolozsvári Wesselényi utca a XIX. század végén**

**Felelős kiadó
Sipos Gábor**

ISBN 973-8231-31-0

**Készült a Református Egyház Misztótfalusi Kis Miklós
Sajtóközpontjának nyomdájában
Felelős vezető: Tonk István
Műszaki szerkesztő: Bálint Lajos**

Előszó

Az 1990-ben újjáalakult Erdélyi Múzeum-Egyesület elnöksége rövid távú céljai között szerepelt az erdélyi magyarság rövid összefoglaló történetének megírása és közzététele. A feladatot felkérésre négy kutató, köztük e sorok írója vállalta el. Végül a tervezett kötetnek csak két fejezete készült el: az 1690–1790, illetve az 1791–1914 közötti korszakot tárgyaló részek. Ezúttal az Erdélyi Tudományos Füzetek 243. köteteként az utóbbit adjuk közre.

Amikor a könyvünk terve 1991-ben közismertté vált, többen kérdezték tőlem, hogy az 1986-ban kiadott háromkötetes *Erdély története* után mi indokolja ennek a könyvnek a megírását. A választ erre a kérdésre nem volt nehéz megadni: elsősorban azért gondoltunk egy ilyen mű közretételére, mert – bármennyire furcsán hangzik is – az erdélyi magyarság története még nem látott napvilágot, különösen a vármegyék magyarságának históriája. Idők folyamán Erdély történetéről számos magyar, román és német nyelvű könyvet adtak ki; a románok és németek történetét külön is megírták, a magyarságét – a székely história kivételével – viszont nem.

A magas tudományos színvonalú háromkötetes *Erdély története* nagy űrt töltött ki ugyan, de nem pótolhatta azt a jelentős hiányt, amely az utóbbi félévszázadban keletkezett az erdélyi történelmi írás terén. Az említett műből kevés példány jutott el Erdélybe, s egyébként is a három vaskos kötetet a szerzők nem a szélesebb olvasóközönségnek szánták, holott éppen ennek körében volt a legnagyobb szükség egy oldottabb stílusú magyarságtörténetre. Igaz, később megjelent az egykötetes *Erdély története* is, amely sokat javított a helyzeten, de egy újabb összefoglaló munka kiadásának szükségességét ez sem kérdőjelezhetette meg, ugyanis kiadványunk elsősorban a magyarság múltjára, sajátosságaira próbál koncentrálni.

Ilyen sajátosság például az, hogy az erdélyi vármegyék magyarsága, a székelység vagy a partiumi magyarság történelme bizonyos tekintetben számos különbséget mutat. Ha csak arra gondolunk, hogy a székelységnek sikerült megtartania az ősi szállásterületét, viszont a vármegyei s a partiumi magyarság kisebbségi, sőt nagyrészt szórványhelyzetbe került, lemerhetjük, hogy nem jelentéktelen különbségekről van szó. Magától vetődik fel a kérdés, hogy a történelemben találunk-e, s ha igen, milyen magyarázatot az említett nagy fontosságú jelenségre. Ezzel kapcsolatban az érdeklődő figyelmébe ajánlom kötetünk számsorai mellett különösen a társadalomtörténeti részeket. Kiderül ugyanis, hogy a magyarság ott volt képes megőrizni többségi jelenlétét, ahol szabad társadalmi szervezetben élt, vagyis a Székelyföldön. Ezzel szemben a vármegyékben, ahol a feudalizmus a maga teljességében kialakította a nemes- és jobbágy-társadalom képét, a magyar lakosság folyamatosan tért veszített.

Az már a fentiekből is kitűnt, hogy kötetünket – az eredeti elképzeléseket megtartva – szélesebb olvasóközönségnek szántam. Ezért a forrást csak az idézeteknél tüntettem fel, de a könyvészeti tájékoztató eligazítást nyújt mindazoknak, akiket valamely kérdés vagy esemény részletesebben érdekel. S bár a kézirat több évvel korábban elkészült, a bibliográfiában szerepelnek azok az újabb kiadványok, amelyeket haszonnal forgathatnak tisztelt olvasóim.

Végül legyen szabad szavá tennem, hogy szívesebben közöltem volna az általam írt részt egy 1990–1991-ben tervezett kötetben, amely felöleli az erdélyi magyarok történetét a honfoglalástól napjainkig. Erről azonban le kellett mondanom, s ezért határoztam el az 1791-1914 közötti korszak történetének kiadását. Teszem ezt mégis abban a reményben, hogy talán ez a kis kötet a történelmi ismeretek terjesztésének, s némiképp a történetkutatásnak az ügyét szolgálhatja.

Kolozsvár, 2003. július 20.

Egyed Ákos

A rendiség és feudalizmus utolsó időszaka.

A reformkor (1790–1848)

A kortársak feljegyezték azt a nem mindennapi esetet, hogy II. József halálhírére Erdélyben nemesek és polgárok, magyarok és szászok örömkönnél tánra perdültek és vidám torokat rendeztek. Erdély rendei a felvilágosult abszolutizmus erőszakosan „boldogító”, s főleg központosító politikájának bukását ünnepelték, bízva abban, hogy rövidesen az ország visszatér a *Diploma Leopoldinum* hatálya alá. A bizakodás nem nélkülözött minden alapot, hiszen az új uralkodó, II. Lipót (1790–1792) nem kívánta mindenben folytatni testvérbátyja politikáját, s a Birodalom igen nehéz külpolitikai helyzete is arra kényszerítette, hogy biztosítsa a belső nyugalmat s megígérje Magyarország és Erdély törvényeinek tiszteletben tartását.

E korszak erdélyi történetét nagy mértékben befolyásolták az Európában zajló események: a francia forradalom s főleg a napóleoni háborúk, majd az 1815-ös Bécsi Kongresszuson kialakított, a status quo elvére épülő politikai irányvonal. De ez is csak időlegesen tudta háttérbe szorítani azt a szintén európai indíttatású megújulási folyamatot, amely előkészítette a rendi világ helyett kialakuló polgári nemzetek és nemzeti mozgalmak megjelenését és megszilárdulását. A Habsburg-monarchia is színtere volt a változásokat fékező vagy igenlő erők küzdelmének. Erdélyben az említett tendenciák sajátos formákban jelentkeztek. A három bevett rendi nemzet a korszak elején a korábbi rendi jogok visszaállítását tűzte ki célul, hogy aztán a polgárosodás útjára lépve lazítsa a sokszázados rendi jellegű uniót, s más irányba keresse a szövetségeket. A románság viszont ekkor indított mozgalmat a negyedik rendi nemzet státuszának elismeréséért.

Az új történelmi korszak mozgásirányainak elindító eseménye az 1790-ben Kolozsvárt megnyílt országgyűlés volt, záróhatára pedig az 1848-as forradalom, pontosabban az 1848. május 29-én kezdődött utolsó rendi országgyűlés. Azokat a kérdéseket ugyanis, amelyek 1790-ben felmerültek, 1848 oldotta meg. Vonatkozik ez mind a társadalmi, mind a politikai jellegű problémákra.

A közben eltelt majdnem hat évtizedben felgyorsult a régi rendi világ felbomlása, a feudalizmus pedig kilátástalan válságba került. Ennek a felismerése, amelyhez az európai új eszmé-áramlatok ugyancsak hozzájárultak, az 1848 előtti fél évszázad legnagyobb eredménye volt. Egyáltalán nem véletlen, hogy a változtatás szükségességét azok a gondolkodók és politikusok hangoztatták, akik rajta tartották szemüket a világban lezajló eseményeken és folyamatokon, miközben aggódva tapasztalták, hogy nálunk még minden „parlagon hever”. Gondolunk a magyarországi reformot elindító Széchenyi Istvánra és az erdélyi helyzetet legjobban ismerő Wesselényi Miklósról, valamint az őket követők nem kis táborára.

A történelemben azonban mindig számolni kell a „másik féllel” is. Erdélyben például a rendiség és feudalizmus minden lényeges változtatás nélküli fenntartásának hívei az egész említett korszakban erősek maradtak, annál inkább, mivel ők a Habsburg-hatalom politikai nézeteit képviselték. Ez akadályozta meg, hogy a változtatásokban a törvényhozás elől járasson, ez a konzervatív erő buktatta el a legjobb kezdeményezéseket. Emiatt testálódott Erdély legsúlyosabb problémái az 1848-as forradalom idejére.

Az 1790–1848-as korszak magyar történelmének lényeges vonása volt, hogy amíg az erdélyi konzervatív-nemesi tábor Bécsben talált támaszra, a nemzeti liberálisok a magyarországi reformmozgalomhoz kapcsolódtak. *Ez tette lehetővé a két „testvér-hazában” élő magyarság egymáshoz való közeledését, s azt, hogy a korszak végére a háromféle magyar rendi natio (magyarországi s erdélyi magyar, valamint a székely) helyén az egységes magyar polgári nemzet kialakuljon. Az 1848-as unió már ennek végső stádiumát jelezte.*

Vizsgáljuk meg, hogy milyen volt az a társadalmi közeg, amelyben a fent említett mozgalmak s irányzatok létrejöttek; lássuk, milyen volt Erdély magyar társadalma az 1848 előtti fél-évszázadban. S végül, milyen sajátos indíttatásokat kapott a politikai élet Erdély sokrétű magyar társadalmának helyzetéből.

I. A sokrétű magyar társadalom

Amint a történeti források bizonyítják, a XVII–XVIII. század folyamán Erdély népességi s etnikai viszonyai jelentős mértékben megváltoztak. E folyamat a XIX. század első felében is folytatódott. A természetes népszaporulat viszonylag magas szintje, valamint a Kárpátokon túli bevándorlások következtében az első hivatalos népszámlálás óta (1786) az össznépesség egyharmaddal gyarapodott, s az 1840-es évek végén elérte az 1 800 000 főt. Ha a Partiumot (Szi-lágyság) is tekintetbe vesszük, legalább 2 000 000-s lakossággal kell számolnunk.

Hogy az össznépességben mekkora volt a magyarság száma és aránya, annak meghatározása nem könnyű feladat, mert a korabeli szerzők adatai közt nagy eltéréseket tapasztalunk. A korszak ismert statisztikusa és történetírója, Kőváry László 830 000 magyarról számol be, míg a szász J. Söllner 606 000 magyarról tud, vagyis szerinte az 1840-es években az erdélyi lakosságnak 28,2%-a lehetett magyar. A későbbi összeírások Söllner adatait igazolták: az 1850-es osztrák statisztika 585 342 (28,23%) magyar nemzetiségű lakost mutatott ki Erdélyben. A magyarság fele a székely székek lakója volt.

Az erdélyi magyarság tehát a XVII–XVIII. századi változások következtében kisebbségi helyzetbe került az 1840-es években mintegy 1 291 000 főt számláló románsággal szemben. De Erdély etnikai képe ennél tarkább színezetű volt: az említettek mellett 1840 körül 214 133 szász (9,9%), 19 902 cigány (0,93%), 9 141 örmény (0,42%) és 3 155 zsidó (0,14%) is élt. Az etnikai-nemzetiségi arányok alakulása annál inkább foglalkoztatta a magyar közgondolkodást, mivel Magyarország nemzetiségi térképét is megváltoztatták a török háborúkat követő tendenciózus birodalmi telepítések és a spontán betelepülések. A legnagyobb arányú változások éppen a történeti Erdéllyel határos területeken: Bihar, Szatmár, Arad megyében és a Bánságban következtek be, ahová nagy számú német, román, szerb és szlovák népességet telepítettek le. *A kedvezőtlennek változott etnikai helyzet mindinkább egyik fő meghatározójává lett a magyar politikai gondolkodásnak és magának a politikának is.*

Erdélyben az etnikai változások különösen amiatt váltak veszélyessé a magyarságra nézve, mert a nagy kiterjedésű Mezősége s a Maros, valamint a Szamos völgyében a magyar népesség meggyengült, településeik sok helyen elszigetelődtek, s nem jelentéktelen számú jobbágy-nép asszimilálódott a románságba. Az erdélyi magyarság fő erőssége a Székelyföld volt, amelyet 1848 előtt 84–85%-os arányban a székelymagyarság lakott; a Székelyföldön tisztán román települések csak a XVII. század végén és a XVIII. század folyamán keletkeztek a Keleti-Kárpátok eladdig lakatlan vidékeire való betelepülések következtében (Marosszék, Csík-, Gyergyó- és Kászonszék havasi vidékei). A magyarság második erősségét a városok képezték: a szászföldiek kivételével, a jelentősebb városokat többségben magyarok lakták.

A magyarságnak továbbra is (1848-ig) sokrétű rendi társadalma volt. Társadalmi szerkezetében helyet kapott az arisztokrácia, a birtokos köznemesség, egytelkes nemesi réteg, az értelmiség és a tisztviselő kategória, a szabad székelység, a határőri rendű székelység, a mezővárosi és városi polgárság s a rendiségen kívül rekedt, de a társadalom szerves részét képező jobbágy-ság és zsellérség. A rendi sokféleség mellett gondoljunk a felekezeti megoszlásra is: a római katolikus, református, unitárius, evangélikus magyarságra. S még nem szönlünk az elmagyarosodás útját járó örmény katolikusokról, s hogy a görög katolikus egyháznak is voltak magyar etnikumú tagjai.

Egy ilyen sokrétű társadalomban nem ígérkezett könnyű politikai feladatnak megtalálni azt a központi gondolatot, amely a *reformkor sokat hangoztatott kulcsszava lett, nevezetesen az*

érdekegyesítés. Ez a jelszó hivatott a túlságosan megosztott magyar társadalmat (természetesen nemcsak Erdélyben) nemzeti közösségbe összefogni. Másként mondva: a rendi-feudális és a polgári-nemzeti érdekek egyeztetéséről volt szó, amit azonban nehezített a magyarság belső megoszlása, s általánosabb síkon Erdély különböző etnikumainak eltérő társadalmi szerkezete is. Ugyanis csak a magyar társadalomnak volt teljes rendi-feudális szerkezete, amely gyökeresen különbözött mind a román, mind a szász társadalométól. Utóbbi szerkezetéből hiányzott az arisztokrácia s általában a nemesség, a románságnak nem volt sem arisztokráciája és köznemessége, sem számottevő városi polgársága. A történetírásnak számolnia kell azzal, hogy ezek a különbségek, amelyekhez a vallási is hozzáértendők, eltérő kultúrákat, mentalitásokat is jelentettek. És nem utolsósorban eltérő törekvéseket.

Visszatérve a magyar társadalom kérdéseire, meg kell vizsgálnunk annak egyes részeit, rendjeit, rétegeit, hogy a másságokban a visszatartó, illetőleg a változtatások felé mutató tendenciákat is észlelhessük.

1. A nemesi rend

Erdély magyar társadalmának meghatározó kategóriája a nemesi rend volt. Helyzetével, törekvéseivel azért is foglalkoznunk kell, mert az elmúlt évtizedek történetírása elhanyagolta, illetve sokszor egyoldalúan mutatta be a magyar nemesség történetét.

Az erdélyi nemesi rendhez az 1848 előtti évtizedben mintegy 30 000 család, azaz 100 000–110 000 fő tartozott. Ennek legalább kilenczede része magyar volt, a többi román és más etnikumú. A nemesi rend maga is sokrétű: a kortársak nemesnek tartották az arisztokratát, a közbirtokos nemeset, az egytelkest, a székely primort és lófőt. Olyan nagy arányú nemességet, amely az erdélyi magyar lakosság 15–17%-át tette ki (a székely primorokat és lófőket is ide számítva), csak a litván és lengyel társadalomban találunk. Erdélyben pedig – amint már említettük – egyedülálló, hiszen a szászok közt csak néhány száz, a románok közt ugyan több ezer, de a lakosságnak csak 1–2%-át kitevő nemes lehetett.

A magyar nemesi rend vezető csoportját a főrendnek is nevezett 23 grófi és 24 bárói családot felölelő arisztokrácia képezte. Mivel nemzeti rendszer létezett, az arisztokrata családok számát 300 körülire tehetjük. Ők a legtöbb jobbágyot tartó s legtöbb földvagyonnal rendelkező földesurak, bár vagyonságuk a magyarországi mágnásoktól messze elmaradt.

Ahhoz általában sokuknak elegendő volt a jövedelme, hogy a vidéki kastélyt főúri lakká alakítsák át, ahol a család élt tavasztól őszig, s ahonnan nem hiányoztak a rendszeresített nagy fogadások és vadászatok. E kúriákban helyet kapott a magas kultúra is, amelyet az európai egyetemeken tanult vagy itthon kiművelődött házitánítók jelenléte, nevelő munkája tett hangulatosabbá. A biedermeier ízlés szerint átrendeződnek a kastélyok termei, a bútort az értékes darabokkal gyarapszik. Festmények kerülnek a falakra, a családi portrék divatja tért hódít.

Az erdélyi magyar arisztokrácia a fejedelmi korhoz mérten, de akár a XVIII. század első feléhez viszonyítva is nagy változáson ment át. Az eddigi, nagyrészt Erdély belső világához kötődő életkerete kitágult, Bécs vonzásába került, ahonnan nem volt nehéz európai kitekintést szerezni. Nem kevés arisztokrata család cserélte fel anyanyelvét németre, s vált öltözködésben, életmódban, műveltségben európaivá. Ezt az átalakulást a nemesség szerepváltása segítette: a hadviselés már csak kis részét foglalkoztatta, a többség a hivatali pályára kényszerült. Mind a Bécsben székelő erdélyi kancelláriánál, mind az erdélyi Guberniumnál, valamint a kincstartóságnál, királyi táblánál és a megyéknél a legfőbb hivatali állásokat általában az arisztokrata családok tagjai töltötték be. Ez a szokás a fejedelemség korából öröklődött s egyedi színezetet kölcsönzött Erdély kormányzatának. „A gyenge erdélyi fejedelmek alatt az arisztokrácia súlya hihetetlenül megnőtt, a hosszas háborúskodások közepette az uralkodó nem nélkülözhetette a főurak támogatását, s kiváltságaikat olyan sokakra kiterjesztette, hogy az eredmény igen hason-

lított a demokráciára. Ennek köszönheti Erdély az intézményeit átható szabadsága jellegét.”¹ Így látta a kérdést 1839-ben John Paget angol birtokos, aki egyébként annyira szerette Erdélyt, hogy itt telepedett le.

Az arisztokrácia szolgálatait a Habsburg-hatalom sem nélkülözhetette, ezért ez a réteg a hivatali pályáról nem szorult ki, de a felvilágosult abszolútizmus a nemesi rendi jogokat megnyírta, s bizony a hivatalviselésnek ez a demokráciára emlékeztető jellege eltűnt. Mária Terézia (1740–1780) és II. József (1780–1790) a nemesség tisztségviselőinek választói jogát nagyrészt megszüntette, s igyekezett a tisztviselő nemesi bürokratává formálni. Amiből az ügyintézés nem kis hasznot húzhatott, de Erdély öröklött jogrendje annál többet veszített. Ezt pedig a magyar nemesi főrend mindig is sérelmezte, és csak alkalom kellett hozzá, hogy sérelmeivel nyíltan színre lépjen. A „kalapos király” halálakor kitörő nemesi öröm ennek az alkalomnak is szólt.

Az arisztokrácia fokozott szerepét az is elősegítette, hogy Erdélyben a középbirtokos nemesség jóval gyengébb erőt képviselt, mint Magyarországon, ahol a belpolitikai életet ez a rend uralta. Erdélyben a középbirtokos nemesség számításunk szerint 1500–1600 családból tevődött össze. A jobbágyrendszer a köznemeseket is eltartotta, de csak a csekélyebb jövedelemből általában nem futotta a bécsi divat utánzására, sem az arisztokráciát jellemző nagyúri életmód vitelére. A köznemesi családok a hivatali pályán általában a második helyre szorultak; ők testesítették meg a múlt felé forduló „táblabíró-világot” a maga hagyományos műveltségével. Újfalvy Sándor köznemesi atyjáról írja szavahihető emlékiratában, hogy a Biblián, egy naptáron s a Cserei Mihály által írt *Erdély története* kéziratán kívül más könyvet nem tartott házában. De a hazai törvényeket nagyszerűen ismerte. Ez a típusú nemes, amelyet egyébként az 1830-as évek új nemzedéke már szívesen választott gúnyolódása célpontjául, kihalóban volt. A történetírásnak azonban el kell ismernie, hogy a köznemesi rend konzervativizmusában sok olyan emberséges, patriarkális vonást őrzött meg, amely aztán a „transzilvanizmus” elméletében is méltán kapott helyet.

A köznemesi rendhez tartozott – bár nem külön csoportként – a székely primor is, amelyet a kortárs megfigyelők családszerető, jó gazdának írnak le, másrészt viszont kiemelik, hogy az alattvalókkal gyakran bánt brutálisan. A primori rend nagyobb része megrekedt a néhány jobbágyos köznemesi szinten, de egyes családoknak az arisztokrácia soraiba is sikerült felemelkednie (a Mikes, Mikó, Nemes, Lázár és más nemzetségek).

A vidéki köznemesség szerepe Erdély mindennapi életében az említettek ellenére mégis az arisztokráciáénál jelentősebb volt. Egyrészt, mert a köznemes udvarháza vagy szerény kúriája, életmódja s gazdálkodási rendszere jobban illeszkedett a hagyományos agrárvidék világába, másrészt, mert közvetlenebb kapcsolatban állt a falusi közösségekkel, mint a főúri család. És végül, mert a megyében és a székben a közélet mozgatója volt, igaz, általában az arisztokrácia magatartását figyelve és ahhoz igazodva.

Az egy-két jobbágyos nemesi családok anyagi szempontból nem sokban különböztek a módosabb paraszti családoktól. Annál erősebb volt viszont ragaszkodásuk a még meglevő előjogokhoz (választói jog, személyi szabadság), különösen fájlatva az adóterheket. Ez a nemesi réteg a konzervativizmus erős támasza volt.

A nemesi rend egyes rétegeiről szoltunk, láttuk, hogy milyen jelentős különbségek voltak köztük. Ez mégsem semmisítette meg azt a törvényekben rögzített felfogást, hogy minden nemes, címétől és anyagi helyzetétől függetlenül, ugyanazon nemesi jogok illetnek meg. Tény azonban, hogy ettől a gyakorlat eléggé messze állt.

Az egész nemesi rend egyre jobban megtapasztalhatta helyzetének ellentmondásosságát. Ugyanis életberendezése a jobbágyrendszeren alapuló gazdálkodási módon és a kiváltságokat biztosító rendiségen nyugodott. Csakhogy régi formájában mind a robotoltató gazdálkodás, mind a kiváltságok tarthatatlannak váltak. Az életkörülmények változása a nemességet a jö-

¹ Paget, John: *Magyarország és Erdély*. Bp. é.n. 177.

vedelem növelésére készítette: költségesebbé vált az élet, s az 1809-ben elrendelt (s utolsónak bizonyult) nemesi felkelés is kiadásokkal járt. Másrészt a háborús konjunktúra többletjövedelem szerzésére is lehetőséget adott annak a gazdaságnak, amely növelni tudta a gabonatermelést. Csakhogy ez sem volt egyszerű, mert rendszerint a közföldről kellett új területet foglalni, ezt pedig elsősorban a jobbágyok, másodsorban a (köz)birtokostársak ellenezték. S ha mégis sikerült valamennyi pénzt tartalékolni, azt elvitte az 1811-es devalváció, ami a nemesség körében – más kedvezőtlen hatásoktól felerősítve – elszegényedési hullámot váltott ki. Ilyen negatív hatása volt az 1816–1817-es rendkívüli terméketlen év, valamint az, hogy a napóleoni kontinentális zárlat feloldása után elterelődött Erdélytől a keleti kereskedelem útja.

Mindez mégsem állította meg azt a XVIII. század végén megindult folyamatot, amely arra irányult, hogy a nemesség saját birtokállományát elkülönítse a jobbágybirtoktól, s hogy növelje a nemesi tulajdonú földterületét. Ez csakis a jobbággyal eddig közösen használt erdők és legelők rovására történhetett, ami viszont a parasztság körében nagy elégedetlenséget váltott ki. A birtokok extenzív művelése azonban nem hozta meg a várt eredményt, s a közép- és kisbirtokos nemesség a kiadások lehető legteljesebb visszafogására kényszerült. A pénzhiány miatt a gazdálkodás korszerűsítésére sem kerülhetett sor. Bizonyos haladást jelentett mégis az, hogy mind több nemesi gazdaság vezetését bízták képzett mezőgazdára, s ez azzal járt, hogy modernizáció nélkül is sikerült a termelékenységet kissé növelni.

A korszerűsítés terén közismerten ifj. báró Wesselényi Miklós zsigódi gazdasága mutatott példát a gépesítés, a termékenyebb állatfajták meghonosítása, a lótenyésztés fellendítése és a váltógazdaság bevezetése által. Wesselényi Kelemen Benjámint tanult gazdatiszt segítette. Bár a zsigódihoz hasonló gazdaság egy sem volt Erdélyben, de sokan alkalmaztak valamilyen újítást a gazdálkodás módjában.

Ennek elősegítésére 1844-ben a Magyar Gazdasági Egyesület mintája szerint honi birtokosok megalakították az Erdélyi Gazdasági Egyesületet, amely a legjobb mezőgazdasági szakértelmiség bevonásával, az egyesülés előnyeit kihasználva, a korszerű mezőgazdálkodás megvalósítását szorgalmazta. Az 1848-as forradalomig azonban nem állt rendelkezésre elegendő idő a kibontakozásra, s a forradalom évében egy időre megszűnt. (Hogy nélkülözhetetlen intézmény volt, bizonyítja az a tény, hogy 1854-ben újraalakult gróf Mikó Imre vezetésével, s 1948-ig folyamatosan működött.)

Összegezésként: Bár a nemesi gazdálkodásban nem következett be látványos javulás, a jobbítási kísérletek elkezdődtek, s Erdély-szerte egyre többen vitáztak arról, hogy miként lehet kilábalni a válságból. A liberális nemesség a „haladás”, a változtatás mellett állt ki, felvetve a jobbággyrendszer reformját is (teljes megszüntetését néhányuk kivételével még nem), a többség azonban jobban szerette volna a nemesi birtok s a jobbággyszolgáltatás mennyiségének növelése által meghosszabbítani a feudális gazdálkodási módot. *Ezért a jobbággykérdés 1790-től 1848-ig a politikai élet s közzgazdálkodás egyik fontos tárgya volt, de közzjogi megoldása országgyűlésről országgyűlésre halasztódott, gátolva a társadalom és a gazdaság megújódását.*

2. Magyar jobbágyok Erdély társadalmában

Ha a társadalom szerkezetét a rendi társadalmi hierarchia szabályai szerint tárgyalnánk, akkor a jobbággy-ságnak, mint a rendiségen kívüli társadalmi képződménynek az utolsó helyre kellene kerülnie. Azonban, ha a korabeli viszonyok jobb megértése a cél – márpedig erre törekszünk – indokolt, hogy a nemesi rend után a jobbággy-ság helyzetét vázoljuk fel. Ugyanis 1848 előtt a nemes és jobbággy személye szorosan kötődött egymáshoz, a jobbággyrend (maga is „rend” volt bizonyos értelemben) változatlanul szolgáltatásokkal tartozott földesurának, utóbbi pedig bíraskodott felette. A másik ok, amiért a jobbággy-ság kérdését előtérbe állítjuk az, hogy a történeti irodalomban, főként a román történetírásban elterjedt az a helytelen szemlélet, hogy Erdélyben a földesúr csak magyar, a jobbággy pedig román volt.

A feudalizmus utolsó időszakában Erdély földművelő népessége két, jogilag elkülönült kategóriára oszlott: a földesúri függőségben élők, illetve a szabad földművelők kategóriájára. Az 1847-es adólajstrom adatai szerint az előbbihez a falvak földművelőinek valamivel több, mint 60%-a, utóbbihoz majdnem 40%-a tartozott. Erdély társadalomtörténetének egyik sajátossága volt, hogy – a székelyek, valamint a szászok külön jogviszonyai miatt – a jobbágysor nem tudott olyan méretekben elterjedni, mint a Közép- és Kelet-Európa legtöbb országában, ahol a földművelők közt nem maradtak fenn ilyen nagy arányban szabad rétegek. Erdélyben tehát a feudalizmusnak sajátos típusa alakult ki. Eltérő volt – és ez egy más jellegzetesség – Erdély egyes jogilag különböző országrészeinek agrártársadalmi szerkezete is: a vármegyékben a földművelőknek több mint 90%-a jobbági és zselléri függőségben élt, de a Székelyföldön ez az arány 50% alatt maradt, a szász székekben pedig a 20%-ot sem érte el. Következésképpen a székely társadalom nagyrészt szabad kategóriákból állt, s annál inkább jellemző volt ez a szász székek társadalmára. A történelem merev szabályokat nem ismerő alakulását kell látnunk abban, hogy a szász székek magyar falvai, így a Brassó melletti tíz falu jobbágysorba került, holott a királyföldi szász parasztság majdnem egészében, az itteni román parasztok is nagy többségben megőrizhették személyi szabadságukat. A sajátosságok természetesen nem teszik kérdésessé a történettudománynak azt az állítását, hogy az 1790–1848 közti időben első számú társadalmi kérdés – korabeli kifejezéssel élve – a „jobbágügy” volt.

Már az előbbi sorokban felvázolt számarányok is arra utalnak, hogy a *vármegyékben a magyar földművelő nép éppúgy jobbágysorban élt, mint az ottani román parasztság*. S bár a történelem folyamán a török-tatár pusztítások, járványok s más okok következtében száma és aránya sokat apadt, a magyar jobbágyság 1848 előestéjén még mindig számottevő társadalmi kategória volt. Erre mutató részadatokkal rendelkezünk, de teljes számukat nem ismerjük. Egy 1848 első hónapjában készült felmérésből, valamint más forrásokból is kiderül, hogy a történeti Erdély és a Partium megyéiben, a Székelyföldön és a szász székekben kisebb vagy nagyobb arányban, megközelítőleg 680 faluban éltek magyar jobbágysorban. Részletezve: 130 településben a magyar jobbágysor aránya legalább 90%-os volt, 200 faluban a népnek több mint a felét tették a jobbágysor, míg azon jobbágysorok száma, ahol a lakosság 10–50%-át képezték magyar jobbágysor, elérte a 350-et. Kiegészítő adatként jegyezzük meg, hogy 1847-ben Székelyföldön az adózó jobbági- és zsellércsaládok száma elérte a 20 000-et, bár itt a jobbágysor viszonylag késői képződmény volt, s a társadalomnak az 1848 előtti évtizedekben is kisebb részét alkotta. A szélesebben értelmezett (Trianon utáni) Erdélyhez tartozó Bihar, Arad, Szatmár megyei részekben is nagy számú magyar jobbági élt, sőt nagy területeken a lakosság többségét képezte.

A magyar jobbágysor helyzetét ugyanúgy meghatározták a feudális függőségi viszonyok, mint bármely más etnikumhoz tartozó jobbágysor. A használatában levő földért robottal, s – a Székelyföld kivételével – dézsmával tartozott földesurának, és a fennálló törvények értelmében magántulajdonban levő földet nem tarthatott. Az államnak, vármegyének adózott, katonát állított ki s beszállásolt, katonaságot tartott el, vármegyei közmunkát végzett s postai szolgálatot teljesített.

Mivel Erdélyben a nemesség ellenállása miatt nem történt úrbérrendezés, az áruterelés viszont lassan ugyan, de utat tört, a földesúri gazdaságok egy része megpróbálta növelni a robotnapok számát. A jobbágysor természetesen ellentmondott a robotnövelésnek, s ebben nem kis segítséget kapott a faluközösségektől. A robot – a szokásoktól függően – heti két vagy három napot vett igénybe; például 1821-ben a kalotaszentkirályi jobbágysor azt felelték az összeírónak, hogy „Szolgálatunk a bevett szokás szerint minden héten három nap. ... szolgálni tartozunk négy ökörrrel.”² A tanulmányozott korban a jobbágysor és a földesurak közötti ellentétek a közös erdő- és legelőhasználat kérdésében is kiéleződtek. Bizonyos, hogy a terményized

² Magyar Országos Levéltár F. 52. Conscriptio Czirakyana. Kolozs megye. I. könyv C 25.

behajtása sem ment zökkenőmentesen. A kalotaszegiek például tizedet adtak búzából, rozsból, árpából, zabból, borsóból, lencséből, babból, kenderből, méhből, juhból és kecskéből.

A jobbágyrendszer válságának egyik legszembeütőbb gazdasági-társadalmi tünete, hogy a nagyarányú népességnövekedés következtében a jobbágygazdaságok földje felaprózódott. Sok 1–3 holdas ($\frac{1}{2}$ – $1\frac{1}{2}$ ha) szegény gazdaság keletkezett, amely nem biztosította a rendszert többgyermekes család megélhetését. Felduzzadt a teljesen nincstelen szellércsaládok száma is. Népszám-növekedés és a gazdálkodási mód termelékenységéé között éles ellentmondás állt fenn, mert a két- vagy háromfordulós határhasználat rendje szerint a termőföld fele vagy egyharmada minden évben ugarnak – tehát bevetetlenül – maradt. Pedig egy elvetett mag a XVIII–XIX. század fordulóján alig hozott 4–5 szemet, vagy még kevesebbet termelt. Az természetesen nem mondható, hogy az ugartartásos gazdálkodási módnak nem lett volna meg a maga előnye is: a föld pihenését biztosította, miközben legelőt adott az állatoknak. Márpedig elsősorban az állattenyésztés volt az a viszonylag biztonságos gazdasági ágazat, amely a jobbágycsaládot pénzjövedelemhez juttatta.

A társadalmi viszonyokat igen jól ismerő Wesselényi Miklós tisztán látta, hogy a robot, a földhasználat, a közterhek hordozása kérdésében a nemesség és parasztság közti ellentét fokozódik, s hogy a magyarságnak ez a két jelentős társadalmi rétege ellenségesen áll szemben egymással, ami veszélyes lehet. Ezért, valamint emberiességi szempontból szükségesnek tartotta a nemes-jobbágy közti érdekegyesítés előmozdítását, egyelőre a jobbágy viszonyainak törvényes rendezése által.

A kétségkívül létező súlyos gondok ellenére tévedés volna azt feltételezni, hogy a jobbágy élete csupa panaszkodásból és lázadásból állt volna. Magyar földesúr és magyar jobbágy között sem volt általános a gyűlölködő ellenségeskedés. Együttműködésük számtalan példáját lehetne felemlíteni az egyházi életben, sőt a gazdaság területén is. A jobbágyközösség emellett saját szokásvilága szerint rendezte családi, rokonsági s szomszédsági viszonyait, egyéni gazdasági ügyeit. Arra sem árt rámutatni, hogy a jobbágygazdaság – ha csak természeti csapás nem gátolta benne – megtermelte az ünnepi alkalmakra megkívánt ún. ceremóniális készletet is. A *Vasárnapi Újság* 1856. április 26-i számában, tehát a letűnt jobbágyvilágból örökölt szokásokra utalva írta, hogy a kalotaszegi falvakban a lányok templomba menetkor gyöngyökkel rakják ki a fejüket, selyemszalagokkal ékesített pártát hordanak, s nem ritka a három napig tartó lakodalom; a temetéseket is „a tehetősebbek nagy szertartással viszik végbe”. Elesettebbek voltak viszont a mezősegi jobbágyok, ami jelentősen hozzájárult a magyar etnikum folyamatos pusztulásához ezen a tájon.

3. Szabad székelyek és székely határőr-rendűek

Abból kell kiindulnunk, hogy a Székelyföldet a Habsburg-hatalom a határőr-rendszer felállításával 1764-ben két részre vágta. Háromszék, Csík-, Gyergyó- és Kászonszékben, Bardóc fiúszékben s részben Aranyosszéken katonai rendszert vezettek be, de Udvarhely- és Marosszék jórészt kimaradt ebből a szerveződésből. Ezzel a hatalomnak sikerült megosztania a székelységet; ezentúl a katonásított, illetőleg azon kívül maradt részek társadalmi fejlődése eltérően alakult.

A Székelyföld lakosságának valamivel több mint a felét a szabad székely, illetőleg a határőr katonai családok tették: 1844-ben 25 757 család (köztük számos nagycsalád), kb. 205 000 lélek tartozott a két társadalmi kategóriához. Maros- és Udvarhelyszéken, részben Aranyosszéken a szabad székely földművesek a korábbi katonai rendek (gyalog- és lovagrendűek) leszármazottai voltak. Ez a szabad rend alkotta itt a faluközösségek alapkategóriáját és hangadó, öntudatos rétegét. A szabad székely gazdák egy része zsellért vagy szolgát, szolgálót is tartott, rendszert az elszegényedett székelység köréből. A szabad székely falu társadalmának bonyolult szerkezetéről tájékozódást nyújt Ábránfalva (Udvarhelyszék) 1847-ből származó társadalmi kereszt-

metszete: e faluban 1 bárói, 5 primori és 3 armalista nemesi család élt. A szabad székelység 25 családból állt, mellettük 14 jobbágy, 7 zsellér és 12 „szegődött szolga” alkotta a faluközösséget. Ez a megoszlás annyiban nem mondható tipikusnak, hogy nem minden faluban lakott főrangú család, de ettől eltekintve modellként is értékelhetjük a fentieket. A rendiség és a feudalizmus a Székelyföldön is erősen széttagolta a lakosságot: erős nemesi rend mellett a szabad földművelők tartoztak a rendiségen belüli kategóriához, míg a jobbágy és zsellér az „alkotmány sáncain” kívül rekedt.

A szabad székelység birtokát magántulajdonként bírta, azt nem terhelte semmiféle földesúri szolgáltatás. De adóznia kellett s egyházi járulékot is fizetnie érte. A háromszéki és a csíki határőr-rendűek földje ugyancsak magánbirtok volt, de a katonai szolgálat kötődött hozzá. Mindkét kategóriánál az okozott társadalmi problémát, hogy a népesség szaporodása által a családi birtok elaprózódott, s a székely szegény réteg aránya felduzzadt. A forradalom előtti évtizedekben a szegényrendű szabad és katonai családok aránya jóval meghaladta a közepes és jómódú gazdaságokét. A Kolozsvárt megjelenő *Nemzeti Társalkodó* egyik munkatársa 1847 júniusában úgy látta, hogy „majdnem minden faluban 4–5 család, mely eddigi virágjában van, hajdani jó állapotában megmaradt (...), de a nagyobb rész (...) általában véve egykori állapotából kiesett, gyötrődik, kínozza magát, és mégis nélkülöz, szenved, pusztul és hanyatlik”. Nem véletlenül merül fel 1848-ban két alkalommal is a székely szegény kitelepítésének a gondolata, amely azonban nem valósulhatott meg, mert a székelység rendkívüli módon ragaszkodott szülőföldjéhez. S ha a szegénység ellenére sem volt színvonalatlan a székelység életmódja, azt rendkívüli szívós munkájának tudták be a kortársak.

A határőrovezetben a jómódú családok a huszárezred, a többiek a két gyalogezred kötelékéhez tartoztak. A gyalogezredek 1830-ban 8678 családot, 74 808 személyt tartottak nyilván, a huszárezredhez 2249 családot soroltak.

A határőri rend számára a katonáskodás terhe legalább olyan súlyos volt, mint a jobbágy-nak a feudális szolgáltatás, s magánélete még nehezebb, hiszen katonai fegyelem korlátozta az egyén szabadságát. A katonacsalád nem küldhette felsőbb iskolába tanulni gyermekét a katonai parancsnokság engedélye nélkül; évente legalább 50–60 napot őrségen, illetve gyakorlaton vett részt. A nősülést előzetes engedélyezéshez kötötték, a földtulajdon eladását korlátozták. A napóleoni háborúk alkalmával – néhányszor már korábban is – külföldön is bevetették a határőr egységeket. S mert a katonáskodó családban örökletessé vált a szolgálat kötelezettsége, ebből a határőri rendből kiemelkedni csak kivételesen nyílt alkalom. Nem feledkezhetünk meg a német katonai nyelv, a nagyrészt idegen tiszték által keltett nyomasztó hangulatról sem; érthetővé válik, hogy a székely határőr-társadalom a változtatást ígérő mozgalmakkal rokonszenvez, s 1848-ban maga is siet felszabadulni.

A földművelő szabad székelység (Maros- és Udvarhelyszék) viszont az adózás miatt volt elégedetlen, s nehezen viselte, hogy a nemesi rendek nem vesznek részt a közterhek hordozásában.

Mindkét székely középrend ellene volt a Habsburg-hatalomnak, mert az korábbi jogaitól megfosztotta (vagy korlátozta azok gyakorlatában), s új terheket rótt rá.

4. Magyar városi társadalom. A polgárosodás kérdései

A városiasodás terén Erdély nem tartozott a Birodalom fejlett országai közé, ezért a polgári rend is gyenge volt. Nagy fordulat e téren a XIX. század első felében sem következett be, ami mégsem jelentett változtatlanságot. Megkezdődött a céhek felbomlása és egy új polgári réteg kialakulása. A városok lakossága lassan ugyan, de növekedett, s ez a magyarság erősödésével járt. A városok ugyanakkor a nemzeti kultúra központjai voltak; itt élt az alkotó értelmiség nagy része, s néhány település, különösen Kolozsvár és Marosvásárhely, a civilizáció terjesztésében is kiemelkedő szerepet játszott. Nem véletlen, hogy a legnagyobb magyar civilizátor,

Széchenyi István a városfejlesztést tartotta a magyar társadalom egyik fő feladatának. E nézetet számos erdélyi híve is osztotta.

A város fogalmán a kortársak a jogilag annak nyilvánított, privilégiummal rendelkező településeket értették, és az önkormányzat, szabadságjogok és kötelezettségek milyensége szerint tettek különbséget közöttük. Eszerint Erdélyben a városi rangsor élén a 11 királyi város állt, aztán a 3 nemes város, majd a 13 ún. taxás város (adófizetésre, taxára kötelezett város) következett. A sort az 50 mezőváros zárta.

A királyi városok közül kettőnek volt kimondottan magyar jellege (Kolozsvár, Marosvásárhely), a teljes elmagyarosodás útját járta a két örményváros (Szamosújvár, Erzsébetváros); jelentős számban éltek magyarok Gyulafehérvárt is. A szász földiek közül csak Nagyszebennek volt, főként tisztviselőkből álló nagyobb magyar közössége. A három nemes várost (Dés, Nagyenyed, Torda) többségében magyarok lakták. A 13 taxás város közül 9-ben a lakosság nagyobb részét magyarok tették ki, s jelentős arányban laktak a többi városban is. A legfontosabb 20 erdélyi és észak-partiumi városnak 1850-ben 59 000–60 000 magyar lakosa volt, vagyis a városok össznépességének mintegy fele vallotta magát magyarnak. A mezővárosok közül magyar többséget nyolcban találunk, s számos magyar lakos élt további 21 mezővárosban is. Számításaink szerint az 1848 előtti évtizedben a városi magyarság az erdélyi magyaroknak kb. 10%-át tette ki. A magyar polgári réteget erősítette egyes városokban (Kolozsvár, Nagyenyed) a szász polgárság folyamatos önkéntes asszimilációja is. Bár az erdélyi szász társadalomban a városi elem nagyobb súlyt képviselt, a magyar városi lakosság 10%-os aránya is kiemelkedőnek számított (Svédországban sem volt nagyobb aránya a városi népességnek, a Balkán pedig jóval lemaradt az urbanizációban).

A városi társadalom hangadó rétege a teljes városi jogot élvező céhes polgárság (cívisek) volt. Ez az „őspolgárság” – a városi népességnek nem több mint 15–20%-a – tartotta a céheket, gyakorolta az önkormányzatot, s küldött képviselőt az országgyűlésbe; a városi polgárság az erdélyi rendiségben önálló képviselettel rendelkezett, beépült a rendi világba. E régi polgári rend gazdasági alapját változatlanul a céhes kisipar jelentette. S bár hovatovább túlhaladt rajta az idő, társadalmi szükségletet elégített ki, hiszen manufaktúra- és gyáripár a városokban alig volt. Emellett a céhipar termékeinek minőségi javításával próbált a piacon megmaradni. Kolozsvárt 1786-tól rajziskolát tartottak fenn, fizikát és számtant tanítottak a céhlegényeknek. Itt említjük meg, hogy Arad vidékén a XVIII. század végén feloszlatták a céheket, a Bánságban pedig a török kiűzése után csak a közvetlen bécsi igazgatás megszűnését követően, 1779-ben szerveződött újra ez az ipari forma.

A történeti Erdélyben a középkori eredetű cíviss polgárság ragaszkodott a rendi világhoz, amely számára bizonyos privilégiumokat biztosított. E társadalmi réteg ellenfele volt a helyzetet veszélyeztető minden jellegű szabad versenynek, amit pedig a soron lévő polgárosodás napirendre tűzött. Inkább támogatta a konzervatív nemesi réteget, mint a liberális mozgalmat. De általánosítani mégsem lehet a fenti megjegyzést, hiszen a céhes polgárság egy része bekapcsolódott a nemzeti mozgalomba, s 1848-ban a polgári forradalom vívmányait védő szabadságharcban is kitűnt. Példa erre a kézdivásárhelyi polgárság, különösen Gábor Áron, Turóczi Mózes, Kolozsvárt a gépgyártó Rajka Péter, Marosvásárhelyt az „ezermester” Bodor Péter.

Mozgékonyabb, a változtatások iránt fogékonyabb volt a polgárságnak most feltörő rétege, amely kereskedőkből, céhen kívüli iparúzókból, mindenféle vállalkozókból tevődött össze. Ehhez a réteghez tartozott a nyelvében mindinkább magyarrá váló zsidó és örmény kereskedő és iparos is. Az 1848 előtti félévszázad városi polgárságának központi alakja a tőkét felhalmozó kereskedő. A napóleoni háborúk idején a konjunktúrát kihasználva jó néhány kereskedő család meggazdagodott, de az 1811-es pénzleértékelés miatt el is vesztett vagyonuk nagy része, tehát mindent előlről kellett kezdeni. A reformkorban Kolozsvárt közismert volt a börgyár felállítását tervező Szábel Menyhért nagykereskedő, Kiss Sándor étolajgyáros, továbbá az Olaszországból betelepült, s szállodát, távolsági postakocsi-járatot fenntartó Biasini Kajetán alakja. Biasini mint „viadalmester” került Kolozsvárra, hogy itt a mágánásokat vívásra oktassa. Később

szállodát nyitott, amely egyféle polgári intézmény szerepét töltötte be: farsangi multságokat, bálokat szervezett, s „élénkséget hoz azon osztály közt is, melynek nem egyedüli foglalatossága a multság”.

Azonban mindez csak szerény kezdet, az újpolgárság összetétele foghíjas, mert, amint a már idézett John Paget észlelte, egész Erdélyben nem található egyetlen „igazi bankár”, aki a modern hitelezés formáit ismerte volna. Ez a hiány bizonyosan hozzájárult több olyan vállalkozás sikertelenségéhez, amelyet nagykereskedők és nagybirtokosok kezdeményeztek. Ilyen volt például a kolozsvári cukorgyár-társaság, a kolozsvári repceolajgyár és selyemfabrika. Értethető, hogy a korszerűsödés hívei oly lelkesedéssel fogadták Széchenyi István *Hitel* (1830) című művét. A fogadtatás visszhangjaként is értelmezhető, hogy Brassai Sámuel kolozsvári professzor Széchenyinek ajánlotta *Bankismeret* című könyvét.

A városokban a polgárok mellett jelentős számú nemes is élt. Nagyenyedet negyedrészen nemesek lakták, Dés lakosságának majdnem fele volt nemes, sok nemesi családot tartottak nyilván Tordán is. Ezek voltak a „nemes városok”. A nemesek egyik rétegét az elmúlt századokban betelepített családok leszármazottai alkották. De volt az erdélyi városoknak, különösen a Székelyföldön őslakó nemesi rétege is. A városlakó nemesség beilleszkedett ugyan a városi élet kereteibe, de a legtöbb helyen önkormányzatát egészen 1848-ig megőrizte. Az említett városi nemesség általában mint szegényrendű kisiparos, földművelő, szőlőtermesztő kereste kenyerét, a „modernizációba” nem tudott bekapcsolódni.

Más típusú nemesség volt az, amely a XVIII. században, tömegesebben a Horea-vezette parasztfelkelés szomorú tapasztalatán okulva telepedett meg az erdélyi városokban: Kolozsvárt, Marosvásárhelyt, Nagyenyeden, Tordán és Gyulafehérváron. Kolozsvárt 1847-ben nem kevesebb, mint 78 arisztokrata családot tartottak nyilván. Ez a viszonylag gazdag arisztokrácia megpróbált alkalmazkodni a városi környezethez, de magával hozott ízléséről és igényeiről itt sem mondott le. Különösen a palotaszerű építkezései által hagyott feltűnő nyomokat az erdélyi városképen, például Kolozsvárt a Bánffy-palota, Toldalagi-Korda-ház, Marosvásárhelyt a Teleki-palota (Téka). A városi arisztokrácia az oktatási, gazdasági és társadalmi szervezetek létesítésében is kitűnt. Marosvásárhelyt a Tékát Teleki Sámuel gróf, Gyulafehérvárt a Batthyaneumnak nevezett könyvtárat gróf Batthyány Ignác alapította a XVIII. század végén.

Kolozsvárt a szociálpolitika kezdeményezője az a Jósika Jánosné gróf Csáky Rozália, aki *Nemes Asszonyi Egyesület*-et szervezett, amely a szegények gyermekei számára óvodát tartott fenn. A XIX. század első fele társadalmi életének egyik sikereként értékelhető a liberális főrangú nemesek és a magas képzettségű alkotó értelmiségiek együttműködése. Példaszerű volt Wesselényi Miklós, Kendeffy Ádám, valamint Bölöni Farkas Sándor törekvése közhasznú polgári intézmények szervezésében (kaszinó, sportegyesületek), követendő példát nyújtva más városoknak is.

A városi lakosság többsége a minden kiváltság nélküli társadalmi rétegekből állt. Kolozsvárt 1848 elején 2921 szabadrendű családot írtak össze, többségükben hóstáti földművest, napszámát és munkást. Nagyenyeden 331 polgári és 132 nemesi család mellett 302 napszámosszellér élt. A zsellérség általában a földművelés terén talált foglalkozást, hiszen a városokban akkor még a hagyományos földművelés s főként a szőlőművelés igen jelentős. Újszerű volt viszont a zöldség- és gyümölcstermesztő családok számának szaporodása.

Külön kell szólni a bányavárosokról. A nemesfém-bányászat központjaiban, Abrudbányán, Zalatnán, Körösbányán és Verespatakon több ezer magyar család élt. Ugyanez mondható Nagybányáról és a máramarosi bányavárosokról (Felsőbánya, Kapnikbánya, Szinérváralja).

A sóbányászat régi települései (Torda, Szék, Parajd, Vízakna, Marosújvár) társadalmában a magyarság többségben volt. Ezekben a városokban szabad földművelő polgárok, sóvágók, feudális kötöttségben élő zsellérek, nemesi rendben levők, tisztségviselők laktak.

A mezővárosokról a kortárs Kövály László okkal írta, hogy azokat rendszerint csak a vásártartás különbözteti meg a falvak tömegétől. A vásártartás viszont a polgárosodást is segítette, ösztönözte a jobbágyságot a személyes szabadság megszerzésére. Bánffyhyunad és a hozzá

hasonló mezővárosok 1848 előtt már nyugtalankodó parasztpolgárainak a magatartása jól példázza állításunkat. A mezővárosok társadalmában kiemelkedő szerepet töltöttek be a céhbe tömörülő kézművesek, akiknek létfeltételeit főként a vásározás biztosította (Székelykeresztúr, Gyergyószentmiklós).

Összegezésül: A városi magyarság társadalma tagolt, rétegzett történeti képződmény volt. Magvát a régi céhbe tömörülő civis-polgárság képezte. A polgárosodásban, a kapitalisztikus átalakulásban érdekelt liberális polgári réteg is erősödött, s vállalkozásait gyakran nagybirtokos nemes családokkal együtt indította el. Ez az együttműködés a régi városi életkeretek bomlasztójává vált, de olyan gazdag polgári réteg nem alakult ki, amely döntő változások kezdeményezője lehetett volna. Ennek következtében a városi társadalom polgárosodott ugyan, de nem vált átfogóan polgárivá. Benne a nemesség erős maradt. A sokrétű városi társadalom nem volt mentes a feszültségektől. Az érdekegyeztető politikának bőven volt itt is tennivalója.

5. Az értelmiség

A felvilágosodás korától az 1848-as forradalomig tartó időszakban növekedőben volt az értelmiség száma és társadalmi szerepe. A hagyományos értelmiségi pályák mellett a társadalmi szükséglet újakat szült, az állami közigazgatás is mind több hivatalnokot foglalkoztatott. A hagyományos gyakorlati pályákon működő, s pedagógus értelmiség mellett a korábbinál jelentősebb súlyt kapott a tudományt és művészetet művelő értelmiség is.

Természetesen az értelmiség nem egységes társadalmi kategória, de egyes alkotó elemei, például a nemesi értelmiség, része maradt saját rendjének, a papság pedig az egyházak által kapcsolódott a rendi világhoz.

Az értelmiség zömét az alsópapság és a tanítók képezték: az 1840-es években a különböző felekezetű magyar papok száma 1 500 körül mozgott, s a néptanítóké is ugyanannyi lehetett. Mind a papok, mind a tanítók többsége a társadalom alsóbb kategóriáiból, sokszor éppen a jobbágyságból származott, neveltetésük, oktatásuk költségeit az egyházak, a földesurak fedezték. Javadalmazásuk szerény, szűkös életmódot biztosított. Az egyházi hierarchia magasabb lépcsőin elhelyezkedő réteg (esperesek, püspökök) szigorú szabályok és a tekintélyelv alapján irányították az alsópapságot. Az erdélyi négy bevett vallás közül a Habsburg-korban privilégiumossá nyilvánított római katolikus tagjait az erdélyi rendiségben (főhivatalok betöltésénél) előnyökhöz juttatta, míg az unitárius, s részben a református egyház hátrányos megkülönböztetést is átélt. Mivel a papi pálya jobb megélhetést biztosított, a tanítótság igyekezett papi funkcióhoz jutni, ami állandósította a képzett tanítóhiányt.

Mind az értelmiség képzésében, mind a közéletben, valamint a tudományok művelésében kivívott helye által a kollégiumok és gimnáziumok mintegy 130–150 fős tanári kara jelentette az erdélyi magyar értelmiség legjelentősebb kategóriáját. Ez a sokoldalú képzettséggel bíró diplomás réteg nyitott volt a polgári kultúra és tudomány vívmányainak befogadására, amelynek nem csak terjesztőjévé, de a hazai valóság talaján továbbfejlesztőjévé is vált. A nyugati tudománnyal való kapcsolattartást elősegítette, hogy általában az európai egyetemeken fejezték be tanulmányaikat. Részben éppen az ott tapasztaltaknak tudható be, hogy Erdélyben is nagyobb súlyt helyeztek a természettudományok és a műszaki ismeretek oktatására. A műszaki értelmiség képzésében és irányításában a marosvásárhelyi Református Kollégium tudós professzora, Bolyai Farkas tűnt ki, aki tudományos levelezést folytatott a kor egyik legnagyobb matematikusával, Gauss-szal. A természettudományok oktatásában és műveltségterjesztésben jó nevet szerzett a XIX. század második felében Berde Áron, a kolozsvári Unitárius Kollégium tanára.

A jogászképzés központja Nagyenyed és Marosvásárhely volt: előbbi kollégiumában Szász Károly, utóbbiban az erdélyi jogtörténetben is maradandót alkotó Dósa Elek jeleskedett. Dósa Elek, valamint tanártársa, Bolyai Farkas a református Főtanács felkérésére javaslatot készített a

református kollégiumi oktatás korszerűsítésére, amelyben a reáltudományok tanítása megfelelő súlyt kapott. A kor nagy tanáregyéniségei ugyancsak hozzájárultak a reformkori értelmiség szellemi arculatának kialakításához is. Szász Károly nemcsak szakoktatóként, de a nemzeti liberalizmus terjesztőjeként is előkészítette az Enyeden tanuló ifjúságot a reformkori nemzeti mozgalom támogatására. Brassai Sámuel pedig hosszú időre meghatározta a kolozsvári Unitárius Kollégium szellemiségét. Nem maradhat említés nélkül a nagyenyedi kollégium filozófia professzora, a kanti filozófia kimagasló terjesztője, Köteles Sámuel, továbbá a kolozsvári Református Kollégium tudományszervező tanára, Méhes Sámuel, akinek nevéhez az erdélyi magyar sajtó megalapítása is kapcsolódik, s a nyelvészetben kiváló alkotó zilahi tanár, Gyarmathy Sámuel.

A korabeli közgondolkodás és az éledező statisztika-tudomány a kollégiumi és a gimnáziumi tanuló ifjúságot is az értelmiség közt tartotta nyilván. Vessünk hát pillantást az 1848 előtti kornak diáktársadalmára is. Milyen volt ez a tanuló ifjúság?

Mindenekelőtt a kollégiumokban különböző származású és társadalmi helyzetű ifjak kerültek egymás mellé. Együtt alakították bensőséges társadalmukat, amelyben a rendi címek háttérbe szorultak, bár a „szolgadiák” intézmény még állt. A kollégiumi rendszer különösen alkalmas volt arra, hogy önállóságra, az öngazgatás szellemében nevelje a diákságot. Ezt jól szolgálták az 1820-as évektől megjelenő diáklapok (a kolozsvári Református Kollégium *Aglája*, az enyedik *Estikéje* és az unitáriusok *Remény* című zsebkönyve és mások). Az 1820–1848 közti években új nemzedék hagyta el az erdélyi közép- és felsőbb iskolák padjait. Köztük volt Újfalvi Sándor, aki méltán nevezetes emlékiratában találó jellemzést adja az új nemzedéknek. Ez mindenekelőtt elődeinél többoldalú műveltségre vágyott, nem szenvedhette a felsőbbiségek előtti meghunyászkodó viselkedést, többet-jobbát akart szüleinél. A felvilágosodás filozófiája, a természetfilozófia és a nemzeti liberalizmus igen fogékony talajra talált a tanuló ifjúságban. S mivel a magyarság általános helyzete sem maradt ismeretlen előttük, az akkortájt kibontakozó magyar nemzeti mozgalom előrehajtó ereje lett az enyedi, a kolozsvári, a marosvásárhelyi iskolákat elhagyó vagy éppen padjaiban ülő fiatal értelmiség. Ők alkotják majd a szabadságharc tisztikarát. Ez a felnövő értelmiségi réteg hozta a legnagyobb véráldozatot a megálmodott és a romantikus szépirodalom által a végsőkig idealizált szabadságeszméért.

Az 1840-es években a kézdivásárhelyi és a csíkszeredai „katonai növeldek” ifjai, az altisztek, hadapródok és tanártisztek olvasótársaságot alapítottak, magyar hírlapot s könyveket olvastak, nemzeti költők verseit szavalták, miközben megbeszélték a politikai eseményeket is. Emiatt többen, így például Gál Sándor, a későbbi forradalmár és szabadságharcos, üldöztetést szenvedtek.

Végül vessünk pillantást a hivatali értelmiségre.

Az 1840-es évek elején Erdélyben mintegy 4700 hivatalnokot írtak össze, amelynek legkevesebb kétharmada magyar volt. Többségük közigazgatási szerepkört töltött be az udvari kancelláriánál, főkörmányszéknél, a kincstárnál, a vármegyék hivatalaiban, a székekben, a városokban s községekben. A hivatalnokok soraiban orvosokat, néhány mérnököt és építész is találunk. A tisztviselők általában jogi tanulmányokat végeztek. A hivatalnok-értelmiség léte a fennálló történelmi rendszerhez kapcsolódott, ezért tagjai közül sokan az állam hivatalos nézeteit vallották. De egyneműsíteni nem lehet, hiszen a politikai érdeklődés számos tisztviselőt vitt az ellenzéki reform-értelmiség táborába. Elég hivatkoznunk Bölöni Farkas Sándor példájára; ő guberniumi tisztviselő volt, mégis a feudalizmus és a konzervatív rendiség egyik legkíméletlenebb bírálójává vált. 1835-ben írta naplójában: „ittthon és más nemzeteknél tett tapasztalataim után a józan ész és a természet törvényein alapult konstitucionális kormányt óhajtottam, hol a király is csak első tisztviselő s nem népe zsarnoka legyen, hol a törvény minden lakost egyformán védjen, s hibájában egyformán büntessen”.³ A nem nemesi értelmiség közt bizo-

³ Bölöni Farkas Sándor: *Napló*. Az előszót írta Jancsó Elemér. Bukarest 1971. 42.

nyosan kevesen vallottak Bölöni Farkashoz hasonló nézeteket, de az sem kétséges, hogy nem ő volt az egyedüli radikális felvilágosult.

Nagy volt a vonzása az ügyvédi pályának; a magánzó ügyvédek száma 1840 körül, Kövály szerint 7–800 lehetett, nagy többségük a magyar nemesi családokból származott (Háromszéken Kovács Dániel, Berde Mózes, Németh László). A jogászok Kolozsvár, Nagyenyed s Marosvásárhely kollégiumaiban szerezték képesítésüket. Számuk szerint a második kategóriába az orvosok tartoztak: az 1843-as összeírás 212 orvostól és sebészről tud. Más források alapján elmondható, hogy nemzetiségük ugyancsak tarka képet mutatott. A mezőgazdászok viszont főként magyarországi iskolákban (Keszthelyen, Szarvason, Nagyszentmiklóson) tanultak; itt-hon gazdatisztként a nagybirtokosoknál helyezkedtek el. Többen jó nevet szereztek maguknak a mezőgazdaság korszerűsítésében. A magyar gazdatisztek számát a reformkorban legalább 600–650-re tehetjük.

A XIX. század első felében kissé megszorodott az írók, művészek és a tudományos értelmiség száma is. Az írók közt olyan nevek tűntek fel, mint a testőríró Barcsai Ábrahám, a magyar regényírás megszületéséhez nagymértékben hozzájáruló Jósika Miklós, továbbá az irodalmi népiesség úttörője, Szentiványi Mihály. Az 1792-ben állandósult erdélyi magyar színjátszás terén Kótsi Patkó János rendezőként, fordítóként is kiemelkedő teljesítményt nyújtott. A portréfestészetben Barabás Miklós vált klasszikussá. Az erdélyi magyar tudományosságból az egyetemes tudományt is előbbre vivő tudósok sem hiányoztak. Bolyai János, a már említett Farkas fia, az orosz Lobacsevszkijel egy időben, de tőle függetlenül felfedezte a nem euklideszi geometriát. Az egyetemes tudományt gyarapította Körösi Csoma Sándor tibeti nyelvtanról írott munkája és szótára, valamint a tibeti–angol szótára. Bár eredeti célját, a magyar őshaza felfedezését nem sikerült elérnie, mint Ázsia-kutató és az orientalista modern tibetológia megalapítójaként szerzett hírnevet a magyar tudománynak. A bányászati tudományok terén a költőként is számon tartott Debreczeni Márton mérnök munkássága volt kiemelkedő.

Összegezésként elmondható, hogy bár az értelmiség aránya a magyar népesség egy százalékát sem haladta meg, képviselői a társadalom legkülönbözőbb rétegeiből származtak, és lényegesen hozzájárultak a magyarság megújulásához. Az értelmiség volt annak a nemzeti liberális nemességnek a legfőbb támogatója, amely elindította a magyarság modern nemzetté való átalakulásáért és a Habsburg-hatalom elnyomó és központosító politikájának a megfékezéséért.

6. A nemzeti művelődés, magyar tudományos törekvések a XVIII–XIX. század fordulóján

Bár a társadalom szerkezetének rendi s feudális viszonyai nem változtak, s átmeneti javulás után a gazdaság is visszazökkent korábbi helyzetébe, a művelődésben felgyorsult az új polgári-nemzeti eszmék terjedése. Az alkotó értelmiség s az ellenzéki nemesség kimagasló képviselői összefogtak, s szívós küzdelmet indítottak a nemzeti kultúra megteremtéséért, s az annak megfelelő állandó intézményi keretek létrehozásáért. Elsőként a zágoni Aranka György kezdeményezésére Marosvásárhelyt alakult *Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság*ot kell említenünk. Aranka György kezdeményezése felelevenítette azokat a korábbi erdélyi akadémia-alapítói gondolatokat, amelyeket a XVII–XVIII. század folyamán Apáczai Csere János, aztán Bod Péter, majd később Batthyány Ignác püspök megfogalmazott. Aranka programja átfogóbb és konkrétabb volt, s a korszak is valamivel kedvezőbb ilyenszerű intézmény alapítására.

Az országgyűlés állásfoglalása is kedvező a változás számára. A Nyelvmívelő Társaság tagjai dolgozni kezdtek; gyűjtötték a családoknál található emlékeket, s közlésük érdekében megalakították a Kéziratkiadó Társaságot. Ez 1796-ban kiadványt jelentetett meg *A Magyar Nyelvmívelő Társaság Munkáinak első darabja* címmel. A kötet tanulmányainak egy része nyelvi, a másik történelmi kérdésekkel foglalkozik. Aranka felhívta a figyelmet egy nemzeti

múzeum alapításának szükségességére, a magyar nyelv művelése érdekében pedig egy „Tökéletes Magyar Szótár” és „Jó Nyelvmeester” megírását szorgalmazta. Ezért támogatta Gyarmathy Sámuel magyar nyelvtanának kiadását. Programja egyszerre európai és erdélyi: más nemzetekkel ne csak a múlt, a történelmi dicsőség felett vitatkozzunk, inkább a művelődés terén mutassunk fel eredményt. Ennek érdekében „Egyesíteni kell minden jót és jóra törekvést” – hangzik szinte jelszószerűen mozgósító gondolata.

A Nyelvmevelő Társaság valóban akadémia módjára próbálta tömöríteni a tudománnyal foglalkozó értelmiséget. Történész tagjai közül Benkő József volt a legképzettebb, akinek a tevékenysége maradandó nyomokat hagyott az erdélyi tudománytörténetben (*Transsylvania* című munkája különösen hatott a későbbi történetírássra). Az egyesület nyitott volt a természettudomány és az orvostudományok felé. Tagjai közt találjuk Nyulas Ferenc, Gecse Dániel, Patáki Sámuel orvosokat s a román Ioan Piariu-Molnart, aki a természet terén végzett jelentős tevékenységet. Szoros kapcsolatban állt a Nyelvmevelő Társasággal Bolyai Farkas és Köteles Sámuel is.

De az ígéretesnek látszó kezdetnek elmaradt a folytatása. A kedvezőtlené váló körülmények, a „jakobinus” mozgalom ismét a politika felé terelte az érdeklődést. A Magyar Nyelvmevelő Társaságot 1806-ban feloszlatták.

Az intézményesítéssel kapcsolatos törekvések sorában az előbbinél kedvezőbbben alakult a polgárosodási, művelődési folyamatban felbecsülhetetlen szerepet játszó állandó magyar színjátszás ügye, amelyet előkészített az anyanyelvű irodalom XVIII. századi fejlődése s a gazdag hagyományra visszatekintő iskolai színjátszás. 1792. november 11-én Kolozsvárt megtartotta első előadását a Kótsi Patkó János igazgatása alatt alakult színjátszó társaság. A tehetséges és ügybuzgó Kótsi Patkó János az erdélyi színészet megalapítói közé tartozik, akárcsak a későbbiekben Jancsó Pál. Az erdélyi magyar nyelvű színjátszás sokat köszönhet idős Wesselényi Miklós zsibói birtokosnak. Ő, amellet, hogy gondjaiba vette s anyagilag támogatta ezt az intézményt, maga is fordított számára drámákat. 1795-ben mondta el híressé vált programadónak bizonyult beszédét a magyar színjátszás ügyében: „A nemzetnek java és a nyelvnek dísze tehát megkívánná, hogy az idevaló [kolozsvári] magyar játszó színnek, melynek jó a kezdete, (...) fenntartása, dísze és állandósága jobb móddal az erre megkívántató költség és segedelem által eszközöltessék.”⁴ Felhívása az állandóságra tette a hangsúlyt, s meghallgatásra talált.

Az országgyűlés bizottságot nevezett ki, mely tervet készített egy állandó, magyar, országos színház építésére. Ez 1820-ra készült el a kolozsvári Farkas utcában s 1821-ben nyitotta meg kapuit. A színházról már 1821-ben elismeréssel szólt a Kolozsvárra látogató gróf Széchenyi István. Bár a színtársulatok gyakran változtak, a színjátszás Kolozsvárt állandóvá vált, s kihatott a művelődésre Erdély- s Magyarország-szerte.

A színészet mellett a XVIII. század végén a zenekultúra is felvirágzott, melyhez ugyancsak hozzájárult Erdély főkormányzója, gróf Bánffy György, aki zeneszalont tartott fenn Kolozsvárt. Több arisztokrata család külföldről hívott zenetanárt, köztük Ruzicska Györgyöt, aki nagy szerephez jutott Kolozsvár zenei életében. 1819-ben *Muzsikai Egyesület* alakult, amelyből kinőtt a híres, ma is működő konzervatórium. A társaság fennállásának első éveiben sűrűn rendezett hangversenyeket.

A XVIII–XIX. század fordulója nem kedvezett az irodalomnak. A cenzúra s a francia forradalom eszméinek terjesztői ellen indított hajsza nagyrészt hallgatásra készítette a Bécsből hazatért Barcsai Ábrahám költőt, akinek a felvilágosodás eszméinek jegyében fogant művei elindították az erdélyi magyar irodalom megújulását. Báróczi Sándor továbbra is Bécsben él; prózája majdnem ugyanolyan jelentős, mint Barcsai költészete. A neoklasszicista irányzat tért hódított Erdélyben is, és fokozott érdeklődéssel fordult Nyugat-Európa felé. Fordítottak német-

⁴ Idézi Veress Dániel: *Wesselényi Miklós*. Bp. 1994. 26.

ből, angoltól és franciától drámákat és verseket, többek közt idős Wesselényi Miklós, Bölöni-Farkas Sándor, Bolyai Farkas és Naláczy József testőri.

Az irodalmi élet megszervezése a XIX. század második évtizedében egy Magyarországról jövő, energikus, becsvágyó fiatalember nevéhez fűződik, nevezetesen a Döbrentei Gáboréhoz, aki 1814-ben Kolozsvárt megalapította az *Erdélyi Múzeum* (1814–1818) című folyóiratot. Ez a folyóirat irodalmi és tudományos jellegű volt, és a modern ízléscíműnek jegyében készült; megelőzte a Vörösmarty-Bajza féle romantikus *Aurórát*. Verseket közölt Berzsenyitől, Kölcseytől, Kazinczytól s kevésbé ismert nevű erdélyi szerzőktől. Döbrentei felkarolta a magyar drámai irodalom ügyét is: az Erdélyi Múzeum drámapályázatára írta meg Katona József a Bánk bán című nemzeti drámánkat. A tudományos irodalom köréhez tartoztak azok az életrajzok, amelyek a folyóirat lapjain többek között Bod Péterről, Benkő Józsefről, Batthyány Ignácra, Pestalozziról jelentek meg.

Döbrentei tevékenysége az Aranka Györgyéhez kapcsolódott. Akárcsak elődjének, Döbrentének is sikerült érdeklődést kelteni a művelődés és irodalom iránt. Az *Erdélyi Múzeum* magyar irodalmi életet teremtett Erdélyben. A folyóirat munkatársa volt Gyarmathy Sámuel, Bölöni Farkas Sándor, Szilágyi Ferenc történetíró, református kollégiumi tanár. A *Múzeum* gyűlésein többször részt vett a fiatal Gyulai Lajos gróf, a későbbi híres naplói, valamint ifjú Wesselényi Miklós. Élénkséget hozott Erdély szellemi életébe Kazinczy Ferenc 1816-os útja, amelynek értékes eredményeként születtek az *Erdélyi levelek*. Az *Erdélyi Múzeum* nagy szerepe volt az irodalmi romantika előkészítésében is, s olyan fiatal írónemzedék kialakításában, amely az új romantikus irodalmi ízlést meghonosította. Az egyre súlyosbodó erdélyi helyzet miatt az ígéretes művelődési irodalmi munka abbamaradt. 1818-ban megszűnt a lap, Döbrentei 1820-ban távozik Erdélyből.

II. Küzdelem a rendi és nemzeti sérelmek orvoslásáért, Erdély önkormányzati jogaiért, a polgári átalakulásért a XVIII. század végétől az 1848-as forradalomig

1. A programadó 1790–91. évi országgyűlés

Bánffy György, a Habsburg-kori Erdély egyik legkiválóbb kormányzója, az 1790–91-i országgyűlést berekesztő beszédében nem kis elégtétellel mondotta: meggyőződése, hogy a rendeknek az eddigi „országos gyűlések közül a legnevezetesebbhez volt szerencséje”.⁵ A történetírás azóta jórészt igazolta a fenti sommás értékelést. Az 1790-91. évi országgyűlést a századforduló legjelentősebb belpolitikai eseményének tartják, amely több mint egy fél évszázadra meghatározta az erdélyi magyar politika irányvonalát, stratégiáját. Kövály László szerint „végzése képezték Erdély alkotmányát 1848-ig”,⁶ Trócsányi Zsolt pedig attól származtatja a Habsburg-ellenes erdélyi ellenzéki „lángalobbantását”.⁷ Az „ellenzéki” legszembevetőbbben éppen Erdély önkormányzati jogainak kérdésében nyilvánult meg.

1.1. Az országgyűlés összetétele. Az öngazgatási sérelmek felvetése

A II. József örökébe lépő II. Lipót által összehívott erdélyi országgyűlés 1790. december 21-én tartotta első ülését. Ennek légköre bizakodó volt, ami érthető, hiszen a rendeknek három

⁵ Az 1790. erdélyi országgyűlés jegyzőkönyve (Ezentúl: Jegyzőkönyv) Kvár 1832, 686.

⁶ Kövály László: *Erdély története* VI. Pest, 1866. 160.

⁷ Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós* Bp. 1965. 18.

évtized óta⁸ először nyílt alkalmuk arra, hogy beleszóljanak az ország dolgaiba. A rendeknek határozott törekvése volt, hogy a II. József-féle kísérleti intézményeket felszámolják, de teljes „visszarendeződést” nem akartak, hanem – ahogy Kőváry írja – „a régi közjogoknak új törvények általi” értelmezésére és módosítására törekedtek. Éppen ezért lehetett ez az országgyűlés a reformmozgalom elindítója.

A magyar és székely rendiség képviselői örömmel vették tudomásul, hogy az országgyűlést Kolozsvárra hívták össze, ami önmagában is jelentős változást jelentett, mert a Habsburg-kor diétáit addig Nagyszebenben tartották. Ettől kezdve 1848-ig – egy kivételével – mindig Erdély legnagyobb magyar városa, Kolozsvár ad otthont a rendek országos gyűléseinek. A nevezett országgyűlés társadalmi összetétele a szokásos volt: a főkormánysház 26, a királyi tábla 16 tagjával foglalt helyet, megjelent 18 főtiszt (főispán és székely főkirálybíró), 48 megyei és székely széki, 28 szász széki, 36 városi követ, valamint 144 királyi meghívott. Összesen 316 személy képviselte a magyar, székely és szász rendi nemzetet.

Az országgyűlés rendi jellege sokak számára anakronisztikus jelenségnek tűnhet a polgári világ eszméit meghirdető s az abszolutizmust elsöprő francia forradalom második évében. Csakhogy a Habsburg-monarchiában – így Magyarországon és Erdélyben is – még nem a fenti kérdések, hanem II. József felvilágosult abszolutizmusa által okozott kormányzati és közigazgatási zűrzavar felszámolása s a helyi autonómiák helyreállítása volt az adott történelmi pillanat napirendjén. Más kérdés, hogy a franciaországi változások szellemével összefüggő események rövidesen szerte a Monarchiában berobbannak a politikai életbe. Ez alól az erdélyi országgyűlés sem lehetett kivétel: gondolunk itt a jobbágyszerzés, valamint a *Supplex Libellus Valachorum* előterjesztésére.

De térjünk vissza a szorosabban vett témánkhoz.

Ha a korábbi rendi jellege nem is változott, a személyi összetétele által a mostani messze kiemelkedett az országgyűlések sorozatából. Jelen volt a már említett felvilágosult patrióta, államférfiként is kitűnt Bánffy György kormányzó, Batthyány Ignác, a múzeumalapító tudós, római katolikus püspök, Teleki Sámuel, a marosvásárhelyi Téka alapítója, nemsokára erdélyi kancellár, idős Wesselényi Miklós, a nemzeti művelődés mecénása, az abszolutizmussal szembeszülő ellenzéki mozgalom nagy alakja, az őt támogató testőríró Barcsai Ábrahám, a nemzeti kultúra megteremtéséért fáradozó Zágoni Aranka György és még sok más jeles személyiség, köztük a szász comes, Michael Bruckenthal, valamint a román nemzetiségű görög katolikus püspök, Ioan Bob. Az országgyűlés királyi biztosává az udvar báró Rall altábornagyot, Erdély katonai főparancsnokát nevezte ki.

Bár a magyar, székely és szász nemzetek küldötteinek voltak sajátos elképzelései, abban mindannyian egyetértettek, hogy vissza kell állítani az országgyűlés törvényes jogát, a rendek jogait és Erdély alkotmányát a *Diploma Leopoldinum* (1691) megújítása alapján. Ezért az országgyűlés sietett a legelhatározottabban emlékeztetni arra, hogy *Erdély saját alkotmánnyal és közigazgatással bíró állam, nem pedig a birodalomba beolvadt tartomány, ezért provincia módjára nem is kormányozható. Egy évszázadnyi idő óta ez volt az első olyan eset, amikor Erdély törvényes országgyűlése nyíltan szembeszegült a Habsburg-hatalom központosító, a Fejedelemség korából öröklött kormányzati öngazgatást rendre elsorvasztó politikájával.* Hogy ennek nagyobb súlya legyen, idős Wesselényi Miklós, az ellenzékiység legkiemelkedőbb képviselője javaslatot nyújtott be az országgyűlésnek az erdélyi alkotmánnyal ellentétes tanácsokat adók, törvénytelenégeket elkövetők felelősségre vonásáról. És ebben már ott bujkált a kormány parlamenti felelősségének gondolata is. Kemény Farkas gróf, a rendek elnöke az országgyűlés céljait felvázoló megnyitó beszédében azt hangsúlyozta, hogy a jövőben csak „a királynak a tekintetes rendekkel megosztott hatalma” kormányozhatja Erdélyt, „hogy ezáltal mind magunknak, mind maradékainknak örökös bátorságot (biztonságot) és változhatatlan megma-

⁸ 1781-ben tartottak ugyan egy országgyűlést, de ez csak II. Józsefre való hűségkü letételére szolgált.

radást szerezhessünk”.⁹ A rendek a királyi biztoshoz már 1790 decemberében oly beadvánnyal fordultak, amely Erdély „sértett alkotmányá”-ról beszél, s kéri az uralkodót, hallgassa meg sérelmeiket és orvosolja azokat.

A szándék tehát világos: a törvényhozás és a kormányzás ne legyen önkényuralmi jellegű, ezért az uralkodónak meg kell osztania a hatalmát az országgyűléssel.

Először II. József reformjai által teljesen szétzilálódott belső közigazgatás területén kellett rendet teremteni: ez meg is történt a vármegyei s széki rendszer, tehát a helyi autonómiák visszaállításával. Sokkal nehezebb volt azonban az 1765 óta nagyfejedelemséggé nyilvánított Erdély államjogi helyzetének újrarendezése.

A rendek azt is világosan felismerték, hogy Bécs Mária Terézia és II. József uralma idején Erdély fő kormányzati szervét, a Guberniumot az összbirodalmi politika céljainak szolgálatába állították, s általa sikerült Erdély autonóm jogait mellőzni. E felismerés alapján az országgyűlés első teendői közé sorolta a Főkormányzók (Gubernium) helyzetének megvitatását s hatalmi szerepének pontos körülírását Erdély kormányzati struktúrájában.

Mindjárt a vizsgálat kezdetén szembe kellett nézni a ténnyel, hogy Erdély főtisztségeseit pillanatnyilag olyan személyek viselik, akik kinevezés, és nem országgyűlési választás alapján foglalták el hivatalukat. Az országgyűlés azzal fejezte ki tiltakozását az ilyen eljárás ellen, hogy felsőbb utasítás nélkül megválasztotta, persze azokat, akik már funkcióban voltak. Így járt el Bánffy György főkormányzóval, majd a többi tisztségviselővel. Miután a törvényességet ilyenformán helyreállítottak vélték, a rendek siettek leszögezni, hogy a jövőben az országgyűlési választáson legtöbb szavazatot nyert személynek kell betöltenie – királyi megerősítés után – az illető hivatalt (főkormányzó, országgyűlési elnök, országbírók, kancellár, kincstárnok). Ugyanezt az eljárást kéri a Főkormányzók elnökségének tagjaira, az Ország-Tanács uraira nézve, mert a Státusok és Rendek „Ország(gyűlés) választása nélkül tett tételeket helybe nem hagyhatják” és „törvényesnek nem ismerhetik”.¹⁰

Mivel „a lefolyt erőszakos időknek kedvetlen emlékezete” „méltó figyelmet” adott az országgyűlésnek, elhatározták, hogy a Gubernium elnöksége nem formálhat „sem különös, sem felsőbb státus”-t az erdélyi rendiségben és az országgyűlésben sem lehet nagyobb szerepe a törvényben rögzítetténél. Hogy a tárgyalásokhoz nélkülözhetetlen együttműködési készség kialakuljon, Bánffy főkormányzó a Gubernium elnökeként sietett megnyugtani az országgyűlést arról, hogy a Főigazgató Tanács nem igényel magának annál több hatalmat, mint amennyit a *Diploma Leopoldinum* (1691) biztosít.

1.2. Jogok és biztosítékok kérdése

Az erdélyi országgyűlés számára lelkesítő példaként hatott a magyarországi nemesi-nemzeti mozgalom sikere is, hiszen 1790 novemberében a Pozsonyban üléselő magyar rendek gyűlésén sikerült újra törvénybe foglalni az ország számára önállóságot biztosító jogokat. Ezek megerősítették Magyarország alkotmányos helyzetét a Monarchián belül. Erdély országgyűlése szerette volna ugyanezt elérni, és ez nem látszott lehetetlennel. Már azért sem, mert az alkotmányos formákra elődjénél többet adó II. Lipót, aki a Birodalom háborús állapota miatt is kényszerhelyzetben volt, Erdély számára is kilátásba helyezte korábbi öngazgatási jogainak tiszteletben tartását. A Rall királyi biztos által az országgyűlésben felolvasott királyi előterjesztés megígérte a négy bevett vallás és a három nemzet szabadságjogainak megtartását, kilátásba helyezte, hogy Erdély régebbi közigazgatási és bírósági rendjét visszaállítja, megosztja az országgyűléssel a kormányzás jogait, Erdély gubernátora erdélyi lesz, az adózás, újoncállítás rendjét országgyűlési határozat nélkül nem módosíthatják.

⁹ Jegyzőkönyv. 35.

¹⁰ Jegyzőkönyv. 6.

Bár ezek alapvető erdélyi alkotmányos jogok voltak, az országgyűlés nem elégedett meg az ígérekkel, mivel a rendek jól tudták, hogy az elmúlt évszázadban a *Diploma Leopoldinum*ban felsorolt jogokat egyszerűen semmibe vette a Habsburg hatalom; amint Wesselényi Miklós *Balítéletekről* című munkájában írta: a *Diploma Leopoldinum* 18 pontja közül a hatalom csak egyet tartott meg „lélek ismeretesen”, nevezetesen azt, amely előírta, hogy az erdélyi katonaság élére mindig németet fognak kinevezni. Ezért érthető, hogy Erdély biztosítékokat is szeretett volna kapni az alkotmány betartására. Az uralkodóhoz küldött feliratukban ugyanis az a kérelem állt, hogy II. Lipót esküvel fogadja meg Erdély törvényeinek megtartását és erről „köteleselet”, azaz hitlevelet adjon, mégpedig akkor, amikor magyar királlyá koronáztatja magát. És hasonló módon járjanak el a „felséges succeszorok” is. A rendeknek ez a nem kis politikai érzékre utaló lépése azonban ellentétben állt az udvar birodalomszervezési stratégiájával, amely nem kívánt változtatni Erdély II. József előtti államjogi helyzetén. S az erdélyi rendek jóindulatának megnyerése is most már kevésbé volt fontos, mint uralkodásának első hónapjaiban: a birodalom külkapcsolatai javultak (békét kötött a törökkel, megegyezett a poroszokkal) és belső helyzete is megszilárdult. Az újonnan szervezett titkosrendőrség és minden korábnál szélesebb besúgóhálózata már jól működött. Emellett a király mind Magyarországon, mind Erdélyben egyre több támogatóra talált a nemesi rendek közt is, amelyek egyre nagyobb aggodalommal figyelték a franciaországi eseményeket. A szászok is eltávolodóban voltak az erdélyi három nemzet uniójától s egyre jobban csatlakoztak a hivatalos birodalmi politikához, főleg miután a II. József által megszüntetett belső autonómiájukat az Universitas újjászervezésével sikerült visszaállítani. Következésképpen Bécs Erdély-politikája merevebbé vált, és a Kolozsváron tárgyaló rendek hiába várták a királyi biztosítékok jogaik megtartásáról.

E fordulat azonban még nem törhette meg az országgyűlési többséget, sőt újabb kemény hangú feliratban erősítette meg korábbi igényeit. Királyi „Biztosító Levél” kiadását sürgette, amely megígéri a *Diploma Leopoldinum* óta elszenvedett sérelmek orvoslását, kérve azt is, hogy az országgyűlés királyi biztosa, Rall tábornok „Ő Felsége képében és nevében” erről már ott tegyen esküt. A jövőben pedig Erdély jogairól, „a magyar királyi esküvésben különös emlékezet légyen”.¹¹ A székely nemzet képviselői külön is kifejtették, hogy mindaddig nem tehetik le a homagiumot, amíg „megromlott törvényeiket”, sérelmeiket nem rendezik, s biztosítékok nem kapnak a székely szabadságjogok megtartásáról.

1.3. A kompromisszum: „bátorságos középút”

A helyzet súlyosbodását észlelő Bánffy György kormányzó közvetítő szerepre vállalkozott az udvar és az országgyűlés között. Nagy politikai érzékkel irányította hol közvetlenül, hol háttérből az országgyűlés munkáját, tartotta a kapcsolatot Béccsel, s közben világosan megfogalmazta az erdélyi magyar nemesi-nemzeti politika alapvető koncepcióját. A felvilágosult szellemiséghez hű maradó Bánffy úgy látta, hogy „az udvariság és hazafiság egy jó és törvény útját járó fejedelem alatt nem ellenségei egymásnak”.¹² Tehát egy alkotmányos monarchiában Erdély megtarthatja sajátos berendezkedését. Hangsúlyozta viszont, hogy bátran kell élni a visszanyert jogokkal, s teljes egyetértésben kell lenni a fejedelemmel. Az a politikai irányelv, amelyet a nagytekintélyű kormányzó megfogalmazott, úgy tudatosult a magyar politikusok mentalitásában, mint a megtalált „bátorságos középút”. Ezzel az országgyűlés többsége egyetértett, s hogy annak érvényt is szerezhessen, sietett az országgyűlés szerepkörét, összetételét, működésének módját újr szabályozni. Eszerint a X. törvénycikk kimondja, hogy „országgyűlést évenként kell tartani”, a XI. törvénycikk pedig arról szól, hogy az országgyűlésen elfogadott s a király által megerősített törvényeket „pontosan végre kell hajtani”, s meg kell vizsgálni az ország, a rendek és egyesek sérelmeit. Látható, hogy Erdély politikusai szerették volna az

¹¹ Jegyzőkönyv. 46.

¹² Jegyzőkönyv. 28.

uralkodóval elfogadtatni az alkotmányos monarchia egyes normáit. S bár erre ígéretet kaptak, a rendek jól tudták, hogy Erdély önmagában képtelen elegendő biztosítékot kiharcolni alkotmányának megtartására, ezért szükségesnek látták olyan közjogi állapot létrehozását, amely lehetővé teszi, hogy Erdélyt más elvek szerint kormányozzák, mint Magyarországot. Ez volt egyik alapvető oka annak, hogy a magyar és székely rendek nagy többsége Erdély és Magyarország újraegyesítésének az álláspontjára helyezkedett. Jogi érvként emlegették és sérelmezték azt, hogy bár Erdély régen a magyar birodalom része volt s újabban is a Magyar Korona jogán tartozik a Monarchiához, mégis különálló országként kormányozzák. A magyar és székely rendek uniós törekvéseit az a felismerés is táplálta, hogy a gyenge Erdélyt bármikor egyszerű tartománnyá fokozhatja le a birodalmi politika. Valószínű, hogy az erdélyi etnikai viszonyoknak a magyarság számára kedvezőtlen alakulása is az említett irányzatot erősítette. Ezzel egyidőben az országgyűlés szükségesnek tartotta hangsúlyozni, hogy „az erdélyi különös törvények, jusok és privilégiumok épen és egész erejekben megtartassanak”.¹³

II. Lipót azonban már korábban utasította Rall altábornagyot, az országgyűlés királyi biztosát, hogy az unió kérdésének még a feltevését is akadályozza meg, mert Magyarország és Erdély újraegyesüléséhez az uralkodó soha sem járulhat hozzá. Bécsnek ilyen határozott elzárkózása miatt a magyar és székely rendek egyelőre azzal is megelégedtek volna, hogy az uralkodó, mint magyar király foglalja bele a koronázási esküjébe Erdély jogainak a megtartását, s ennek jeleként ne válassza külön a Bécsbe székelő erdélyi kancelláriát a magyar kancelláriától, hanem hagyná meg abban az állapotában, amint azt II. József rendezte, vagyis közös intézménynek. Bécs ennyit sem volt hajlandó engedni: sebtében elrendelte a két kancellária szétválasztását. Hiába tiltakoztak az erdélyi rendek az említett intézkedés miatt, Bécs nem késett kinevezni az uniót ellenző Teleki Sámuel erdélyi kancellárrá. S hogy a várható bonyodalmat elkerülje, az uralkodó kilátásba helyezte a kérdés egy későbbi időpontban történő megtárgyalását. Gyakorlatilag tehát az első uniótörekvés kudarcot szenvedett Bécs ellenállása miatt.

De bárhogy tekintsük is a kudarcot, látnunk kell, hogy az unió kérdésének felvetése már a magyar nemzet egységének megvalósítása irányába mutatott. Ezzel szoros összefüggésben állt a nemzeti nyelv kérdése. Ezt 1791 áprilisában kezdte tárgyalni az országgyűlés. A magyar és székely rendek a II. József által bevezetett német hivatalos nyelv helyett a magyar nyelv használatát szerették volna elérni, hivatkozva a magyar nyelv használatára a fejedelemség korában. Ennek eredményeként született meg „A magyar nyelvnek ezelőtt is divatban volt használata” címet viselő XXXI. törvény, amely előírja, hogy a kormányhatóságnál, hivatalnál és a törvénykezésben a magyar nyelv a jövőre is fennmarad. Hogy a magyar nyelv minél alkalmasabbá váljon kiszélesedő szerepének betöltésére, az országgyűlés támogatását ígérte az Aranka György által felállítandó *Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság* működéséhez. A latint a továbbiakban az udvari kamarai kiadványokban, főképpen a kormányzati jegyzőkönyvekben használták. A szász székelyekben a német maradt a közigazgatás nyelve. A szász követek közül néhányan felszólaltak a német hivatali nyelv tervezett visszaszorítása ellen. Ez kezdetét jelentette annak az 1848-ig tartó áldatlan nyelvharcnak, amely nagymértékben hozzájárult a nemzeti kérdés éleződéséhez. Nem maradhat azonban említés nélkül, hogy a *közigazgatásban a falvak mindennapi életében mindhárom erdélyi beszélt nyelvet használták*; az 1785-ös, valamint 1819–1820-as Cziráky-féle úrbéri összeírásakor például minden megkérdezett saját anyanyelvén válaszolhatott, s a jegyzőkönyveket is aszerint vezették. Az egyházak teljesen szabadon élhettek a választott nyelv használatának jogával.

A székely *natio* sérelmei – amint már említettük – külön is erőteljesen szerepelnek az 1790–91-es országgyűlés napirendjén. A nagyszámú székely követ már az országgyűlés kezdetén az illetékesek tudomására hozta, hogy küldöik utasítása szerint az esküt csak a feltétellel teszik le, ha az uralkodó biztosítékot ígér a székelyek régi szabadságjogainak visszaállítására. Mivel a székelységet is az erdélyihez hasonló nemesi rend képviselte (a primorság mint

¹³ Jegyzőkönyv. 276.

külön rend megszűnt), az a furcsa helyzet állt elő, hogy a marosszéki primipilus és pixidárius székelység külön követet választott és küldött az országgyűlésbe, hogy előadhassa az „elnyomott”, adózó, szabad székelység panaszait. Amelyből kiderül, hogy a XVIII. század folyamán a régi lófők és gyalogrend leszármazottait adóztatták s a rendiségből is kiszorultak, elvesztették országgyűlési követküldési jogukat. Az albisi Barabás Mihály által benyújtott sérelemlevél kéri, hogy vegyék le az adózást az említett két rend válláról, s adják vissza régi szabadságjogait. Hasonló panasszal fordultak az országgyűléshez Udvarhelyszék szabad székelyei is. Az adózó székelység a régi rendi jogainak tiszteletben tartását követelte: „a régi Fejedelmek példáját követvén oly rendelkezések tétessenek, hogy a valóságos és törzsökös székelység a köztük lakó parasztságtól megkülönböztessék”.¹⁴

A háromszéki s csíki székelyek a határőri terhek megszüntetéséért folyamodtak az országgyűléshez. S minden szék egytelkes, armalis székely nemesei kéri, hogy őket vegyék ki a határőri rendszerből, valamint az adózástól is mentesítsék.

A székely szabadrend, határőri réteg és armalis nemesség kérelmeit megértéssel kezelte az országgyűlés, és megfelelő törvényjavaslatot terjesztett az uralkodó elé, de megerősítést ez sem nyert.

Egészen más fogadtatása volt Dersi Pál ügyvéd azon beadványának, amelyben 30 udvarhelyszéki falu székely jobbágyszéke a „jobbágyságnak mind személyekre, mind pedig örökségekre nézve a jobbágysági kötelezettségeknek és ahhoz kapcsolt szolgálatának terhe alól felszabadíttatásuk”¹⁵ iránti intézkedést kéri. Ilyen „vakmerő” lépésre a rendek nem voltak felkészülve, hiszen az egyenlő volt a jobbágyszabadság kérdésének nyílt megfogalmazásával. Az ilyen „mérgező”, „veszedelmes” írásoktól erősen tartott az országgyűlés, mert azt összefüggésbe hozta a szabad székelység, valamint az egytelkes nemesek mozgalmával. Dersinél azonnal házkutatást tartottak, iratait elkobozták, s megtorlást helyeztek kilátásba ellene. Végül Bánffy kormányzó a „törvény és igazság” útjának hangoztatásával mérséklethez intette a rendeket.

A jobbágyság általános rendezése sem talált elég megértésre az országgyűlésben, pedig a királyi előterjesztések 5. pontja azt kívánta a rendektől, hogy az urbáriumot kölcsönös egyetértéssel hozott törvényben állapítsák meg és gondoskodjanak az adózó nép jólétéről. Ennek érdekében a március 18-i ülésen aztán előterjesztettek egy urbéri szabályzatot, amely elismeri a jobbágyság szabad költözködési jogát. A nagy vitát kiváltó törvényjavaslatot a teljes bukástól Bánffy kormányzó többszöri határozott közbelépése mentette meg. Az ő javaslatára megszületett a XXVI. és a XXVII. törvénycikk, amely eltörli a jobbágyság elnevezését, s hatálytalanítja a régi törvényekben rögzített, a parasztság örökös röghözkötését kimondó rendelkezéseket. Ez kétségteljesen előrelépést jelentett a jobbágyság kérdésében, bár a szabad költözködést számos feltételtől tette függővé. Amellett, hogy a jobbágnak maga helyett más jobbágyot kellett állítania, rendeznie kellett minden tartozását, meg kellett szereznie ura jóváhagyását is, mert „felszabadító levél” nélkül sehol sem fogadhatták be. A diéta végül is nem hozott átfogó urbéri törvényt, hanem bizottságot nevezett ki, hogy az a következő országgyűlésig készítse el „az urbéri rendezés tervét”, amely meghatározza a jobbágysági szolgáltatások mértékét, és újra szabályozza a jobbágyság megbüntetésének módját. Így az urbéri szabályozás – akárcsak az unió ügye és a székely kérdés – megoldatlanul maradt az egyik országgyűlésről a másikra, miközben minden halasztás növelte a rendezhetőségének nehézségeit.

A XVIII. század folyamán a felvilágosult abszolutizmus meggyengítette a magyar rendek erejét, s azok az 1790–91. évi országgyűlésen is csak addig mutattak nagyobb határozottságot, amíg a hagyomány és a rendiség sérelmeit felsorolták. A kiváló jogi képzettségű politikusoknak nem jelentett semmi nehézséget az erdélyi közjogot igénybe venni érveik alátámasztására. Amikor azonban a királyi leiratok (javaslatok) azon pontjait kellett beágyazni „bátorságos kö-

¹⁴ Jegyzőkönyv. 134.

¹⁵ Jegyzőkönyv. 117.

zéputas” politikai elképzeléseibe, amelyek a rendiséggel ellenkeztek, bizonytalanság s széthúzás keletkezett soraikban. Az uralkodó láthatóan és célzatosan olyan leckéket adott fel, amelyek különböző érdekeket érintettek, és amelyek alkalmasak voltak arra, hogy féken tartsák a szervezkedő, s immár mindkét országban szárnyait bontogató társadalmi s nemzeti mozgalmakat. Ilyen volt a jobbágyügy, amelynek rendezésére a magyar nemesség nem volt felkészülve, bár találunk soraiban olyanokat, akik felismerték a kérdés fontosságát. De a nagy megpróbáltatás még hátra volt: a kormányzó Bánffy György 1791. június 21-én az országgyűlés elé tárta azt a királyi feliratot, amelyhez mellékelve volt az erdélyi románság sérelmeit tartalmazó *Supplex Libellus Valachorum* című beadvány.

A magyar rendek megdöbbenéssel, ahogy a jegyzőkönyvben olvasható „szívbeli megilletődés”-sel fogadták a királyi leiratot, mert akkor éppen saját sérelmeik orvoslását várták a királytól. Ehelyett azonban az uralkodó arra kéri a rendeket, hogy „megorvosolják” a románság sérelmeit. Az értőbbek rögtön átlátták, hogy voltaképpen mi is történt. A krónika lejegyzett egy véletlen egybeesést: amikor az országgyűlésen felolvasták a *Supplexet*, a városban megkondultak a tűzet jelző harangok, s a követek felugrálva helyükről az ablakokhoz rohantak, hogy megnézzék, hol ég a város. Ezt látva, idős Wesselényi Miklós rezignáltan kiáltott fel: „Maradjatok helyeteken és ne szaladjatok, mert elég nagy tűz ég most ebben a házban, bár ezt olthasuk el.”¹⁶ A kiáltáshoz azonban hiányzott a készség is és az erő is.

A *Supplex*ben a román értelmiség azzal a kívánsággal fordult a királyhoz, hogy a románságot ugyanolyan rendi jogok illessék meg, mint Erdély három más nemzetét, s hogy a görögkeleti vallás ugyanazon jogokat élvezhesse, mint a többi vallás.

A kérdést a diéta azzal utasította el, hogy a rendi jog nem a nemzetiségen, hanem a kiváltságon nyugszik, márpedig a románok közt is vannak nemesek és polgárok, akik ha a négy bevett vallás valamelyikéhez tartoznak, ugyanazokat a jogokat élvezik, mint a magyarok és a székelyek; s a román libertinus egyenlő a magyar libertinussal, a román jobbágy a magyar jobbágygal. Mint eredményre hivatkozhatott a diéta a LX. törvénycikkre, amely a görög szertartású nem egyesült keleti vallásnak, amely e tartomány törvényei értelmében eddigelé a megtört vallások közé tartozott „szabad gyakorlatot biztosított”.¹⁷ A szász követek külön véleményüket is megfogalmazták, kérvén azonban e tárgy elhalasztását. Az országgyűlés magyar és székely rendjei jól láthatták a nemzeti kérdés jelentkezését abból is, hogy a román határőrezredek tisztjei egyenesen azt kérték II. Lipóttól, hogy a románságot ismerjék el Erdély negyedik törvényes nemzetének. Ezzel a románság is megfogalmazta hosszú távú saját politikai célját, amely az erdélyi politika napirendjéről többé nem került le. Mivel a magyar többségű országgyűlés nem támogatta a románság kérését, az udvar viszont úgy tett (csak úgy tett), mintha felkarolná azokat, s a szászok is ilyenformán viselkedtek, nagy lépéssel halad előre az udvarnak az a terve, hogy a magyar nemzeti törekvéseket a román és szász mozgalmak által ellensúlyozza, szükség esetén sakkban tartsa. Lehetséges lett volna-e az erdélyi három nemzet unióját négy nemzet uniójává átalakítani? – a történelemnek örökre megválaszolhatatlan kérdése maradt. Az utókor „mindentudásával” talán azt mondhatjuk: meg kellett volna próbálni, még akkor is, ha a történelem szekere akkor már a nemzeti államok, polgári nemzetek kialakulása felé haladt.

A kolozsvári országgyűlés 1791. augusztus 9-én véget ért, összesen 162 törvénycikket alkotott, de ebből csak 64-et erősített meg I. Ferenc (1792–1835), a 45 éves korában hirtelen elhunyt II. Lipót fia. És a szentesített erdélyi törvényeken is jelentős változtatásokat hajtottak végre Bécsben.

Hogyan értékelhetjük az 1790–91-es erdélyi országgyűlést?

A diéta legjelentősebb eredménye minden bizonnyal az volt, hogy újra törvénybe iktatta a *Diploma Leopoldinumot*, amely szerződészerűen elismerte a rendek jogait. S bár az uniós tör-

¹⁶ Jancsó Benedek: *Erdély története*. Hasonmás kiadás. Bp. 2001. 213

¹⁷ Uo.

vénnyajvasolat nem kapta meg a felsőbb jóváahagyást, az is eredménynek számított, hogy e törvény elismerte: Erdély a Magyar Korona jogán tartozik a birodalomhoz. Ez elvi alapot teremtett a két ország kapcsolatainak erősítéséhez. Az országgyűlés sérelmet orvosolt azáltal is, hogy visszaállította a II. József előtti közigazgatási rendszert, a bíraskodás erdélyi szokásait, törvényt alkotott az adózás és katonaaállítás módjáról. S bár az átfogó jobbágytörvény elmaradt, a jobbágy szabad költözködési jogának kodifikálása mégiscsak lépés volt a feudalizmus régi rendszerének lazítása irányában. Külön törvénycikk tért ki a székely határőri rend katonai kötelezettségeire, mentesítve a katonai rendet az adózás terhe alól. Ezekből állt össze Erdély 1848-ig tartó alaptörvénye.

S nem feledkezhethünk meg a közigazgatás terén hozott döntésekről, amelyek hozzájárultak Erdély belső nyugalmának megszilárdításához. Megosztotta a főbb hivatalokat: már korábban Erdély fővárosába, Kolozsvárra költözött a kormánysszék, a rivális Nagyszeben a kincstartóságnak és katonai főparancsnokságnak adott otthont, míg a királyi tábla továbbra is Marosvásárhelyen működött.

Az országgyűlésen felvetődtek azok a kérdések, amelyeket a polgárosodás, a nyugat-európai fejlődés tüztött napirendre, és amelyeket a francia forradalom eseményei sokakban tudatosítottak. De a reformok kidolgozására nem futotta az erdélyi országgyűlés erejéből és idejéből; sokkal fontosabb volt a nemesi sérelmek pontosítása. Az is igaz, hogy ezek közt már több a szélesebben vett nemzeti közösség sérelme. (Erdély alkotmányos jogainak tiszteletben tartása, a székelység sérelmei.) A reformjavaslatok kidolgozására az országgyűlés hét külön bizottságot (ezek voltak a rendszeres bizottságok) küldött ki, amelyek később hozzá is láttak a munkához, de I. Ferenc uralmával a reformgondolat nem fért össze, ezért működésük alig hozott eredményt. Ferenc császár nem vállalta atyja kompromisszumra hajló politikáját, s fokozatosan visszatért az abszolutista uralmi módszerekhez. Jogaik védelmére a rendek sem léptek fel olyan határozottsággal, mint II. Lipót idején. A franciaországi események, különösen a jakobinus diktatúra idején bevezetett terror, sokakat elrettentett a változtatás igényétől. Következésképpen az erdélyi nemesi rendek szükségesnek látták inkább támogatni az uralkodó Franciaország-ellenes politikáját és háborúit, mint küzdeni Erdély öröklött jogaiért. Ez alól csak a jakobinus mozgalomhoz kötődő polgárosodásért lelkesedő csekély nemesi értelmiségi réteg képezett kivételt.

2. Az erdélyi magyar jakobinus mozgalom

Az erdélyi magyar nemesség körében egyszerre tehát két irányzat alakult ki: egyrészt a gyengébb, de a reformokat, a polgári átalakulást igénylő franciabarát irányzat, másrészt – és ez a többséget jelentette – a Habsburg-hatalom mellé felsorakozó tábor. Az előbbi a jakobinus mozgalomban, a második a nemesi felkelésben (insurrektióban) öltött konkrét formát.

Meg kell jegyeznünk, hogy a „jakobinus” szót igen tágran értelmezte a hivatalos politika; egy kalap alá vette az antifeudális reform híveit és a köztársaságpártiakat azokkal a felvilágosult nemesekkel, akik csak bírálni merészelték a rendiséget és a Habsburg abszolutizmust.

A Martinovics Ignác-féle összeesküvés néven ismert magyarországi jakobinus szervezkedés 1794-ben kezdett behatolni Erdélybe. Ami annál inkább felkeltette a hatalom gyanúját, mert ez időtájt az ellenzéki birtokos nemesség is megmozdult: több megyében megtagadta az újoncozást. Az akkor ülésező országgyűlés elővett néhány kényes kérdést is, amely 1790–91-ről megoldatlanul testálódott át a rendszeres bizottságok feladatkörébe (az erdélyi határőrség eltörlése, a hadügyi reform). Következésképpen a kormányzat egyre határozottabban kezdte üldözni az ellenzékhez tartozó személyeket. A hajsza azonban főként azok ellen folyt, akiknek a neve felbukkant a magyarországi jakobinus mozgalom leleplezése során. Valóban, Martinovics 1794. december 19-i memorandumában beszél erdélyiekről, s rövidesen megindultak a nyomozások is.

A franciaországi jakobinus vérengzések s a magyarországi szervezkedés lehetett az oka annak, hogy a felvilágosult nézeteket valló Bánffy György kormányzó maga is „aggasztónak” látta az erdélyi helyzetet. Szerinte a protestáns magyar nemesség „titkos társaságban” szervezkedett, hogy az arisztokrácia kiváltságait megszüntesse, s pénzalapot hozzon létre egy nemzeti hadsereg felállítására érdekében. Bánffy vitán felül a Türi László ítélőmester által kidolgozott s többektől támogatott hadügyi reformra gondolt.

A nyomozás szálai előbb Szatmár megyébe vezettek, ahol 1794 júliusában, Nagykárolyban gróf Károlyi József főispáni beiktató ünnepségén számos ellenzéki politikus s magyarországi jakobinus is megjelent. Többek között ott volt Kazinczy Ferenc, ismert író, akiről feltételezték – valószínűleg nem minden alap nélkül –, hogy kapcsolatot tartott a magyarországi és az erdélyi mozgalom között. Kazinczy egyébként az 1794. július 12-i keltezésű levelében írta Hajnóczy Józsefnek, a jakobinus mozgalom egyik vezetőjének, hogy Nagykárolyban sikerült meggyőznie és a szervezetbe belépésre bírnia Szilágyi György főszolgabíró, Gáspár Pált, Szatmár megye főjegyzőjét, testvérét, Kazinczy Dienest és Kengyel Lajos megyei aljegyzőt.

Az erdélyi jakobinus mozgalom kutatója Jancsó Elemér, a Bolyai Tudományegyetem volt professzora, újabban pedig Benda Kálmán a szervezkedés kiadott iratai alapján jutott arra a következtetésre, hogy a jakobinus mozgalomnak mind a Partiumban, mind Erdélyben tényleg voltak beszervezett tagjai, s még többen lehettek olyanok, akik, ha nem is vállalták az összeesküvéssel járó kockázatot, egyetértettek a mozgalom célkitűzéseivel. A szélesebben vett Partium jakobinus szervezkedésének egyik központja Nagyvárad volt, de innen a mozgalom szálai valószínűleg aradi s bánsági részek felé is kiterjedtek. Váradon a jogakadémia professzorát, Balugyinszky Mihályt, Szentjóni Szabó László és Szilágyi Dénes hivatalviselőket ugyancsak maga Kazinczy szervezte be. A történeti Erdélyben a nyomozás ráterelte a gyanút az 1790–91-i országgyűlés ellenzéki vezéreire, idős báró Wesselényi Miklósról, Barcsai Ábrahámra, Aranka Györgyre, valamint Türi Lászlóra, s néhány alispánra és országgyűlési követre. Arankáról kiderült, hogy bár rokonszenvezett a francia forradalommal, a jakobinus diktatúra miatt ezzel felhagyott, s a magyarországi jakobinus mozgalmat már elítélte. Barcsait meghurcolták, de semmit sem sikerült rábizonyítani, amint hogy Wesselényire sem. De a nyomozást vezető Barco főhadparancsnok továbbra is erősen dolgozott, s a Wesselényi által alapított Diana Vadásztársaság tagjai közt próbálta a jakobinusság bizonyítékait megtalálni. Ez a társaság valóban kapcsolatban állt a magyarországi mozgalom radikális szárnyával, a *Reformátorok Társaságával*, amely Magyarország függetlenségének kivívását s köztársasággá alakítását is céljai közé iktatta. A *Diana Vadásztársaság* mintegy 100 olyan tagot tömörített, akik rokonszenveztek a francia forradalommal.

Hivatkoznunk kell még Sándor Lipót nádor 1715. május 22-én kelt jelentésére, amely az erdélyi titkos társaság működését Török Elek Felső-Fehér megyei követ vallomása alapján ismerteti. Török – állítása szerint – több olyan összejövetelet vett részt, ahol jelen volt Wesselényi Miklós, Barcsai Ábrahám, Türi László, gróf Wass Miklós, néhány alispán, tisztségviselő s vármegyei követ. E jelentés szerint a társaság célja volt a francia forradalom elveinek, különösen az egyenlőség eszméjének terjesztése. Elhatározták a szervezkedés kiterjesztését, összeköttetés kiépítését a magyar szervezetekkel és a francia konventtel is. A jakobinusság erdélyi kapcsolatainak máig legbiztosabb jeleként tartja számon a történetírás a jakobinus káté magyar nyelvű példányát, amelynek fordítója valószínűleg Gedő József, a kolozsvári Unitárius Kollégium diákja volt.

A „jakobinus” mozgalomra keményen lesújtott a hatalom: 1795. május 20-án Budán (a mostani Vörösmarty téren) kivégezték Martinovics Ignácot, Hajnóczy Józsefet, Lackovics Jánost, Szentmarjay Ferencet és Sigray Jakabot. Sokakat börtönnel sújtottak (Kazinczyt, Bacsányi Jánost és másokat).

Erdélyben kivégzésre nem került sor. Bánffy György kormányzó rájött, hogy egy korábbi jelentésében emlegetett „robbanás” veszélye Erdélyben nem áll fenn, sietett szelídebb módon megoldani ezt a kérdést; elmozdította hivatalából a radikális Türit, a *Diana Vadásztársaságnak*

pedig már korábban azt ajánlotta, hogy oszlassa fel önmagát. Rövidesen a szabadkőműves társaságokat is betiltották.

3. Nemesi felkelés – francia háborúk

Erdély általános helyzetét a XIX. század elején a Habsburg-Birodalom és a kezdetben forradalmi, majd a napóleoni Franciország 1792–1815 közti állandó háborús viszonya határozta meg. A háborús állapot mindenre kihatott, s a háborúba Erdély is belesodródott, bár periférikus helyzete miatt kisebb mértékben, mint Magyarország. Először néhány székely és román határőri alakulatot vezényeltek a frontokra, majd a nemesi felkelés meghirdetésére is sor került. Az 1809-ben Kolozsvárt tartott országgyűlésen megszavazott törvény értelmében szervezett nemesi felkelő sereg 2 554 lovasból és 13 528 gyalogosból állt. Ez a haderő 1810-ig Beszterce és Nagyenyed közt gyakorlatozott, ekkor feloszlott anélkül, hogy a bevetésre sor került volna. Viszont az újabb francia háború idején a székelységet ismét kivítették a harctérre. A háború a szövetséges hatalmak győzelmével végződött, s ez meghatározta a következő évtizedek politikai irányvonalát: Ausztria, Oroszország és Poroszország uralkodói 1815-ben megkötötték a Szent Szövetséget, amely a status quo és a konzervativizmus politikáját honosította meg ezekben az országokban. Ausztria helyzete megerősödött, s a Monarchia az európai reakció központjává vált. Kormányzati elveire s módszereire nagy hatással volt Metternich kancellár, aki ádáz ellenfele volt a nemzeti és demokratikus törekvéseknek. A Monarchia rendőrállammá vált.

A háború többféle hatást gyakorolt Erdély gazdasági életére.

A Napóleon által bevezetett kontinentális zárlat, s főként a hadseregek ellátásának szükségletei bizonyos fellendülést eredményeztek a mezőgazdasági árutermelés és a kereskedelem terén, s a könnyűipar is több megrendeléshez jutott. Annál súlyosabb következményekkel járt viszont – amint már említettük – az 1811. február 10-én a Kolozsvárt ülésező országgyűlésen bejelentett pénzleértékelés, a devalváció, mert a készpénz egyik percről a másikra értékének egyötödére csökkent. Mindez nagy elszegényedést okozott a vagyonosabb rétegek körében, egyszerűen semmivé téve a konjunktúrában felhalmozott – egyébként sem nagy mennyiségű – pénztökéket. Súlyosbította Erdély gazdasági helyzetét az, hogy a háború megszüntetésével véget ért a mezőgazdasági konjunktúra időszaka is, amellet a kereskedelmi utak áthelyeződtek a Földközi-tenger térségére, messze elkerülve Erdélyt. A bajokat tetetézte az 1817–1818-as éhínség, amelyet a két éven át tartó „szüntelen esőzések” okoztak: „Az országutak rakva voltak éhen elhullott vagy vonagló emberekkel s a városok utcáin alig győzték a hullák eltakarítását” – írta a szemtanú, a kiváló emlékiró Újfalvi Sándor. Ilyen körülmények közt érkezett 1817-ben I. Ferenc császár feleségével, Carolina Augusta királynéval Erdélybe. Kolozsvári látogatását ma is álló emlékoszlop örököltette meg. I. Ferenc erdélyi útjának különösebb közvetlen jelentősége nem volt. Mivel azonban nagy számú panaszlevelet, paraszti kérvényt vett át, tovább épült a „jó császár” legenda, amit a Habsburg-politika gyümölcsöztetni igyekezett.

III. Sérelmi politika és reformmozgalom

1. Széchenyi István és Wesselényi Miklós fellépése.

A magyar reformmozgalom eszmei megalapozása

A király, I. Ferenc utoljára 1811-ben hívott össze országgyűlést Erdélyben. A megüresedő főhivatalokat kinevezések útján töltötték be, hasonlóan a vármegyei és széki tisztségeket is. A szokásos választások elmaradása a közéletben tespedést idézett elő. A nemesek többsége vidéki

birtokára vonul vissza, ahol gazdaságát vezeti, társadalmi életet él, s inkább mereng az idő múlása által megszépített múlton, mintsem a kétes jövőt fürkésze. Egyféle pesszimizmus uralta a közeletet, s az csak az 1820-as évektől kezdett fokozatosan oldódni, hogy az évtized végére a politikai élet fellendüléséhez vezessen.

A nemesi közvéleményt és a parasztságot az 1819–20-as években az ún. Cziráky-féle úrbéri összeírás foglalkoztatta. Mivel az 1791-ben megszervezett úrbéri bizottság többszöri kezdeményezés ellenére sem terjesztett elő törvénytervezetet az úrbériség ügyében, a bécsi kormányzat 1819-ben gróf Cziráky Antal magyar kamarai alelnököt azzal bízta meg, hogy készítse elő az úrbéri összeírást. Az általa vezetett bizottság 1820-ban kezdett hozzá a munkálatokhoz: számba vette a földesúr és jobbágy közt fennálló viszonyok természetét, hogy ennek alapján a jövőben úrbéri törvényt lehessen alkotni. Az erdélyi nemesség tiltakozott, mert mellőzték: a bizottságban nem volt erdélyi, s az erdélyi rendek előzetes véleményét sem kérték ki.

A vármegyében mozgalom kezdődött a munkálat ellen, amelyben báró Wesselényi Miklós zsisbói nagybirtokosnak kiemelkedő szerepe volt. Az összeírást mégis folytatták és be is fejezték, de törvény ebből sem született. A nemes-jobbágy viszony rendezetlenül maradt és ez kihatott az egész korszak történetére.

Növelte a rendek sérelmét a központi kormányzat új adópolitikája, amennyiben papírpénz helyett ezután ezüstpénzben kívánta az adókat beszedni. Ez burkolt formában ugyan, de adókiivetést jelentett. S ha mindez nem volt elégséges, az országgyűlési végzés nélkül elrendelt újoncoszás mindenkit meggyőzhetett arról, hogy Bécs semmibe veszi Erdély alkotmányát. A nemesség tiltakozása erősödött, amelynek hátterében a Magyarországon kibontakozó reformszellem is fellelhető.

A magyar reformmozgalom elindítója gróf Széchenyi István dunántúli nagybirtokos arisztokrata, aki 1791-ben Bécsben született, és ahol a Habsburgok iránti hűség szellemében nevelkedett. Mint huszártiszt részt vett a Napóleon elleni háborúban, s néhány bátor tetteivel felhívta magára a figyelmet. A háború befejeztével Debrecen környékére került garnizonjával, s itt magyar környezetben kezdett nemzete sorskérdései iránt behatóbban érdeklődni. Bizonyos, hogy 1821-ben ez vezette erdélyi útjához is. Ennek az utazásnak két jelentős eredménye volt, az egyik, hogy bepillantást nyert Erdély helyzetébe, a másik, hogy barátságot kötött a lelkesedéssel és újtó szándékkal teli zsisbói fiatal arisztokratával, báró Wesselényi Miklóssal. Ez a barátság rendkívül gyümölcsöző volt mindkettőjük számára, s történelmi jelentőségű változásokat eredményez majd mind Magyarországon, mind Erdélyben.

Együtt utaztak Nyugat-Európába, együtt tekintették át a két „testvérhaza”, Magyarország és Erdély helyzetét, és közösen alakították ki a reform, a haza megújításának a tervét. Az európai liberalizmus és a hazai valóság által ihletett eszméik megírásához is egyidőben kezdtek hozzá. Széchenyi eszmerendszerét a *Hitel* (1830), majd a *Világ* (1831), a *Stadium* (1833) című könyvében fektette le. Wesselényit az erdélyi cenzúra szigora akadályozta meg abban, hogy *Balítéletekről* című műve a *Hitel* után rövidesen megjelenhessen; noha a kézirat valószínűleg 1830-ban készen állt, csak 1833-ban kerülhetett az érdeklődők kezébe. S bár Wesselényi ismerte a *Hitel* kéziratát s hatott is rá, a *Balítéletekről* kétségtelenül eredeti mű, amelyben készen állt az erdélyi magyar reformmozgalom elmélete.

De hangsúlyozni kell: a magyarországi és erdélyi reformkonceptiót nem lehet teljesen szétválasztani; Széchenyi és Wesselényi eszmerendszerében több a közös vonás, mint az eltérés. Bízást elfogadhatjuk Trócsányi Zsoltnak azt a megállapítását, hogy Széchenyi programja Wesselényi munkássága által teljesebb ki az első teljesnek mondható liberális koncepcióvá.

Mi a lényege ezeknek a reformeszméknek?

Széchenyi a *Hitel*-ben rámutatott a jobbágymunka haszontalanságára, a jobbágykérdés rendezésének s az egész gazdálkodói szemlélet megváltoztatásának szükségességére. A *Stadium* konkrétan, 12 „törvényben” adja elő a teendőket. Tanításából kiderül, hogy az érdekegyesítés a polgárosodásnak előfeltétele, akárcsak a kiművelt ember. Széchenyinek, tanításainak

sok híve volt Erdélyben. Alapításait is nagy figyelemmel kísérték, s hatása a szerveződés terén (kaszinók, egyesületek létrehozása) is megmutatkozott.

Wesselényi a *Balítéletekről* c. könyvében azonos elvi alapon, de konkrétan mutatja be a társadalmi reform és a nemzeti megújulás egymást feltételező programját. Az öröklött rendi világ következtében „balítéletek”, vagyis előítéletek emelkednek a különböző társadalmi rendek és rétegek közé. Megvan ez a különböző nemesi rendek közt, a polgár és nemes közt is, de a legerősebb az, amely a nemes és a jobbágyot elválasztja. A jobbágy kiszolgáltatottsága, súlyos anyagi s más terhei miatt gyűlöli a jobbágytartó nemeset. Ebből következik – és ez már programadó következtetés –, hogy a jobbágyra is ki kell terjeszteni a polgári törvényeket: a törvény előtti egyenlőséget, a hivatalviselés jogát s a személyi biztonságot törvénybe kell iktatni. Felszabadítása érdekében lehetővé kell tenni az örökváltságot. Wesselényi fontosnak tartja a minden rendre és személyre kiterjedő közös teherviselés megvalósítását, amely az érdekegyesítő politikának különben alap gondolata volt. Mindezek által – vélte Wesselényi – a földesúr és jobbágy érdekei egyeztethetőek. A Wesselényi-féle reformprogram egyik legfontosabb polgári jellegű elgondolása az összes nem nemesi kategóriák birtokszerzésének elve volt, amelyhez szorosan kötődik az ösiség, vagyis a nemesi birtok elidegenítési tilalmának megszüntetése. A *Balítéletekről* reformprogramja túlment a nemes-jobbágy viszonyra a boncolgatásán. Állást foglalt a sajtószabadság, a károssá vált céhek és monopóliumok ellen. Nem került meg a polgári nemzet szervezésének olyan alapvető kérdését, mint amilyen a nemzeti nyelv szerepe. Véleménye szerint a nevelés és az állami élet nyelve az eddigi elavult latin helyett a magyar kell hogy legyen, amelyet többen értenek, és alkalmas arra, hogy betöltsen az általános köznyelv szerepét.

Wesselényi – akárcsak Széchenyi – a társadalomszervezés által a polgári magyar nemzet megszületését akarta elősegíteni, amelyben a művelt és hazafivá váló nemesség megtartja a vezető helyzetét. Ő tisztán látta a társadalom adott szerkezete és a nemzeti közösség kialakulása közti viszonyt. Az érdekegyesítés által a különböző rendeket, társadalmi rétegeket, vallási felekezeteket a közös nemzeti célok érdekében kell közelíteni egymáshoz. Mert a polgári nemzet más, mint a rendi-nemesi natio. A nemzetbeliek, azaz magyarok ellen gyakorlott nyomás természetesen következtetése lett – írja Wesselényi –, hogy azok, akik csak terhet viselnek, és elnyomást éreznek, nem tagjai a nemzetnek. Tenni kell tehát, vonja le a következtetéseit, mert nagy történelmi változások küszöbéhez érkezett az emberiség: a változás ne érje készületlenül a magyart. Teljes mértékben vallotta a liberális polgári nemzetfelfogást: „Minél több szabad, jussokkal bíró tagokból áll egy nemzet, annál hatalmasabb.”¹⁸

Wesselényi sokat töprengett a szláv és más népek között élő magyarság sorsán, kicsiny számán. Megerősödését és megújulását azáltal vélte megvalósíthatónak, hogy az eddig kirekesztett alacsonyabb magyar társadalmi rétegek a nemzet részévé válnak. Így a rendi magyar nemzetből polgári nemzet lesz. Emellett önkéntes asszimiláció útján, a nevelés, kultúra, nyelv segítségével a más etnikumú népből is lehetségesnek tartotta a magyarság erősödését. Cserébe adni is akar: egyéni jogokat és birtokjogot, 1848-ban pedig jobbágyfelszabadítást s földet, valamint bizonyos közösségi jogokat is. Hangsúlyoznunk kell, hogy Wesselényi mindig az asszimiláció békés formáira gondolt, s elítélt minden erőszakos magyarosítást. Mégis a nemzeti kérdés, a hivatalos nyelv kérdése volt az a terület, ahol Wesselényi és Széchenyi programja szembekerült a szász és román törekvésekkel. Ugyanis mind a szász, mind a román értelmiség, a kialakulóban levő nemzeti intelligencia teljes erővel dolgozott azon, hogy maga mögé sorakoztassa fel a saját etnikumú parasztságot, igénybe véve ehhez egyházaik segítségét. Törekvéseiknek kedvezett az a tény, hogy bár a szász közösség mint testület számos román és magyar falut (a Brassó vidéki magyar falvak, Nagyszeben vidékén s másutt több román közösség) tartott függőségi állapotban, sem a szász, sem a román társadalom nem rendelkezett – amint arra egyik előző fejezetben rámutattunk – jelentős számú saját jobbágytartó nemesi családdal. Így a

¹⁸ Balítéletekről. Lipcse 1833, 217.

társadalmi viszonyaiban sem fejlődhetett ki úr-paraszt ellentét. Annál könnyebb volt a magyar nemesség ellen fordítani a jobbágyság elégedetlenségét. Ennek 1848-ban mutatkoznak meg a következményei.

A magyar liberálisoknak az az elképzelése, hogy a magyar kultúra és jogok kiterjedése által megnyerhető a román parasztság, illúziónak bizonyult. Viszont előrenéző, bölcs politikai elképzelés volt az, hogy a magyar jobbágyságot, helyzetének fokozatos rendezése által a polgári nemzetbe – Wesselényi szavaival – az „alkotmány sáncai” közé bevegyék. Csakhogy ennek is útját állta a Habsburg-hatalom és a konzervatív magyar nemesség szövetsége. Bécs hol nyíltabban, hol taktikázva, burkoltabban, de végig ellenezte a polgárosodást. Metternich herceg, a birodalmat irányító nagyhatalmú kancellár ugyanis a polgárosodás és a nemzeti függetlenségi mozgalmak felélénkülése közti összefüggést már régen felismerte. Erdély s Magyarország uniójától pedig, amit a magyar nemzeti mozgalom programjába vett, a birodalomban kialakult hatalmi egyensúlyt féltette.

Az európai nemzeti mozgalmak, az 1830-as francia forradalom, a lengyel szabadságharc, a felvilágosodás gondolatvilágának a liberalizmusba áttevődő eszmerendszere, a polgári Nyugat, főleg Anglia és Észak-Amerika példája nagy visszhangot váltott ki az erdélyi magyar értelmiség körében is. A lelkesedéssel túl most már a polgári világ intézményi rendszerét is igyekeznek átültetni az erdélyi talajba. A transzilvánizmus mint mentalitás a Habsburg-kori Erdélyben lehanyaglott, de eddig még nem hunyt ki, most, a reformkorban helyét átvette az európaiságot hirdető liberalizmus, amely Közép-Európában, így Magyarországon és Erdélyben is nemzeti eszmékkel ötvöződött, s bizonyos mértékig magába fogadja a nemzeti romantika eszméit is. A legjelentősebb erdélyi liberális gondolkodó s politikus korszerűsítő racionális gazda: Wesselényi Miklós szervezi a zsigódi kastélyában és máshol a haladni vágyó erőket, és buzdítja nemzeti feladatok vállalására a magyar nemességet.

2. Sérelmi politika és ellenzéki mozgalom az 1830-as években.

A reformkor új szakasza

A Habsburg-hatalom politikájában az 1820-as évektől Magyarország irányában lassú változás figyelhető meg: a bécsi udvar a magyar rendiséget régi berendezkedésével együtt megpróbálta szövetségébe vonni. A magyar rendek sietnek felhasználni Metternich helyzetének gyengülését arra, hogy visszaszerezzék azokat a jogait, amelyekről az abszolutizmus megfosztotta őket. Újra indult hát az 1790-es években kezdődött, de a napóleoni háborúk idején elakadt ellenzéki mozgalom, amelynek következményeként az uralkodó 1825-re összehívta a magyar rendi országgyűlést. Ez újra törvénybe iktatta a rendek jogait, nevezetesen, hogy a király az országgyűlés hozzájárulásával szedhet adót és rendelhet el újoncozást. Az országgyűlés reformokat nem kezdeményezett. Tény viszont, hogy az udvar ezután betartotta az alkotmányos kormányzás szokásait, s lehetőleg kerülte az összetűzést a magyar nemességgel, miközben továbbra is ellenezett minden, az adott rendszert alapjaiban érintő polgári jellegű újítást. Az udvar és a konzervatív erők szövetsége szilárd maradt.

Ha Magyarországgal kapcsolatban enyhült is az udvar politikája, Erdélyt továbbra is alkotmányellenesen és szigorú szabályok szerint Bécsből kormányozza. S mintha a sors is ennek kedvezne: 1822-ben meghal a kiváló politikus, Bánffy György kormányzó, akinek helyét báró Jósika János, Metternich kancellár odaadó híve foglalja el. Ez a személycsera Erdélyben is megerősítette a konzervatívok helyzetét. Azonban a nemzetközi események beleszóltak a belső társadalmi erők mozgalmába is, ezek hatására az országgyűlésektől függetlenül kialakult egy olyan rendi ellenzéki csoportosulás, amely fokozatosan reformeszméket is programjába foglalt. Széchenyi és Wesselényi fellépése – amelyről már röviden szóltunk – ennek a mozgalomnak a kezdetét jelentette. Kettőjük tevékenysége felrázta az addig passzivitásban levő magyar értelmiséget és nemességet, amely folyamathoz a nemzeti művelődési élet is tevékenyen hozzájárult.

Az 1830-as francia forradalom és a lengyel felkelés figyelmeztető jel volt arra, hogy az 1815-ben létrehozott európai rend (Szent Szövetség, status quo) meggyengült, s hogy a polgárosodás (francia forradalom) és a nemzeti mozgalom (lengyel felkelés) más irányt szabnak Európá haladásának. E két esemény hatása közvetlenül kimutatható a magyarországi és erdélyi eseményekben is.

Magyarországon Szatmár megye 1830 augusztusában tartott tisztújító közgyűlése kiindulópontja lett az ellenzéki mozgalom radikalizálódásának. Itt ugyanis olyan követet választottak gróf Károlyi György személyében, aki nem szavazta meg a katonai létszámemelést. Mi több: Szatmár megye által összeállított követi utasításban szerepelt egy olyan pont, amely Lengyelország függetlenségének helyreállítását követelte. Mindezt néhány hónappal a lengyel felkelés megindulása előtt (de természetesen a felkelés előzményeinek ismeretében). Ennek kezdeményezője Kölcsény Ferenc és Wesselényi Miklós volt. A szatmári esemény híre hullámszerűen terjedt szét a magyarországi és erdélyi megyékben és más törvényhatóságokban, ahol a sorra kerülő közgyűléseken az eddig elnémitott ellenzék mind hangosabban hallatta a szavát. Megindította küzdelmét az abszolutizmus ellen a mérsékelt nemzeti liberalizmus jegyében.

Az erdélyi ellenzéki mozgalom megszerveződését nagy lépéssel előrevitte az ún. vándorpatrióták tevékenysége. Azokat a liberális ellenzéki nemeseket nevezte a korabeli politika vándorpatriótáknak, akik rendszeresen látogatták a megyék és székely székek közgyűléseit, ahol a kormányzati politikával vagy a helyi konzervatívokkal szembeni állásfoglalás szükségességének gondolatát terjesztették. A vándorpatrióták mozgalmának irányítója ki más lehetett volna, mint Wesselényi Miklós, Erdély legnagyobb ellenzéki politikusa, s a csoporthoz tartozott a tettvágygal tele Kendeffy Ádám, aki Wesselényi távollétében „feje” volt a „vándorló” patriótáknak, s ezzel bölcsességét, taktikai képességét értékelték, miközben szilárd elvi alapokon állva politizált. Ide tartozott még Erdély híres szónoka és jogismerője, Kemény Dénes, a kor puritán mérsékelt liberális politikusa, id. Bethlen János, akit kortársai nem egyszer illettek „az öreg” vagy „ravasz” jelzővel; még folytathatnánk a sort Zeyk Károly és József, valamint mások említésével. E nemesi csoportot támogatták olyan közismert értelmiségiek, mint Bölöni Farkas Sándor, Szentiváni Mihály, Szász Károly és mások. Fő követelésük az volt, hogy az uralkodó térjen vissza a *Diploma Leopoldinum*-ban leszögezett alkotmányos formákhoz, minél előbb hívja össze az országgyűlést, amely a sérelmeket megvizsgálja és orvosolja. Arra is buzdították a vidéki nemességet, hogy a törvényhatóságok követeljék a rendi jogok, a törvények betartását. Wesselényi népszerűsége gyorsan nő, különösen a tanulóifjúság és az értelmiség körében. Marosszék Makfalván telket adományoz neki, hogy itteni „birtokos”-ként – ami feltétele volt a közgyűléseken való megjelenésnek – kedve szerint vehessen részt a szék közéletében. Ismeretes, hogy Wesselényi ezen a telken „nemzeti nevelő iskolát” állított a székely gyermekek számára. Marosszék példáját Udvarhelyszék, majd Kézdivásárhely város is követte. John Paget erdélyi útja során jegyezte fel, hogy Wesselényi arcképét sok székely házban látta kifüggesztve, mert a székelek „szabadságjogaik rettenthetetlen harcát látják benne”.

Ezzel a mozgalom társadalmi bázisa megerősödött, a hatalom is felfigyelt már, de Wesselényi nem ismert félelmet: birtokain megtiltotta a törvénytelennek tartott katonafogást, s példáját az ellenzéki megyék (Alsó-Fehér, Kolozs) is követték. Különösen hatásos volt Kolozs megye állásfoglalása, ugyanis id. Bethlen János felszólítására a megyei közgyűlés elhatározta, hogy a törvénytelenül működő Gubernium rendeleteit ezentúl nem fogadja el. A hír gyorsan bejárta Erdélyt, növelve az ellenzékiiséget többek közt a református papság körében is. A szabadság és egyenlőség liberális eszméi már egyes református lelkészek prédikációiból sem hiányoztak. Herepei Károly Kolozsvárt nyíltan kimondta, hogy a parasztságot érdekel kellene a „házához fűzni”. Meg kell említenünk, hogy a református egyház önmaga átszervezésére, demokratikus reformok bevezetésére is kísérletet tett, de a rendszer a leghatározottabban elvetette az ezzel kapcsolatos előterjesztést.

A nemzeti mozgalom fellendülésére a bécsi kormányzat drasztikusan válaszolt. Félredobva az alkotmányosságnak még a látszatát is, 1833-ban teljhatalmú birtokosként Erdélybe küldte

Wlasits Ferenc altábornagyot, a horvátországi bánt. A királyi biztost azonban az ellenzék meggyőzte arról, hogy a belbéke helyreállításának egyetlen módja az országgyűlés összehívása. Wlasits ilyen értelmű javaslatot küldött Bécsbe, ahol azonban meghallgatás helyett elrendelték azonnali visszahívását.

Ez természetesen nem vezetett Kolozsvárt a közhangulat megnyugtatósára, amelyet különben is felkavart a rendkívül népszerű Kendeffy Ádám hirtelen halála. Az ellenzék, s különösen a diákság körében olyan hír terjedt el, hogy a kormányzat megmérgeztette. A néptől támogatott ifjúság az utcára vonult, ekkor a kivezényelt katonaság rohamot indított a tüntetők ellen, s az összecsapásnak egy halálos és mintegy 50 sebesült áldozata volt. Ezt követően az utcára kivonult katonaság három napon át ostromállapotban tartotta a várost.

A kolozsvári események hírére több vármegye újból kérte az alkotmányos kormányzás visszaállítását, az országgyűlés összehívását. Bécs azonban most sem engedett: Metternich kancellár rendcsinálás végett új királyi biztost rendelt Erdélybe Esterházyi Antal főherceg, Galícia kormányzójának személyében. Az eredmény ekkor is az lett, mint az előző esetben: a királyi biztos Erdély országgyűlésének összehívását indítványozta a feletteseihez küldött beszámolójában. Az udvar most elfogadta a javaslatot, s 23 évi szüneteltetés után összehívta az országgyűlést Kolozsvárra.

Wesselényi elérkezettnek látta a pillanatot, hogy e magas politikai fórumon fogadtassa el programját. Erdély jogtörténetének két legjobb ismerőjével – Szász Károllyal és Kemény Dénessel értekezve – nagy energiával irányította a felkészülést.

A követválasztások sokat ígérő eredményt hoztak: nagy többségben az ellenzék jelöltjei győztek. Csakhogy a reformok s a változásokat ellenző bécsi kormányzat megtalálta az erdélyi magyar nemzeti mozgalom várható parlamenti sikerének ellenszerét; az ellenzék számát háromszor túlhaladó ún. királyi hivatalost (regalistát) juttatott be az országgyűlésbe. Ezekkel – úgy vélte – Wesselényiéket minden kérdésben le lehet szavaztatni. De a számításba hiba csúszott, mert a király általi meghívottak egy része is az ellenzékkel tartott.

Az 1834. május 28-án megnyitott országgyűlésen kezdettől két párt állott egymással szemben: a Wesselényi vezette nemzeti liberális ellenzék, illetőleg a konzervatív párt, amelynek vezére a művelt és jó vezetői kvalitásokkal bíró, de aulikus Jósika Samu báró, a később erdélyi kancellár volt. Az ellenzék kitűnő és nagy felkészültségű politikusai Wesselényi, id. Bethlen János, Kemény Dénes, Teleki Domokos, Szász Károly és mások egyelőre ügyrendi kérdésekben szerették volna az alkotmányosságot helyreállítani. Ez azonban csak igen csekély részben sikerült, például a főispánok és egyes guberniumi tisztviselők megválasztásával. De főként Bécs nem a legtöbb szavazatot kapott jelöltet erősítette meg, hanem azt, akire a legkevésbé szavaztak, a népszerűtlen aulikus Nopcsa Elek bárót.

Hogy az országgyűlés munkálatairól a közvélemény is tudomást szerezhesen, amelynek támogatására ugyancsak szüksége volt az ellenzéknek, Wesselényi Miklós előzetes engedély nélkül kinyomatta saját lakásán az erdélyi *Országgyűlési Tudósítások* néhány számát. Wesselényi Kossuth Lajos példáját követte, aki Pozsonyban adta ki ezt megelőzően az *Országgyűlési Tudósítások* című könyvatos sajtóterméket. Az erdélyi országgyűlésben Wesselényi 1835. január 29-én mutatta be a szabad sajtó első példányát. „Határtalan öröm lepte meg a gyűlés nagyobb részét s halálos remegés a szolgálatteljesítők¹⁹”, jegyezte be *Naplójába* Bölöni Farkas Sándor.

A kormánybiztos intézkedése gyors és drasztikus volt: elrendelte a házkutatást és a könyvokmányok elkobzását, ami még aznap megtörtént. Másnap reggel az országgyűlés termeit zárva találták az oda siető követek. A bizonytalanság teljessé vált, senki sem tudta, hogy mit kellene tenni. A közvélemény izgatottan várta a fejleményeket, az ellenzék megosztott Wesselényi tettének értékelésében. Február 6-án reggel a hatalom terrort alkalmazott: „Minden kaput katonaság foglalt el töltött fegyverrel. Azt suttoják, hogy kemény rescriptumok érkeztek...” tudósít

¹⁹ Bölöni Farkas Sándor: *i. m.* 42.

Böloni Farkas *Naplója*. Valóban még az aznapi teljes ülésben Estei Ferdinánd királyi biztos bejelentette az erdélyi országgyűlés feloszlását. A leirat értelmében Erdélyben kivételes állapotot vezettek be, a közgyűléseket, tömegmozgalmakat betiltották. A megdöbben és megfélemlített ellenzék visszahúzódott, alig egy-két ember volt Wesselényinél, holott máskor Böloni Farkas „tele találta/m/ szobáját”.

Wesselényi ellen pert indítványoztak, s hogy ezt elkerülje, Magyarországra menekült, hogy ott folytassa küzdelmét. Növelte népszerűségét azáltal is, hogy az 1838-as árvízkor Pesten félelmet nem ismerve mentette a fuldoklókat, méltán kiérdemelve az „árvízi hajós” elnevezést. Rövidesen Magyarországon is perbe fogják és elítélik. De térjünk vissza Erdélybe, ahol az alkotmányellenes kormányzás folytatódott, és azon egyelőre az sem változtatott, hogy 1835. március 2-án I. Ferenc meghalt, s a trónt V. Ferdinánd foglalta el (1835–1848).

Az ellenzék nem nyúlt erőszakos eszközökhöz, hanem a passzív ellenállást választotta. A Wesselényi köréhez tartozó politikusok egy része lemondott tisztségéről: öt főispán, két guberniumi tanácsos és sok kisebb tisztségviselő vált meg hivatalától: „Mely lelki erő! Mely szép hatalma a közvéleménynek” – olvassuk Böloni Farkas 1835. február 10-én papírra vetett értéktétele, amely így folytatódik: „A ti példátok, lelkes emberek, hatalmas erkölcsi tanúsága leszen a maradéknak”.²⁰

Az országgyűlés erőszakos feloszlása után az ellenzék vezérkara néhány hónapig nem hallatott magáról, de volt még elegendő erkölcsi ereje ahhoz, hogy hamarosan újjászerveződjön. Vezetője akkor a jó taktikus, kompromisszumra hajló, de a liberális reformprogramhoz ragaszkodó id. Bethlen János lett. Ő, amint Kemény Zsigmond jellemezte – nemcsak az ellenzéknek, de az egész erdélyi magyarságnak programot adott. Az ellenzéki vezetők 1835 decemberében Bethlen János kolozsvári házában gyűltek össze, ahol új taktikát fogadtak el. Ennek értelmében az ellenzék vezető tagjai, a korábbi vándorpatrióták ismét eljárnak a megyegyűlésekre, hogy a törvénytelenések ellen tiltakozhassanak. Az új taktika lényege az a kompromisszum volt, amelyet az ellenzék a konzervatívokkal kötött: lemondanak a Wesselényi kezdeményezte sérelmi politikáról s a kormányellenes mozgalomról. Ez a politika visszatérést jelentett Széchenyi elgondolásához, amely szerint a reformokat a bécsi kormányzat segítségével lehet és kell megvalósítani. Ismeretes, hogy ezt sem Wesselényi, sem Kossuth Lajos nem tartotta életképes politikának. Emiatt távolodott el a harmincas évek legelején Wesselényi Széchenyitől, és közeledett az Erdélyben is egyre népszerűbb ellenzéki vezérhez, Kossuth Lajoshoz. Az ifjú Kossuth először Zemplén megyében radikális ellenzéki magatartásával vonta magára a figyelmet, s szerezte meg a magyar ellenzék vezetőjének, Batthyány Lajosnak, a későbbi miniszterelnöknek a pártfogását, valamint Wesselényi barátságát. E barátság szoros együttműködéssé alakult, amelyet átmenetileg azonban megszakított mindkettőjük fogságra ítéltése.

Wesselényi erőszakos eltávolítása tehát a liberális ellenzék és a konzervatívok megegyezését eredményezte, amelyet Bécs jó néven vett. Ennek jeleként 1837. április 17-re új országgyűlést hívott össze. Ezúttal azonban nem a rebellis Kolozsvárra, ahol a néptől támogatott ifjúság bármikor felzaklathatja az utca csendjét, hanem a lojális százszok-lakta Nagyszebenbe. Ez az országgyűlés két kérdésben hozott érdemi döntést. Először is sikerült alkotmányos választással betölteni a főhivatali helyeket (bár az udvar a három jelölt közül most sem a legtöbb szavazatot nyert személyt nevezte ki), s ez feleslegessé tette a királyi biztost; másodszer azért volt fontos a nagyszebeni országgyűlés, mert bizottságot nevezett ki azzal a feladattal, hogy a következő országgyűlésre készítsen tervezetet az úrbéri törvényről.

Úgy látszott, hogy Bethlen János mérsékelt ellenzéki politikája sikeres, mert lehetővé teszi az erdélyi reformpárt együttműködését a kormánnyal. Csakhogy eleve gyanús lehetett Metternich kancellár őszintesége, hiszen tovább folytatta a Wesselényi és Kossuth, valamint számos más politikus ellen a pert, akiket hamis vádak alapján több évi fogságra ítélték. A Wesse-

²⁰ Böloni Farkas Sándor: *i. m.* 51.

lényi ellen indított „hütlenségi” per leplezte Bécs abszolutista kormányzati módszereit, és ezzel hozzájárult a magyar szolidaritás kötelékeinek erősítéséhez.

3. Az 1840-es évek reformmozgalma.

A társadalmi reform kérdése a közéletben és az országgyűléseken.

Erdély helyzete 1848 előestéjén

Az 1841. év fordulatot hozott az erdélyi reformmozgalomban. Egyrészt Kemény Zsigmond és Kovács Lajos fellépése az eddigi legszínvonalasabb publicisztika által mozgósította a közvéleményt a reformért, másrészt, mert az 1841-ben megnyílt újabb országgyűlésen végre szönyegre került a reformprogram. Ezt a kérdést 1837-ben csak szóba hozták, de nem tárgyaltak róla. Következésképpen a reformkorszak annyit hangoztatott politikai jelszava, az érdekegyeztetés, az elvek sikjáról a törvényhozási fórum tárgya lett.

Kemény Zsigmond és Kovács Lajos, mint az *Erdélyi Híradó* szerkesztői megteremtették Erdélyben a modern politikai sajtót. Sikerült meghonosítani a vezércikk műfaját, amely a fő politikai kérdésekben irányt mutatott a szélesedő olvasótábornak. Mellettük Szentiváni Mihály, Brassai Sámuel, Teleki Domokos, majd Kövály László és Jakab Elek segített kiszélesíteni a reform társadalmi bázisát.

Kemény Zsigmond a magyarországi reformeredmények figyelembevételével valójában felújította a Wesselényi-féle programot, melynek kívánalmai a következők voltak: rendezni az úrbér által a földesúr-jobbágy viszonyt a jobbágysérelmek megszüntetésével, a közmunkában mindenki vegyen részt, mindenki szerezhessen vagyont, s bárki legyen megválasztható. Programja tartalmazta az iparpártolás Kossuth-i eszméjét is, s a fentiek mellett sajtószabadság létrehozását sürgette, hogy a közvéleményt a hazai és külföldi eseményekről reálisan lehessen tájékoztatni. A nagy stratégiai cél a régi maradt, az, hogy „valahára Erdély is előrehaladjon az anyagi jólét ösvényein, s eljussunk nemzetiségünk fölvirágzásához”.²¹

Az *Erdélyi Híradó* igazi irányadó lap lett, olvasottsága gyorsan nőtt. A reformmozgalom új lendületéhez hozzájárult Kossuth, Wesselényi, ifj. Bethlen János és ifj. Bethlen Pál kiszabadulása. Wesselényi betegsége miatt többé nem vállalkozhatott ugyan vezérszerepre, viszont Kossuth, akit nem tört meg a börtön, a *Pesti Hírlap* szerkesztőjeként egyre nagyobb befolyáshoz jutott, a közvélemény figyelme ráirányult, s élvezte a köznemesség támogatását. E rétegtől viszont azt kérte, hogy mondjon le előjogairól, különben nem lehet sikeres az érdekegyesítés politikája. A *Pesti Hírlap* Erdéllyel is rendszeresen foglalkozott, minthogy az *Erdélyi Híradó*-nak a „Két haza”, „Két testvérhaza” című írásai a magyarországi reformmozgalomról is tájékoztatták Erdély közéletét. S bőven volt miről írni, hiszen megalakult az iparpártoló Védegylet. Pesten egymásután alakultak a nagy gyárak. Széchenyi a vasútépítést és a folyószabályozást szorgalmazta. Foglalkoztatta a közvéleményt a Széchenyi és Kossuth közti vita is.

A Széchenyi-Kossuth vita lényege, hogy Széchenyi veszélyesnek tartja Kossuth „izgató” módszerét, amely szerinte forradalomhoz fog vezetni, s a magyarság pusztulását eredményezheti. Az 1841-ben megjelent *Kelet Népe* című könyvében hevesen támadta Kossuthot, aki viszont a *Felelet*-ben higgadtan érvelve verte vissza az általa „legnagyobb magyar”-nak nevezett Széchenyi aggodalmait. Kettőjük vitájában nem az ész (Széchenyi) és a szív (Kossuth) politikájának összeütközését kell látnunk – amint sokan hangoztatták –, hiszen „senki sem törekedett több szívvel és érzelmi odaadással nemzete felemelésére, mint Széchenyi, és senki nem képviselte teljesebb logikával a magyar polgári nemzetállam követelményeit, mint Kossuth”.²² Tanulságként megjegyezhetjük, hogy a reformkor nagy politikai egyéniségei nem tértek ki a köz-

²¹ Erdélyi Híradó 1842. szeptember 6. 71. sz. L. még a 72–73. sz.

²² Kosáry Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*. Magyarok Európában III. Bp. 1990. 286.

vélemény elől, a sajtóban, a megyei közgyűléseken s a közélet más fórumain zajló közjogi természetű, s még oly erősen politikai töltetű viták elől sem. Ezáltal hozzájárultak a valódi nemzeti-polgári átalakulás kérdéseinek tudatosításához.

Az 1841–42-es országgyűlésen a liberális mozgalom radikálisabb tagjai – Kemény Dénes és Teleki László – vitték a szót, akik szerették volna a társadalmi reform kérdését azonnal napirendre tűzni. De a bécsi kormányzat ezúttal is kijátszotta a reformerek szándékát: a kérdések tárgyalásához szükséges előzetes királyi jóváhagyás csak egy éves késéssel, 1842. december 22-én érkezett meg Kolozsvárra. Mindössze két hónappal az országgyűlés bezárása előtt.

Keményék siettek kihasználni ezt a rövid időt, s az 1837-ben kinevezett bizottmány munkálatainak eredményei közül néhányat sikerült előterjeszteni. Az előterjesztés szerint:

- a görög nem egyesült vallás bevett vallásnak nyilvánították;
- a nem nemesek is viselhetnek hivalt;
- a jobbágyi közmunkát szabályozták;
- a közmunkában bizonyos mértékben a nemességnek is részt kell vennie.

Ezen kívül az úrbériségről benyújtott javaslat meghatározza a robot maximumát, s azokat a feltételeket, amelyek lehetővé teszik, hogy a jobbágyot az általa használt telekből kiköltöztessék. Végül külön törvénnyel kívánják szabályozni a nemesi és jobbágyi gazdaságok közötti legelő-elkülönítést.

Kérték, hogy az uralkodó még ezen országgyűlés bezárása előtt szentesítse a fenti törvényjavaslatokat, amelyek, ha el is maradtak a várakozásoktól, előbbre vihetők volna az érdekek egyeztetését. De jóváhagyás helyett Bécs az egész úrbéri kérdést az 1846-os országgyűlésre utalta át. A magyar reformerek ismét meggyőződhetek, hogy a birodalmi politika ellenzi Erdély politikai átalakulását, s hogy Széchenyi s az erdélyi mérsékelt liberálisok, a „fontolva haladók” bizalma az udvar iránt indokolatlan.

Az 1841–1842-es országgyűlés küzdelmeiben első helyre került a nyelvtörvény vitája. Emlekeztetünk Wesselényi korábbi nézeteire, amelyeket a francia példa ihletett, ahol a központosított nemzeti állam megszervezésekor egyetlen hivatalos nyelvet – a franciát – ismertek el, holott számos más nyelvű nép is élt Franciaországban. A Kemény Dénes által 1841-ben előterjesztett javaslat a latin helyett Erdélyben – a szász székek kivételével – a magyart tette volna meg az állam, az oktatás és tíz év múltán a felsőbb egyházi igazgatás nyelvévé is. A javaslatot a szász képviselők visszautasították, s egyelőre a király sem erősítette meg. A nyelv körüli vita tovább gyűrűzött más kérdésekre is. Amikor például Teleki József gróf, a most kormányzóvá választott tudós politikus azt a javaslatot terjesztette elő, hogy Erdélyben alakítsanak országos múzeumot, a szászok ellent mondtak azzal érvelve, hogy a múzeum magyar célokat szolgálna.

A nyelvharc nem maradt a kolozsvári országgyűlési terem falai között, hanem a sajtóban is folytatódott, s élénken foglalkoztatta a közéletet is.

A nyelvkérdés szorosan kapcsolódott a nemzeti törekvésekhez, nem csak a magyarságnál, de a román és a szász társadalomban is. A szász Stefan Ludwig Rothnak az erdélyi nyelvharc-ról írt könyvéből nem nehéz kiolvasni, hogy a szászok mindinkább az egész német nemzetben kezdtek gondolkodni. Nem volt kivétel az erdélyi románság sem: az 1838-ban George Barițiu által alapított *Gazeta de Transilvania* (később *Gazeta Transilvaniei*) köré tömörülő, de Balázsfalváról a görög katolikus papi szeminárium és gimnáziumból irányított nemzeti mozgalomban terjedt a dákó-román kontinuitás ideológiája. E nemzeti mozgalom végső célja az összes románság egyesítése volt. A nemzeti felfogás, amely az egy nyelvet beszélők közösségét jelentette a kortársak gondolkodásában, a nemzeti állam megteremtését szorgalmazta.

A magyarság vezetői igyekeztek megnyugtatni az együtt élő etnikumok képviselőit. Széchenyi István 1842-ben a Magyar Tudományos Akadémián mondott nagy beszédében a leghatározottabban foglalt állást mindenféle erőszakos asszimiláció ellen, ideértve az erőszakos nyelvterjesztést is. Kemény Zsigmond 1843-ban ugyanilyen szellemben azt hangsúlyozta, hogy azért kéri a magyar nyelv hivatalossá tételét, amely nem irányul sem a szász, sem más közösségek ellen, mert a magyar nyelv alkalmasabb a közügyek intézésére, mint a latin nyelv, ame-

lyet nagyon kevesen értenek. Érvelése logikájához alig férhet kétség, de a nemzeti önazonosságukat kereső más közösségek nem voltak hajlandók lemondani saját elképzeléseikről, és a nyelvi szupremáciát elutasították.

Wesselényi világosan felismerte, hogy Erdély sokszázados alkotmánya, amely a három nemzet és a négy bevett vallás szövetségén nyugodott, de amelyből kimaradt a nagy számú románág, „erősen” megingott. S mivel a különböző etnikai közösségek és a szemben álló más intézmények között nem látszott lehetségesnek az érdekek összehangolása, minden nemzeti közösség kifelé tekintve kereste jövőjének zálogát. Ez pedig a nemzetiségi kérdés kiéleződésével járt együtt. A kortársak közül senki sem fejtette ki világosabban az európai és a középkelet-európai régió polgári-nemzeti fejlődésének a magyarságra vonatkozó következményeit olyan mélyen, mint Wesselényi Miklós.

Az 1843-ban kiadott *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* című újabb könyvében a *Balítéletekről* megjelenése (1833) óta gyűjtött adatai s tapasztalatai alapján nyújtott átfogó elemzést a magyarság helyzetéről a környező, s vele egy hazában élő népek között. A polgárosodás szerinte elkerülhetetlen, és az Európa fejlett részével való haladás létkérdés. De a régi történeti rendszer átalakulása megváltoztatja az egyes népek egymáshoz való viszonyát. Új szövetségesek, érdekcsoportok alakulnak ki. A hazában élő nem-magyarokat összefogja a magyarellenesség, és az összes nem-nemeseket az úrgyűlölet. A más népek a magyarban látják törekvéseik akadályozóját. Ez ellen a magyarság csak úgy védekezhet, ha tiszteli mások jogait. „Az idegen ajkúakat – legyenek azok németek, tótok, oláhok, vagy más nyelvet beszélők – anyanyelvök magány- s társaskörökbeni használatában akadályozni, azokat erőszakkal a magyar nyelv használatára szorítani sem törvényhatóságoknak, sem egyéneknek nem szabad.”²³ Ez nem zárja viszont ki, hogy a kultúra s a jogkiterjesztés által magához vonzzon más ajkú népeket is, de „sem szükség, sem cél, hogy az idegen ajkúak anyai nyelvöket elfeledjék (...) elég, hogy magyarul tudjanak.”²⁴ De tisztában kell lenni azzal – fejtegeti Wesselényi –, hogy a nemzet nem lehet fő cél a polgári államban, hanem eszköz a szellemi és anyagi jólétre. Súlyosan tévednek azok, akik a jólétet biztosító anyagi s szellemi haladást alárendelik a nemzetiségnek. Különösen fontos ennek figyelembe vétele Magyarországon és a több nemzetiségű Erdélyben. Igen veszélyes a szláv kérdés, amelyet Oroszország felkarol, s a szláv propaganda egyre erősebben kiélez. A románág nemzeti ébredésével is számolni kell, amelyet Havasalföldről és Moldvából szüntelen táplálnak. Wesselényi szerint szláv felkelés esetén a románág melléjük áll; prognózisa előrevetítette 1848–49 árnyékát.

A legfontosabb teendő szerinte a magyarság erősítése önmaga által. A rendi világ, a jogok különbözősége által megosztott magyar társadalom helyén létre kell hozni a szabad tulajdonnal s azonos jogokkal bíró magyar társadalmat. S mivel ez a folyamat Magyarországon előrehaladottabb, s mivel Erdélyben az átalakulásnak sok akadálya van, szerinte egyedüli megoldás csak Magyarország és Erdély újraegyesülése lehet. Megvalósítását az alkotmányos módon vezetett országban képzelte el.

A birodalmi politika azonban Magyarország megerősödését veszélyesnek ítélte Ausztria jövőjére nézve. Ezért Metternich kancellár az összes ellenerőket megpróbálta politikájának megnyerni s szövetségbe szervezni.

A magyar konzervatív erők támogatását Erdélyben a társadalmi reform halogatásával sikerült megszerezni. A már korábban is pártként működő konzervatív nemesség csoportosulása 1846-ban külön párttá szerveződött, s a Szilágyi Ferenc kolozsvári református kollégiumi tanár által szerkesztett *Múlt és Jelen* című lappal nem kis befolyásra tett szert a kisnemesek, városi cívispolgárok s hivatali értelmiség között. A konzervatív társadalmi rétegek féltek a változásoktól, nem tudták elképzelni helyüket egy olyan társadalomban, amely a megelőzőnél teljesen más értékrendet állít fel. A konzervatívok „Nem adózunk” jelszava pedig a liberálisok egyik

²³ *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*. Lipcse 1843. 318.

²⁴ Uo. 310.

legfontosabb programpontját utasította el, és ezáltal is sokakat sikerült a nemzeti liberális táborról leválasztani. A liberális párt háttérbe szorult, és a politikában a konzervatív kormánypárt magához ragadta a kezdeményezést. Kemény Zsigmond és Kovács Lajos elhagyta Erdélyt; hiányuk érezhető volt a liberális sajtóban. Hogy a közvéleményt ismét felrázza, Wesselényi Miklós sorra tanácskozott az ellenzéki mozgalom vezetőivel. Mozgósító hatása volt Deák Ferenc és Vörösmarty Mihály 1845-ös kolozsvári látogatásának. Deák Ferenc, akit később „a haza bölcsé”-nek neveznek, egy tiszteletükre rendezett összejövetelen a magyarországi és erdélyi reformmozgalom egységesülésére célozva poharát az „unióért, a kormányért, Széchenyiért és Kossuthért” ültette. Az ifjúság megmozdul, szimpátiatüntetést szervez, de ez nem változtat a helyzeten, vagyis azon – Kemény Zsigmonddal szólva –, hogy „Erdély politikai mezején vannak ellenzők, de nincs ellenzék; vannak haladók, de nincs haladási párt; vannak érdekes szónokok, de kevés a befolyásos egyén és nincs központi tekintély.”²⁵

Ezt használja ki Bécs és a konzervatív irányzat, s ennek a szövetségnek a következménye az 1846/47-es teljesen elhibázott országgyűlés.

1846. szeptember 9-én Kolozsvárt megnyílt egy újabb országgyűlés. A hangulat nyomott volt, a tárgyalások lassan haladtak. Sok beszéd tárgyát képezte a Galiciában kirobbant lengyel felkelés, ahol a parasztság mérszárolni kezdte a nemzeti szabadságért fegyvert fogott lengyel nemességet. A császári propagandának ugyanis sikerült a parasztság tudatában elterjeszteni, hogy a nemesség a „népet védelmező” császár ellen harcol. A magyar nemesség e hírekre ön-maga jövőbeli sorsát kezdte latolgatni.

Az 1846-os erdélyi diéta legfontosabb feladata volt egy olyan úrbéri törvény megalkotása, amely szabályozná a szolgáltatások mértékét, elhatárolná a nemesi és jobbágyi földet. A vita során a konzervatív és a liberális nemesség oly élesen került egymással szembe, mint az eddigi országgyűléseken soha. Az ellenzék élére, miután Kemény Dénes visszalépett, Zeyk József személyében kevésbé ismert politikus állt. A kormánypártot Jósika Lajos dobokai főispán (a háttérből Jósika Samu kancellár Bécsből) vezette.

A jelenlevő konzervatív küldöttek többsége semmiféle úrbéri törvényt nem akart elfogadni; középen azok helyezkedtek el, akik valamiféle rendezést kívántak. Őket mérsékelteknek nevezték a közvélemény. A liberálisok szerették volna az örökváltság útjára terelni a jobbágyügy rendezését. 1847. január 4-én Kemény Dénes, aki csak most fejezte be *Érdekegyeség* című nagy munkáját, azt a javaslatot terjesztette elő, hogy egy bizottság készítsen törvénytervezetet, amely tartalmazza az örökváltság módjának szabályozását. Azonban a többség az 1819–1820-as Cziráky-féle összeírás alapján nem örökváltságot, hanem olyan rendezést javasolt, amely a jobbágytelek nagyságát 5–10 holdra, néhol kisebb méretűre korlátozza (Magyarországon 20–50 katasztrális hold is lehet egy jobbágytelek nagysága). E törvényt a többség elfogadta, s a liberálisok tiltakozása ellenére az uralkodó csekély módosítással megerősítette. Életbe ugyan nem lépett, de az 1848 előtti közhangulatot erősen rontotta, a románságban pedig a magyarellenességet erősítette, mert az osztrák birodalmi politikai propaganda a jobbágytörvényért az egész magyar nemességet tette felelőssé.

Az országgyűlés eredménytelensége által kimaradt az utolsó lehetősége annak, hogy a magyarság önkörében békésen megvalósulhasson az érdekegyesítés, és a nemzet felkészülten fogadhassa az annyi változást és megpróbáltatást hozó 1848-as forradalmi évet.

4. A nemzeti művelődés fellendülése a reformkorban

A változásokra vágyó értelmiség, főként a fiatal írók kiváló eszközre találtak eszméik terjesztésére az akkor megszülető sajtóban, amely a polgári nemzet szerveződésének is jó szolgálatot tett. Csak az elismerés hangján szólhatunk arról, ahogyan a reformkori erdélyi magyar

²⁵ Erdélyi Híradó. 1845. január 28. 8. sz.

sajtót néhány kiváló értelmiségi megalapította. 1827-ben *Hazai Híradó* címmel Pethe Ferenc adott ki politikai lapot Kolozsvárt. E lap címét *Erdélyi Híradóra*, majd 1848 májusában *Kolozsvári Híradóra* változtatva, 1848 novemberéig fennmaradt. Szerkesztését Pethe Ferencről 1831-ben Méhes Samu, a kolozsvári Református Kollégium tanára, mérsékelt liberális politikus veszi át, aki megszakitás nélkül az újság élén marad. Méhes az 1830-as években jó érzékkel a lap köré tömörítette a reformértelmiség jeles képviselőit: Wesselényi Miklóst, idős Bethlen Jánost, Szentiványi Mihályt, majd az olyan író-tehetségeket, mint Kövály László és Jakab Elek. Az *Erdélyi Híradó* virágkorát az 1842–1844-es években élte, amikor a későbbi nagy regényíró Kemény Zsigmond, valamint a reformer Kovács Lajos, Széchenyi híve szerkesztették. A konzervatívok is létrehozták politikai lapjukat, a *Múlt és Jelen*-t, amely 1841–1848 közt jelent meg. Ennek élén – amint már említettük – Szilágyi Ferenc református kollégiumi tanár állt.

A politikai sajtó mellett 1830-ban az értelmiség számára kiadták a *Nemzeti Társalkodót*, amelyet Nagyajtai Kovács István történetíró szerkesztett, valamint 1834-ben az első magyar nyelvű néplapot *Vasárnapi Újság* címmel, amelynek szerkesztője a tudós Brassai Sámuel volt. A fent említett lapok (a konzervatív *Múlt és Jelen* kivételével) a polgári eszmék terjesztésében kiemelkedő szerepet vállaltak. Hasábjaikon a korszak politikai s művelődési élete, a civilizáció fejlődése tükröződik.

A polgári eszmék ismertetésében nagy jelentősége volt Bölöni Farkas Sándor *Utazás Észak-Amerikában* (1834) című könyvének, amelyben a polgári világ intézményeit az újért lelkesedő szenvedélyével mutatja be. Bölöni Farkas Sándort munkája megjelenésekor Széchenyi is üdvözölte, Wesselényi pedig küldöttség élén emléktárgyat nyújtott át neki. S nem véletlenül érte őt ez a nagy kitüntetés, mert Bölöni Farkas Sándor, a korszak egyik legsokoldalúbb egyénisége a társadalmi haladásért küzdő demokrata értelmiségi volt. Az új liberális-demokratikus eszmék iránt mind fogékonyabbá váló erdélyi közvéleményre vet kedvező fényt az, hogy Bölöni Farkas könyvének két kiadását (a második 1845-ben) valósággal szétkapkodták, s az olvasók egymás figyelmébe ajánlották. Tudomást szereztek róla és olvasták román értelmiségi körök is. Az amerikai demokráciát „felfedező” székely tudós és író is nemcsak könyvével és más írásaival, hanem cselekedeteivel is szorgalmazta a magyar társadalom fejlődését és a szociális haladást. Országos múzeum felállítását javasolta, takarékpénztárszerű *Gondoskodó Társaság*ot szervezett, s Wesselényivel együtt váltak a *Kolozsvári Casinó* megalapítóivá (1833).

A szépirodalom is lendületet vett. A költészet terén Szentiványi Mihály emelkedett messze az átlag fölé. Költészete a népies és nemzeti romantika jegyében bontakozott ki. A *Dévai váron* című versében a történelemnek, a szabadság hőseinek s a várnak állít emléket. Korai halála (1842) nagy vesztesége a magyar irodalomnak s az akkori erdélyi magyar szellemi életnek. Ugyancsak a romantikus irodalom jeles művelője volt Kriza János unitárius lelkész, majd püspök, valamint Petőfi barátja, Medgyes Lajos dési református lelkész.

Cselekvésre buzdítottak Jósika Miklós regényei. Sokan olvasták az *Abafit* (1836) és a *Zólyom*-t. Azután sorra jelennek meg történelmi regényei: *Az utolsó Báthory* (1837), *A Csehek Magyarországon* (1839), *Zrínyi, a költő* (1843) és mások. Jósika Miklós barátjának tudhatta Wesselényi Miklóst, s általa bekapcsolódott a liberális reformmozgalomba. Reformeszméit két röpiratban, az *Irányban* és a *Vázlatokban* fejtette ki. Később Kossuth Lajos hívévé vált, akit az 1848-as forradalomban kitartóan támogat majd.

Nagy szolgálatot tett az erdélyi magyarság öneszmélésének és önismeretének az úti irodalom is. Sokan indultak el azzal a céllal, hogy a hazai valósággal ismerkedjenek: a költő Szentiványi Mihály, Nagy Ferenc, a kolozsvári Református Kollégium tanára, a radikalizálódó ifjúság legtevékenyebb képviselője, Kövály László és mások. Ők a *Nemzeti Társalkodóban* s máshol tették közzé az úti élményekből született írásaikat. Az útleírások hasznos cselekvésre, a közügyek felkarolására, új gazdálkodási módra, polgári intézmények alapítására buzdítottak.

Vonzása és művelődési szerepköre által a színjátszás is a polgári világ útját készítette elő. Bár ekkor Kolozsvárt nem működött állandó színtársulat, az 1821-ben elkészült színházi épület

lehetővé tette, hogy neves együttesek lépjenek fel benne. Ezekben olyan művészekkel ismerkedett meg a színházlátogató közönség, mint Megyeri Károly, Egressy Gábor, Laborfalvi Róza. Különösen népszerűek voltak Szigligeti Ede darabjai. 1834-ben mutatták be Katona József remekművét, a *Bánk bán* című drámát. Vándorszínész társulatok nemcsak Kolozsvárt, de több erdélyi városban is megfordultak.

Az erdélyi művelődési élet fellendülését segítették a reformkori nagy magyar írónemzedék tagjainak látogatásai s műveik elterjedése. Eötvös József, Petőfi Sándor, Vörösmarty Mihály erdélyi útjai alkalmat adtak irodalmi összejövetelek szervezésére, a „két testvérhaza” magyar művelődési életének összekapcsolására s nemzeti jellegének erősítésére.

A harmincas évek közepétől kezdve énekelgették különböző dallamokra Kölcsey Ferenc *Hymnusát*, amelyet Erkel Ferenc zenéjével először 1844-ben adtak elő a pesti Nemzeti Színházban. 1844. november végétől a kolozsvári Nemzeti Színházban a közönség és a színészek együtt énekeltek a *Hymnust*, amely úgy lett nemzeti szimbólum, hogy egyetlen rendelet sem írta elő. Vörösmarty Mihály *Szózatát* Egressy Béni zenésítésében 1843-tól sokféle énekeltek, de már 1836-tól szavalták.

A reformkori változások az annyira óhajtott haladás, a tudományok terén is nyomon követhetők. A nemzeti megújulás kora Közép- és Kelet-Európában együtt járt a nemzeti ébredés ügyét különösen szolgáló tudományok megszületésével. Ekkor a Kolozsvárt élő székely származású Kriza János és mások megalapozzák a néprajz tudományát. Kriza népköltészeti gyűjteménye csak később jelenhetett meg (*Vadrózsák*, 1863), de már 1848 előtt szorgalmasan és nagy szakértelemmel dolgozott a külföldi egyetemjárásból hazatérő fiatal tudós költő.

A nyelvészet és történettudomány is újabb lendületet vett. Kemény József és Nagyajtai Kovács István a történeti forrásgyűjtés és kiadás terén is jelentős eredményt ért el (*Erdélyország történetei* tára, I. 1837; II. 1845.). A historikusok megértették, hogy mi a korparancs, és nehéz körülmények közt, sok munkával megteremtették Erdélyben a folyamatos magyar nyelvű történetírást, hogy mindenki megérthesse „őseinek, nemzetének, honjának históriáját édes anyanyelvén.”²⁶ Kovács István 1842-ben tanulmányt tett közzé *Az erdélyi magyar Nemzeti Múzeum ügyében* címmel, s benne Széchenyi szellemében vázolta fel a Múzeum szükségességét a történeti emlékek megmentése érdekében. A fellendülő erdélyi tudományosság megbecsülését bizonyítja, hogy az előbb említett szerzőket és több más tudóst is a Széchenyi István kezdeményezésére 1825-ben alapított Magyar Tudományos Akadémia tagjaivá választotta.

Az értelmiség – mind a nemesi, mind a polgári – a kor követelményeként értelmezte a művelődés szervezeti kereteinek kiépítését. A reformkor az egyesületek virágkora volt. A reformkorban Erdélyben és a Szilágyságban legkevesebb 100 egyesületet alapítottak. Ezek legjelentősebb csoportját a kaszinók és olvasótársaságok alkották. Széchenyi, valamint a nyugat-európai példa hatására kaszinókat alapítottak Kolozsvárt, Marosvásárhelyen, Gyulafehérváron, Nagyenyeden, Désen, Szilágysomlyón, Zilahon. Ezek Széchenyi elképzelései szerint kezdtek működni. Alsó-Fehér megye kaszinója igen szép gesztussal aranytollat adományozott a reformmozgalom elindítójának. Alapítóik tervei szerint a kaszinók a közművelődésnek voltak hivatottak nyilvánosságot biztosítani és segítséget nyújtani. A kaszinók azonban rövidesen túlléptek az alapszabályzatban rögzített szerényebb tevékenységi formákon. Ezek Kolozsvárt, Nagyenyeden, Marosvásárhelyt a politikai élet egyféle központjai lettek, ahol ellenzéki mozgalom szerveződött. A műveltség terjesztése érdekében tanítók és papok számos olvasókört szerveztek, főként falvakban, a legtöbbet Udvarhelyszéken (Etéd, Medesér, Alsó-Siménfalva, Tordátfalva) és máshol is. Jellemző példaként említjük az *Ér- és Berettyómenti Olvasó Egylet* célját, nevezetesen, hogy a tagok „a magyar szépirodalomnak jelesebb termékeivel megismerkedvén, a szép, jó és hasznos dolgok tudásában magokat tökéletesítsék, másoknak is lehető kikepezteté-

²⁶ Nemzeti Társalkodó 1834. I. félév 15 sz.

sekre módot és alkalmat nyújtsanak.”²⁷ A nagyobb városok – igaz, egyelőre gyér – sportegyesületei és városszépítő társaságai az élet kellemesebbé tételét tűzték ki célul.

A reformkori erdélyi magyar értelmiség tevékenysége eredményes volt: lerakta a nemzeti kultúrának az erdélyi sajátosságokat is tükröző, de az egyetemes magyar művelődés részét képező alapjait. Fokozatosan kezdett kiszélesedni a kultúra iránt érdeklődő társadalmi kategória is, ami ugyanakkor a művelődés demokratizálódását is jelentette.

Összegezésül megállapíthatjuk, hogy a fennálló fékező tényezők ellenére, a reformkor társadalmi, gazdasági és gondoskodásbeli változásai, valamint a reformerek küzdelme az erdélyi magyarságot kimozdította egy hosszantartó stagnálási időszakból s elindította a polgárosodás és nemzeti megújulás útján. Ezért tartjuk a reformkort újkori történelmünk egyik legkiemelkedőbb szakaszának. Még akkor is, ha a törvényhozás elmaradt a várakozások mögött, s a nagy, megoldatlanul maradt kérdések mind a viharos 1848-as évre testálódtak át.

²⁷ Antal Árpád: *A falusi lakosság olvasókörei a reformkorban*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XII. (1969). 2. sz. 316.

Az erdélyi magyarság az 1848–49-es forradalomban és szabadságharcban

Az olaszok által 1848 telén elindított forradalom a tavasz folyamán Európa számos országára áterjedt. A régi, elavult rendszerek meginogtak, kormányok buktak meg, felgyorsult a politikai és társadalmi rendszerváltás. Erdélybe a forradalom hullámát Ausztria és Magyarország közvetítette.

A magyar nemzet programját Petőfiék, a márciusi ifjúság közismert Tizenkét Pont-ja foglalta össze, amellyel március 20–21-én ismerkedett meg Kolozsvár, s a következő hónapokban egész Erdély. Az események résztvevője és krónikása, Kövály László szerint: „Jött a hír mart[ius] 15-éről [...] miképp *Pesten forradalom* volt, a nép *Stancsics Mihályt*, ki irományaiért börtönben ült, kiszabadítá; hogy Landerer nyomdáját hatalmába kerítvén, *Petőfi «Talpra magyar»*-ját s egy falragaszt nyomtatott, melyben szabad sajtó, felelős minisztérium, népképviselés, jogegyenlőség, nemzetőrség, közteherviselés mellett, kívánja az úrbér megszüntetését, nemzeti bankot, a katonaság esküjét az alkotmányra, a politikai foglyok szabadon bocsátását s végre *Uniót Erdéllyel*.”²⁸ Erdély magyarsága lelkesen fogadta a Tizenkét Pontot, s mozgalmával elindította Erdély forradalmát.

I. A forradalom kezdete. A kolozsvári program kialakulása és elfogadása

Amint megjött a magyar forradalom híre, a lakosság az utcára vonult s az ifjúság tüntetni készült. Ugyanakkor a korábbi ellenzék Kolozsvárt tartózkodó vezérkara id. Bethlen János elnökletével tanácskozássra ült össze, hogy kialakítsa az új helyzetnek megfelelő cselekvés tervét. A tanácskozáson megjelent a konzervatív párt elnöke, Jósika Lajos is, és együtt szólították fel a város vezetőségét, hogy másnapra, március 21-re hívjon össze közgyűlést. Es ez a nap lett Kolozsvár „március 15-éje”.

Már kora reggel ellepte a városközpontot a tüntető ifjúság és a nép. Petőfi *Nemzeti dal*-át szavalták, nemzeti színű kokárdák sokasodása jelezte a nemzeti érzés fokozódását; a város házára kitűzték a magyar nemzet zászlóját.

A városháza tanácskozó termében Méhes Sámuel református kollégiumi tanár, az *Erdélyi Híradó* szerkesztője méltatta az Európában zajló változásokat, amelyek tettekre készítetik a magyarságot is. Kolozsvár nyílt közgyűlése aztán petíciót fogadott el, amelyet átnyújtottak Teleki József főkormányzónak. A követeléseket tartalmazó beadvány pontjai a következők voltak: 1. rögtön hívják össze Erdély országgyűlését, 2. hozzanak törvényt a közös teherviselésről, 3. a polgárok törvény előtti egyenlőségéről, 4. a Magyarországgal való unióról és 5. a sajtószabadságról. Teleki főkormányzó igenlő válaszát követően Kolozsvár lakói a nevezetes nap estéjén fáklyásmenetekkel köszöntötték a nemzeti s társadalmi megújulást ígérő események főbb irányítóit.

Az erdélyi magyarság mozgalmának újabb lendületet adott az a hír, hogy Pesten gróf Batthyány Lajos elnökletével megalakult a magyar felelős kormány. Bizalomgerjesztő volt, hogy a miniszterek közt Széchenyi István, Kossuth Lajos, Deák Ferenc, Eötvös József –, a magyarság legnagyobb politikusainak neve szerepelt. Természetesen a pozsonyi törvényhozó munkája sem maradt ismeretlen Erdélyben. Végre, a több napon át tartó tanácskozás nyomán Erdély vezető magyar államférfiai kialakították azt a programot, amelytől az átalakulás törvényes –

²⁸ Kövály László: *Erdély története 1848–49-ben*. Pest 1861. 6.

ahogy akkor nevezték –, alkotmányos jellegét remélték biztosítottak. A kolozsvári magyar nemzeti program főbb pontjai ezek:

- alkotmányos monarchia,
- unió Magyarországgal,
- közteherviselés,
- törvény előtti polgári egyenlőség,
- sajtószabadság,
- az úrbéri viszonyok megszüntetése,
- a székelység sérelmeinek orvoslása.

A programnyilatkozatot a liberális ellenzék nevében id. Bethlen János, a konzervatív párt részéről Jósika Lajos írta alá. A két aláírás az erdélyi magyarság számára az egységes cselekvés szükségességét sugallta.

A kolozsvári események hírért és az itt elfogadott programot futárok viszik az erdélyi városokba. Dés, Torda, Enyed nem késlekednek a felzárkózással, és a többi városi tanács egymás után fogadja el a Tizenkét Ponttal együtt Kolozsvár ajánlásait. Mozgalom kezdődik a Partiumban is, ahol Zilah közgyűlése fogalmazta meg az azonnali teendőket, kérve, hogy Wesselényi Miklós kapjon miniszteri tárcát a Partiumnak Magyarországhoz való visszacsatolása érdekében.

A városok után sorra tartják közgyűléseiket a vármegyék is. Elsőként Alsó–Fehér megye rendei ülték össze, s határozatban sürgetik Erdély országgyűlésének összehívását. Ezt tette Kolozs megye április 3-án kezdődött közgyűlése is, kérve Teleki József fő kormányzót, hogy saját hatalmát érvényesítve rögtön hirdessen országgyűlést, amelynek feladata az unió eszközlése, továbbá az úrbéri viszonyoknak kárpótlás melletti megszüntetése és a közterhek viselésének törvénybe iktatása legyen. Kolozs megye ilyen értelmű felszólítást küldött a szomszédos törvényhatóságokhoz is.

A Székelyföldön először Marosvásárhely foglalt állást a forradalom mellett. A marosvásárhelyi királyi táblánál gyakornokoskodó, nagy többségben magyar jogász ifjak, de olyan románok is, mint Avram Iancu, Papiu Ilarian, a későbbi események e két kiemelkedő alakja, valamint a kollégium tanulóifjúsága és a hozzájuk csatlakozó városiak, fenntartásokkal ugyan, de elfogadták az uniót, a 12 pontot, szavalták Petőfi *Nemzeti dalát*. A román ifjúság különös ragaszkodását nyilvánította a jobbágyfelszabadítás iránt. A több napon át megismétlődő tüntetéseken a magyarok a nemzeti szabadság mellett Kossuth Lajost, az uniót, valamint a szabadság, egyenlőség és testvériség eszméjét éltették. Marosvásárhelyt a forradalomnak főként Kossuth és Petőfi által képviselt eszméi terjedtek el, amelyeknek legfőbb szószólója, az ifjúság által körülrajongott liberális politikus, Berzenczey László, Kossuth későbbi munkatársa és megbízottja volt. A székelyföldi radikalizmus fokozatosan az ő személye köré csoportosult. A május 15-én kinyomtatott *Székely Barátim* című röplapjában leleplezte az unió ellen bujtogatókat, s hitet tett a szabadság, a magyar forradalom, s a tulajdon sérthetetlenségének elve mellett. Jelszava az Egység, Vitézség, Unió! volt. Marosvásárhely után néhány nappal majdnem egyidőben az átalakulás mellett tüntettek a többi székely városban is.

Március 27-én Székelyudvarhelyen a nemesek képviselői a szék közgyűlésének előkészítésére ülték össze. Programjukban nem nehéz felismerni a pesti 12 pont és a kolozsvári program legfőbb tételeit. Az április 3-i közgyűlés megfelelő határozatot hozott, hangsúlyozva a törvény előtti egyenlőséget, s hogy ennek nagyobb nyomatókat adjanak, az egybegyűlteket kinyilvánították a grófi és bárói címek eltörlését. A szabad székelyek és a jobbágyok annak örültek, hogy ezután az „urak is hozzájárulnak a terhek viseléséhez: az útszínáláshoz, fuvarozáshoz, a nép adója kisebb lesz”. A közgyűlés leváltotta a konzervatív főtiszteket, s 4-én 30 tagú küldöttséget választott a szabadelvű Pálffy János és a radikális nézetű Keller János ügyvéd vezetésével, hogy Kolozsvárra utazva sürgesse az országgyűlést és az uniót.

Ha Maros- és Udvarhelyszékben a polgári reformok életbeléptetésére esett a hangsúly, a határőri övezetbe tartozó Csíkságban és Háromszéken a katonai rendnek azon törekvése került elő-

térbe, hogy megszabaduljon az idegen uralmat megtestesítő, s a polgári fejlődést akadályozó terhes határőri katonai rendszertől.

Csikban a forradalom hírére s a kinyomatott 12 pontot három ifjú jogász: Veress Ádám, Gecző János és a háromszéki születésű Donáth Pál Marosvásárhelyről vitte, s ők nyomban kapcsolatba léptek a csiksomlyói gimnázium tanulóival. Ennek az lett a következménye, hogy az ifjúság felbuzdulásában április 5-én eltávolította több katonásított falu végén álló német nyelvű kétféjű sasos jelzőtáblát, amelyek az idegen elnyomás jelképei voltak.

Csikban a császárhű tisztikar nagyobb része azonban erős unió-ellenes propagandát fejtett ki, s ez zavart keltett a csíki határőrezred, sőt az egész csíki társadalom körében. Mindezek ellenére Mikó Mihály alkirálybírónak, országgyűlési képviselőnek s társainak sikerült az április 12-i közgyűlésen mégis elfogadtatni az uniót és a magyar forradalom programját.

Miután a pesti és kolozsvári eseményekről Háromszék is tudomást szerzett, április másodikán Alsócsernátonban összeült a nemességnek mintegy 200 képviselője, báró Apor József és Szentiványi György országgyűlési követek vezetésével. Jelen volt néhány határőrtiliszt és pap is. A gyűlés a „törvényes szabadság idvét” fogadta el, s ilyen értelemben készítette elő az április 11–12-i széki közgyűlést is, amelyet a szék központjában, Sepsiszentgyörgyön tartottak. A közgyűlésen a polgári átalakulást segítő radikális program született. Nevezetesen:

- unió minden feltétel nélkül,
- a közterhekben a hon minden fia részesedjen,
- egyenlő polgári és vallási szabadság mindenkinek,
- az úrbéri viszonyok a nemességnek nyújtott kárpótlás mellett eltörölendők,
- a székely katonáskodás szűnjön meg, s helyette szervezzenek nemzetőrséget.

A történeti Erdély magyarsága tehát lelkesedéssel fogadta a magyar forradalom programját, hozzátéve ahhoz a maga sajátos követeléseit. Ugyanez vonatkozik a szomszédos területek: a Bánság, Arad-vidék, Bihar, Szatmár és Máramaros magyarságának állásfoglalására is. Temesvár nagy népgyűlése március 20-án a rendi válaszfalak leomlását üdvözölte. Aradon március 20-án utcát neveztek el Batthyány Lajosról és Kossuthról. Nagyváradon március 27-én több ezres néptömeg éltette a szabadságot, a Tizenkét Pontot. Az Erdéllyel határos magyarországi részekben a forradalom indulását megkönnyítette az, hogy a románság is támogatta az átalakulásokat, mert úgy látta, hogy azok társadalmi és nemzeti felemelkedésének ügyét szolgálják. Kezdetben a történeti Erdély románsága is szimpatizált a magyar forradalom programjával azt remélve, hogy megoldást találnak jogos nemzeti törekvéseik is. Azonban az erdélyi román politika gyorsan eltávolodott a magyar forradalomtól, különösen az unió gondolatától.

A szász universitas az unió ellen foglalt állást, de a székek képviselői a kolozsvári országgyűlésre készültek, s Brassó 1848 őszéig kitartott az unió mellett.

Miközben Erdély magyarsága eufóriás hangulatban várta a kedvező átalakulásokat, a sokat tapasztalt, s a Monarchia hagyományos politikáját mélyen ismerő Wesselényi Miklós a bizakodás mellett sem rejtette aggodalmát. Pest–Buda március 15-éjét nagyszerű diadalünnepnek nevezi az erdélyi ellenzék egyik vezetőjéhez Zsibórol írt levelében, de siet hozzátenni: a bürokrácia és a hatalom ellenlépésével is számolni kell. Erdély nagy politikusa ezúttal sem tévedett: Bécs nem vett tudomást az erdélyi országgyűlést sürgető kérésekről. Közben a belső helyzet egyre rosszabbodott: mind a jobbágykérdés, mind a nemzetiségi kérdés éleződött. A jobbágy-ság azonnal szabadulni szeretett volna terheitől, hiszen jól tudta, hogy Magyarországon már törvényt hoztak a robotrendszer eltörléséről. Az erdélyi románok is meghirdették a maguk külön platformját a balázsfalvi nemzeti gyűlésükön, ahol május 15–17-én olyan 16 pontból álló programot szavaztak meg, amelyben ellenzik Erdély egyesülését Magyarországgal, s erről csak akkor hajlandók tárgyalni, ha a románokat Erdély egyik politikai (rendi) nemzetévé nyilvánítják.

Szétesőben volt az erdélyi magyarság kezdeti egysége is: alig pár héttel a kétpárti egyezség után a konzervatív politikusok, Jósika Samu kancellár biztatására, megkezdik pártjuk újjászervezését s a forradalom elleni agitációt. Növelte az erdélyi magyar politika gondjait a három-

széki határőrezredben kirobbant mozgalom, amelynek során a második gyalogezred négy százada megtagadta az engedelmességet, s a General Commando parancsa ellenére sem volt hajlandó a szék területét elhagyni. Ilyen körülmények közt, a belső helyzet súlyosbodását észlelő Teleki József nem várva be Bécs engedelmét, saját felelősségére országgyűlést hirdetett május 29-ére Kolozsvárra.

II. Az erdélyi országgyűlés törvényhozása. Az alkotmányos átalakulás feltételeinek biztosítása

1848 májusának utolsó napjaiban Kolozsvárra összpontosult a Monarchia politikusainak figyelve, ahol Erdély államjogi helyzetét meghatározó döntésnek kellett születnie. Már május 28-án ide érkezett báró Anton Puchner tábornok, akit Bécs az országgyűlés királyi biztosává nevezett ki, megjött báró Perényi Zsigmond is, aki viszont a magyar kormányt képviselte. És sorra jelentek meg az erdélyi rendiség küldöttei, köztük a korábbi ellenzéki magyar politika vezéregyéniségei: Wesselényi Miklós, Szász Károly, Pálffy János és sokan mások. A vármegyei nemességet, a székely és szász székeket 86 küldött és tisztségviselő képviselte, a királyi hivatalosok lajstromán 220 meghívott neve szerepelt. Az országgyűlés etnikai összetétele az erdélyi rendiség jellege szerint alakult: a képviselők nagy többsége magyar és székely magyar, 22 szász és 5 román, utóbbiak közt volt Ioan Lemeni görög katolikus püspök. Az országgyűlés elnöki tisztét Teleki főkormányzó töltötte be, a rendek elnöke báró Kemény Ferenc volt.

Az országgyűlés meghatározó kérdését az unió képezte. Valóban az országgyűlés első napirendi pontként tárgyalta az unió ügyét, s május 30-án, miután sikerült megnyernie a szász és román képviselők támogatását, egyhangú szavazattal törvényt hozott Erdély és Magyarország újraegyesüléséről. Az uniótörvény Erdély nem magyar népeinek megnyugtatása érdekében kimondta: az egyenlőség „a hazának minden lakosaira nézve, nemzet-, nyelv- és valláskülönbség nélkül, örök és változhatlan elvül elismertetik, és az ezzel ellenkező törvények ezennel eltöröltetetteknek nyilvánítatnak.”²⁹ A sokszázados múltú erdélyi rendiség ezzel feloszlatta önmagát, s elfogadta az európai polgári rendszernek az egyén szabadságjogairól kinyilvánított elvét.

Az unió megvalósításával kapcsolatos kérdések intézésére az országgyűlés megválasztotta a 24 tagú „Unióbizottság”-ot, amelynek elnöke Teleki József főkormányzó lett, s tagjai között 20 magyar, 4 szász és 3 román nemzetiségű képviselő volt. Később a bizottság román tagjainak a számát nyolcra növelték. A bizottságban Erdély legtekintélyesebb magyar politikusai vettek részt, Wesselényi Miklós, id. Bethlen János, Kemény Dénes, Szász Károly, Teleki László, valamint a székelyek közül Pálffy János Udvarhelyszék, Berde Mózes Háromszék, Mikó Mihály Csíkszék képviselőiben. A bizottság a népképviselői országgyűlés keretében Pesten fejtette ki működését.

Az uniótörvényt a király június 10-én megerősítette, és ezzel Erdély és Magyarország egyesülésének alkotmányos eljárása befejeződött. Az egyesülést a magyarság örömmel fogadta, mert fennmaradásának egyedüli zálogát látta benne. Öröme azonban nem volt felhőtlen, mert mind a román, mind a szász politikusok felülbírálták képviselőiknek országgyűlési igenlő szavazatát, s az unió ellen tiltakoztak. A szászok az évszázadok óta fennálló területi autonómiájukat látták veszélyeztetve, a románok azt nehezményezték, hogy nem ismerték el külön politikai nemzetnek. Nem fogadták el az erdélyi magyar politikusok érveit, miszerint nem lehet új rendi nemzetet alakítani, amikor a rendiséget megszüntnek nyilvánították. Az uralkodó azonban nem vette figyelembe sem a román, sem a szász tiltakozásokat, mert az általa aláírt törvényben biztosítékot látott jogaik gyakorlására.

²⁹ Magyar Országos Levéltár. Erdélyi Főkormányzók levéltára, Cista Diplomatica Diaetalia. 77. köt.

Az uniótörvény után az erdélyi rendi országgyűlés törvényt hozott a jobbágyszabadításról, a közös teherviselésről, a vallások egyenlőségéről, ide értve az ortodox vallást is. E törvényekkel megalapozták a polgári társadalom jogi rendszerét, megteremtették az alkotmányos élet feltételeit.

A jobbágyszabadító törvény elfogadásának rendszerváltó jelentősége volt. Arra való tekintettel, hogy a tavasz folyamán mind a jobbágycső, mind a nemzetiségi kérdés súlyosbodott, az erdélyi magyar politika Wesselényi elképzelései szerint fontosnak tartotta, hogy a jobbágyszabadítást az unióval együtt oldja meg az országgyűlés. Wesselényi barátjához, Jósika Miklóshoz címzett levelében erőteljesen hangsúlyozta: „Nincs semmi mit inkább kellene tele torokkal kiáltani, mint azt, hogy éppen azért kell az Unió, mert az olá[h] s magyar paraszt [...] egyszerre szabaddá leendene; s az olá[h] s magyar paraszt egyszerre mindazon jogokban részesülend, mely[ek] eddig csak a nemeseké voltak; ezek pedig az ország terheit az eddigi paraszttal hordozandják, továbbá, hogy egyik vallásbelinek s egyik nemzet fiának szint anynyi joga leend, mind a másiktól valónak.”³⁰

A fenti elveket az erdélyi országgyűlés úrbéri törvénye valóban magában foglalta.

A jobbágytörvényt maga Wesselényi Miklós méltatta június 6-án az országgyűlés előtt. Az emberiség s másfélmillió lakos ügyében emeli fel szavát, azokért, akik eddig csak dolgoztak. Neki jutott a szerencse – mondotta –, hogy kijelents: ne legyen többé pórnép, hanem legyenek mindnyájan szabad polgárok. Legyenek a törvény előtt mindnyájan egyenlők, legyenek a közös jog és elkötelezettség szerint testvérek. Kéri, fogadják el indítványát a dézsma és robot eltörléséről. Az országgyűlés egyhangúlag elfogadta a jobbágyszabadító IV. törvénycikket, amely megszüntette a jobbágyságot, s ezzel a termőföld nagy része a parasztság magántulajdonába került. Erdélyben és a Partiumban 164 184, nagyrészt román úrbéres család szabadult fel mintegy 1 480 000 kataszteri hold földdel. Az egy családi gazdaságra jutó föld átlagos nagysága valamivel meghaladta a 9 kataszteri holdat.

A jobbágyszabadítással létrejött Erdélyben egy olyan kisbirtokosokból álló családi gazdasági rendszer, amely több mint egy évszázadon át, a „kollektivizálásig”, viszonylag biztonságos megélhetési feltételeket eredményezett. A parasztság felszabadítása lehetővé tette Erdély különböző etnikai közösségeinek a szétválását és nemzeti alapon való újjászerveződését. Nevezetesen, a román jobbágy kiszabadult a nagyrészt magyar nemesség személyi függéséből, és szabad földművesként az erdélyi román nemzetnek tagjává válhatott. A magyar jobbágy, aki eddig éppúgy kimaradt a rendiség politikai keretéből, mint a román, a polgári magyar nemzet tagja lett Széchenyi, Kossuth és Wesselényi elképzelései szerint. Eddig a földesurat szolgáló szilágysági, kalotaszegi, mezősegi, székelyföldi s királyföldi magyar jobbágy jogon kívüli volt, nem érezte, hogy ő ugyanannak a magyar nemzetnek egyenrangú tagja, mint a földesura, s bár a mentalitás megváltozására még várni kellett, tény, hogy ezután a volt jobbágy is bekerült „az alkotmány sáncái közé”.

A jobbágytörvény életbelépése mégsem lehetett problémamentes, főként a korábban elmaradt úrbéri rendezés miatt. Ennek hiányában ugyanis nem voltak pontosan elkülönítve a jobbágyi és földesúri földek, s a határok tisztázása sok esetben vezetett ellentétekhez, olykor összeütközésekhez is. Ezek azonban nem váltottak volna ki olyan paraszttörmegéseket, mint amelyek 1848 nyarán s főként őszén bekövetkeztek. Az említett mozgalmak mozgató rugói a régi úr-paraszt ellentéteken túl, nem utolsósorban a román nemzeti mozgalom és a császári hatalom politikájából eredtek.

Jelentős eredményei mellett, az erdélyi utolsó rendi országgyűlés számos kérdést hagyott nyitva. A már érintett nemzeti kérdésen túl rendezetlenül maradt a nem úrbéres zsellérség felszabadítása, valamint a székelység néhány sajátos kérdése is. Elmaradt ugyanis a határőri rendszer megszüntetése, s nem sikerült megnyugtató módon megoldani a székelyföldi jobbágyság felszabadítási módját sem. A határőröknek továbbra is a Nagyszebenben működő osztrák kato-

³⁰ Wesselényi levélmásolata a Kolozsvári Állami Levéltárban. Levele Jósika Miklóshoz. 1848. május 19.

nai vezetés (General Commando) alatt kellett szolgálniuk, ami maga után vonta azt is, hogy a Székelyföldnek a felén fennmaradt a szebeni főparancsnokság hatalmi befolyása. Hiába tiltakoztak a székely követek, Berde Mózes és Mikó Mihály a fentiek miatt, a törvényhozó erdélyi magyar politikusok nem merték vállalni a határőri rendszer átszervezésének a kockázatát. Egyrészt, mert a magyarságnak bármely pillanatban szüksége lehetett a fegyveres védelemre, másrészt Bécs amúgy sem egyezett volna bele abba, hogy a határőrséget megszüntessék. S azt sem lehet figyelmen kívül hagynunk, hogy az erdélyi országgyűlés elnöke, Erdély osztrák katonai főparancsnoka Anton Puchner tábornok volt.

Ami a jobbágyszerkezetet illeti: Székelyföldön a jobbágyságnak és a zsellérségnek csak mintegy 10%-a szabadult fel állami megváltással; a többinek később az önmegváltás nehéz útját kellett bejárnia. Az ún. székely örökségnek (Siculica haereditas) nyilvánított telken lakó jobbágy vagy zsellér nem vehette tulajdonába az általa megművelt földet. Márpedig az országgyűlésen elfogadott törvény alapján a Székelyföldön a földbirtok döntően nagy részét ilyen ősfoglaláson alapuló tulajdonnak tartották. Az eredeti elképzelés szerint a javaslat a jobbágy- és főleg zsellértartó határőr és szabad székely családok védelmét célozta, hogy ezen kategóriák ne veszítsék el földjüket. A törvénytervezet azonban azt is lehetővé tette, hogy a nemesség is székely örökségnek nyilvánítsa a jobbágysági kezén levő föld nagy részét, és ennek alapján elhalassza a parasztság felszabadítását.

Amikor a székelyföldi parasztság ráeszmélt, hogy a megyei jobbágyság felszabadulnak, de ők nem, hatalmas elkeseredés hulláma bontakozott ki. Bíró Sándor radikális nézetű háromszéki református lelkész Kossuthhoz írt levelében a lényegre tapintott: a jobbágyszerkezet székely szakasza miatt a székelyföldi parasztság (jobbágy és zsellér) kimaradt a védelmi rendszerből. Nemzetőrnek nem veszik fel, nehogy azáltal földet követeljen, önkéntesnek nem áll, mert azt mondja, jobbágy is, katona is nem lehet.

A kolozsvári országgyűlés tevékenységéről a magyar minisztérium, így Kossuth is folyamatosan értesült. Néhány jeles magyar politikus, Wesselényivel az élen például már május 31-én Pestre küldte a fiatal közíró, későbbi neves történétíró Jakab Eleket, aki jelen volt a balázsfalvi román nagygyűlésen és a kolozsvári országgyűlésen is, tehát részletesen beszámolhatott Erdély helyzetéről. Leveleket is vitt magával a magyar kormány tagjainak. A székelység ügye iránt főként Kossuth Lajos pénzügyminiszter mutatott őszinte érdeklődést. A magyar forradalom első politikusa felismerte, hogy a függőben maradt kérdések rendezésén múlik a székelység teljes bekapcsolódása a forradalomba. Miután a levelet elolvasta, s örömeit nyilvánította az unió elfogadása felett, a székelység régi katonai szerepét méltatta. Szerinte a székelység a történelem során a magyarság keleti védőpajzsa volt. Azt is kifejtette, hogy az uniótörvény értelmében a függőben maradt kérdéseket a Pesten megújítandó magyar országgyűlésnek kell rendeznie. Június 18-án, a király által szentesített uniótörvény ünnepélyes kihirdetésével Erdély országgyűlése a lényegi munkát befejezte, de bezárására csak egy hónap múlva, július 18-án került sor.

III. Erdélyi kérdések a magyar országgyűlésben. Unió Magyarországgal

Mivel az egyesülési törvények alapján Erdély közjogi különállása megszűnt s a Habsburg-monarchia keretében Magyarország részévé vált, csak a beilleszkedés gyakorlati teendői maradtak hátra. A Partium Wesselényi vezetésével történő „visszacsatolása” minden zavar nélkül már korábban végbement. Erdély ügye azonban bonyolultabb volt. Első lépésként Erdély 73 képviselője foglalta el a helyét az 1848. július 5-én Pesten megnyílt magyar országgyűlésben. Személy szerint számos követ korábban az erdélyi országgyűlés tagja volt, ugyanis az idő rövidsége miatt nem mindenhol vált lehetővé új választások megtartása. Ennek elmaradását többen kifogásolták, aminthogy az erdélyi választási cenzusnak a magyarországinál magasabb

mércéjével sem minden politikus értett egyet. Több megye, székely szék és főként város mégis választás útján küldte el képviselőit a magyar országgyűlésbe. Az erdélyi képviselők többsége magyar és székelymagyar volt; a szászok 17, az erdélyi románok 6 képviselőt küldtek a magyar parlamentbe, de számuk a magyarországi román követekkel 22-re növekedett, s ily módon igen jelentős munkát fejtettek ki a román nemzeti szabadságjogok érvényesítése érdekében. Magas tisztséget a magyar országgyűlésben az erdélyiek közül ketten kaptak. Udvarhelyszék képviselőjét, Pálffy Jánost az országgyűlés első alelnökévé, míg Székelyudvarhely város követét, Keller Jánost titkárrá választották.

1. Az Unióbizottság

A Kolozsvárt magalakított Unióbizottság a magyar országgyűlés keretében működött: július 16. és szeptember 27. között 25 ülésben 64 javaslatot dolgozott ki. Összesen 20 törvényjavaslat került a magyar kormány elé, s ebből nyolcat fogadott el az országgyűlés. A történelmet azonban azok a javaslatok is érdeklik, amelyek a kedvezőtlen körülmények között nem kerültek alkalmazásra. Ugyanis mind a 64 törvényre benyújtott ajánlat Erdélynek olyan sajátos kérdéseit tárgyalja, amelyekkel a magyar politika fórumain csak akkor kezdtek megismerkedni. Tartalmi szempontból a munkálatok a társadalmi és nemzeti problematikát egyaránt érintik.

Az első ülést, amelyen Klauzál Gábor földművelésügyi miniszter is jelen volt, a jobbágyviszonyok megszüntetésével kapcsolatos gyakorlati teendőknek szentelték, és világosan megfogalmazták, hogy mindazon föld, amelyet az erdélyi úrbéri törvény a jobbágyok kezénél talált, a jobbágyoké. A vitás ügyeket kizárólag az erre a célra felállított bíróságok dönthetik el. Igen fontos volt a határőri rendszerről elfogadott javaslat is. Ugyanis ez előírta, hogy a székely határőr ezredek akkori formájukban megszűnnek, s a székelyekből az ország minden pontján felhasználható seregzredek alakítanak. A bizottság ugyanakkor elfogadta a román határőr katonaság kérelmét, amely többek között a nemzeti nyelv használatát s a román vagy románul beszélő tisztek alkalmazását szorgalmazta.

A közigazgatásról szóló vita eredményeként javaslat született az erdélyi Gubernium, valamint a bécsi Erdélyi Udvari Kancellária megszüntetéséről. Az Unióbizottság ugyanakkor kérte, hogy a vármegyéket szervezzék át a magyarországi rendszer szerint, a székely hatóságok főtisztjeit ezentúl minisztérium nevezze ki, de a székelység más tisztségeit felsőbb megerősítés nélkül választás útján töltsék be. Továbbá kéri a minisztériumot, hogy megfelelő arányban alkalmazzanak erdélyieket a minisztériumokban.

Az unió következtében Kolozsvár elveszítette fővárosi funkcióját, hanyatlása ellensúlyozására Teleki József előterjesztésére a bizottság magáévá tette több főhivatal (főtörvényszék, sóhivatal, tartományi főbiztosság, váltótörvényszék) s egy tudományegyetem létesítését. Erdély érdeke megkívánta, hogy Nagyváradon át egyenes útvonalon Kolozsvárra, s innen tovább rövidesen vasút épüljön.

Mivel a közvélemény alig tud róluk, valamivel részletesebben kell szólnunk a szász és a román beadványról hozott döntésekről. Annál inkább ki kell térnünk ezekre, mert azt bizonyítják, hogy az Unióbizottság, mint a magyar parlament hivatalos szerve, felelősséggel kezelte az erdélyi nemzetiségi kérdést is.

Az Unióbizottság augusztus 5-i ülésén Carl Gooss képviselő előterjesztett egy olyan szász indítványt, amelyet korábban már az erdélyi országgyűlésbe is beadtak. Ennek mind az öt pontját elfogadták. Eszerint továbbra is fennmaradt: 1) az eddigi szász területi autonómia; 2) más rendelkezésig megtartja funkcióját a szász ispán és az universitas; 3) nem változik az önkormányzat rendszere; 4) a szászok által lakott székekben ugyanúgy használják a német nyelvet, mint eddig; 5) a szászok megtartják korábbi egyházi és iskolai hálózataikat. A szász vezetőket azonban a fenti törvényjavaslat nem nyugtatta meg, valószínűleg azért, mert a „további intéz-

kedésig” kitétele fenntartotta a változtatás lehetőségét. A szászok legfelsőbb vezetőtestülete következetesen kitartott unióellenes álláspontja mellett.

Előterjesztettek egy korábbi 16 pontos román petíciót is, de vitára egy olyan, újabban készült javaslat került, amelyet szeptember 19-én román parlamenti képviselők nyújtottak át a miniszterelnöknek.

A bizottság ülésén jelen volt mindkét román püspök, valamint Timotei Cipariu kanonok, Alexandru Bohățel s később még öt román képviselő. Az Unióbizottság által elfogadott törvényjavaslat kijelenti, hogy a románok nemzetiségét és nyelvét elismerik; a románok saját templomaikban, egyházi ügyeik igazgatásában, elemi és felsőbb iskoláikban, valamint papi neveldeiben saját román nyelvüket háborítatlanul használhatják; azokban a megyékben és székekben, városokban, ahol a románok „feles számmal” vesznek részt a tanácskozásokban, anyanyelvükön is jogukban áll felszólalni; egyházaikban s a román községekben a jegyzőkönyveket román nyelven írhatják, de magyarul is vezetni kell; a törvényeket román nyelven is közzé teszik; a felállítandó román őrsergeek vezényleti nyelve magyar és román. A törvényjavaslat továbbá előírja a románok „igazságos arányban” történő alkalmazását a közigazgatásban; az iskolák alapításában a románságra éppúgy tekintettel lesznek, „mint a többi lakosokra”; a magyar egyetemeken román nyelv és irodalom tanszéket állítanak fel; az ortodox vallást bevett vallásnak nyilvánítják. Számos egyéb, a románságra előnyös kitétel után a 16. paragrafus kimondja: „Mindazon jogokban s kedvezményekben, melyeket e hon más nemzetei bírnak, vagy ezután törvényhozási úton nyerendének, a románok is részesítendők.”

A benyújtott törvényjavaslatot szeptember 27-én az Unióbizottság elfogadta s elhatározta, hogy a minisztérium elé terjeszti.

Miért nem lett ekkor törvény a fent ismertetett, a román kérdés megoldását célzó javaslatból?

Bizonyára azért, mert szeptemberben a békés rendezések, az alkotmányos átalakulás időszaka hirtelen véget ért, s egy teljesen új helyzet állt elő. Olyan, amelyben a magyar forradalom eddigi intézményi rendszere már nem volt, nem lehetett működőképes. Ennek előidéző oka az a háborús konfliktus volt, amelyet a bécsi kormányzat kényszerített rá a magyar nemzetre. Mint közismert, szeptember 11-én Jellasics horvát bán, Bécs hallgatólagos beleegyezésével, fegyverrel támadt Magyarországra. Az új helyzet egyik sajnálatos következménye volt az Unióbizottság feloszlása is.

De lássuk, mi történt a magyar országgyűlésben Erdély uniójának más kérdéseit illetően.

2. Erdély jogi és közigazgatási kérdései a magyar országgyűlésben

Erdély integrálásának egyik nehézségét a két ország közjogának, közigazgatási rendjének különbözősége okozta. Ezért kérte az erdélyi követek megérkezése után nyomban id. Bethlen János a magyar országgyűléstől az erdélyi és a magyarországi közjogi rendszer mielőbbi egyeztetését. Ez viszont több időt igényelt, mint gondolták, s emiatt Erdély közigazgatási helyzete hosszú időn át zavaros, átmeneti állapotban maradt. A magyar kormányzat az erdélyi politikusoktól várta a megoldási javaslatokat. Ezt Deák Ferenc igazságügyi miniszter világosan tudtára adta az erdélyi képviselőknek.

A magyar kormányban Erdély két államtitkári helyet kapott: Szász Károly nagyenyedi professzor a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban, Kemény Dénes a belügyminisztériumban töltött be államtitkári funkciót. Miniszteri tárca Erdélynek nem jutott, okkal írta Kövály László, hogy „a minisztériumban tehát eléggé nem valánk képviselve”. Az említett államtitkárok az erdélyi politikusoknak ahhoz a liberális szárnyához tartoztak, akik óvakodtak az erőszakos megoldásoktól, és a beilleszkedés törvényes és alkotmányos formáinak betartását sugallták a minisztériumnak. A magyar minisztérium ehhez tartotta magát.

Ilyen körülmények közt maradhatott fenn az unió törvénybe iktatása után is a Kolozsvárt székelő erdélyi Gubernium, amelynek ideiglenes elnöke, Teleki József távolléte miatt báró Kemény Ferenc, majd gróf Mikó Imre lett. Ők közismerten a liberálisok és konzervatívok közt közvetítő, széchenyies irányzatú s a bécsi udvar iránt is lojális, de az unió hívei voltak. Tény azonban, hogy vezetésük alatt az új helyzetben a Gubernium nem tudott kellő határozottságot tanúsítani feladatának teljesítésében, s tekintélyét is nagyrészt elveszítette. Emiatt a korábbi ellenzék vezéralakjai: Wesselényi Miklós és id. Bethlen János arra kérték a magyar kormányt, hogy küldjön királyi biztost Erdélybe s gyakorolja a hatalmat, annál inkább, mivel a május 15–17-én tartott balázsfalvi román Nemzeti Gyűlés után a Román Nemzeti Komité a románságot saját hatáskörébe igyekezett bevonni s nem csak politikai tekintetben: a román parasztság mindinkább aszerint kezdett cselekedni, ahogy a Komité tagjai parancsolták. Így az unióellenes jelenségek, valamint a parasztmozgalmak veszedelmes méreteket kezdtek öltetni, annyira, hogy Wesselényiéknek nem volt nehéz arra a következtetésre jutniuk: „Erdély elhatározott veszélyben fog.”³¹

Erdély magyar politikusai szerették volna elérni Széchenyi István királybiztosi kinevezését, akinek megalapozott tekintélye volt nemcsak a magyarság, de bizonyos mértékig a román és szász politikuskos körében is. Széchenyi azonban betegsége, s valószínűleg féltelmei miatt nem vállalta ezt a nehéznek ígérkező feladatot. Ezek után esett a kormány választása báró Vay Miklós koronaőrre, akit István nádor javaslatára az uralkodó teljhatalmú királyi biztossá nevezett ki Erdélybe. Vay június 29-én érkezett Kolozsvárra, s ezentúl a magyar kormányt képviselte. Ő békés politikával szerette volna a feszülő nemzetiségi és társadalmi ellentéteket elegyengetni. A békés szándék ugyancsak bizonytalankodássá alakult Vay erdélyi politikájában. Mivel Erdély viszonyait kellő mértékben nem ismerte, főként a Guberniumra támaszkodott, s 1848 késő őszeig naivul bízott abban is, hogy Anton Puchner főhadparancsnok segítségére lesz a rend fenntartásában és az unió megszilárdításában. Vay több mint négy hónapos tevékenysége alatt a magyarság pozíciói egyre rosszabbodtak, miközben jelentései arról próbálták meggyőzni a magyar kormányt, hogy Erdély belső helyzete javult. Pedig ennek az ellenkezője történt.

3. A székely kérdés a magyar országgyűlésben. Kossuth és a székelyek

Erdély integrálásában külön gondot okozott a székely kérdések megoldása: a határőri rendszer megszüntetése, a szabad székelyek helyzetének tisztázása, s a székely örökségekben lakó jobbágyság felszabadítása. Említettük, hogy a fentiekkel kapcsolatban az utolsó erdélyi rendi gyűlés nem tudott megfelelő törvényeket hozni, ezért az ügyek kezelése a magyar országgyűlésre testálódott. Mivel a magyar politikusok a székely társadalom valódi állapotát még annyira sem ismerték, mint Erdély helyzetét, az országgyűlés székely képviselőitől várták a megoldási javaslatokat. Ezeket azonban késleltette a székely és az erdélyi magyar követek egy része közti nézetkülönbség. A magyar országgyűlésben Erdély kérdését s különösen a székelység ügyét elsősorban Kossuth karolta fel, akinek Habsburg-ellenes nézetei ugyancsak találkoztak a székelység érzelmeivel. Ezt Pálffy János így fogalmazta meg, miközben rámutatott arra is, hogy miért volt Kossuth annyira népszerű a székelyek között. „A magyar nemzet – írta Pálffy – három század alatt sem felejtette, s nem is fogja soha felejtetni azelőtti függetlenségét, önálló hatalmát és nagyságát; szóval történelmi múltját, mely után epedve, mindig fiatal vággyal, fájdalom és bosszúval telve tekint azon időbe, melyben e drága kincse elraboltott, s mert rabló az osztrák, gyűlöli uralmát, hagyván azt örökségül nemzedékről nemzedékre, valamint a kötelességet is, mint jogos cselekedetet az erőszak ellen, lerázni az idegen igát bármikor nyíljék alkalom rá, nem keresve újabb okot, állván századok óta az eredeti ok. E hagyományos gyűlölség az osztrák uralom ellen, s a vágy, szabadulni tőle, a nemzet vérébe ment által, jellemének ki-

³¹ Wesselényi levélmásolatai a KvÁLt-ban. 36. köt. Batthyány miniszterelnökhöz. 1849. június 14.

egészítő részét alkotja.” Kossuth Lajos, mint magyar ember „hangot és életet és nyilatkozást adott azon érzületnek, mely millió kebelben szunnyadott, de soha ki nem aludt”.³²

Pálffy megfogalmazásában lehetnek túlzó kifejezések, de alapjában a szerző jól látta Kossuth és a magyarság egymásra találásának lelki tényezőit. S mivel a székelységet a Habsburg-hatalom fokozott mértékben megfosztotta eredeti szabadságjogaitól – idegen rendszerbe kényszerítette, s erőszakkal avatkozott be öngazgatási szerkezetébe – azt a magyar politikust volt hajlandó támogatni, akitől a szabadságot és nemzeti jogainak visszaszerzését remélhette. Ilyen politikusnak tartotta Kossuth Lajost. Jakab Elek, a megbízható kortárs tanú írta visszaemlékezésében, hogy Kossuth az ifjúság és a nép „bálványa s a sötétség, a zsarnokok és szolgálélek félelme volt”. Egy másik visszaemlékezés konkrétabban fogalmaz: Marosvásárhelyen Kossuth a magyar társadalom égető kérdéseire megoldást ígérő országgyűlési beszédei már a reformkorban a társadalom minden rétegében közbeszéd tárgyát képezték. Érthető, hogy a forradalom kitörése után még jobban figyeltek rá.

A pesti országgyűlésnek 19 székely képviselője volt. A legaktívabbak, legalábbis ekkor, mind Kossuth-pártiak, akik később országgyűlési teendőik mellett más fontos feladatok elvégzésére is felhatalmazást kaptak. Elsőként kell megemlítenünk Marosszék egyik követét, Berzenczey Lászlót, akit Erdélyben már jól ismertek, s a magyar politikai élet is felfigyelhetett rá, mert az unióért és a reformokért vívott erdélyi küzdelemben ugyancsak kitűnt. Kossuth feltétlen híve volt, aki bizalmába is fogadta. A magyar országgyűlésben ő szónokolt a legtöbbet a székelyek nevében, s mert ehhez jól értett (ezért nevezték némi éllel „Kis-Kossuth”-nak), gyakran tapssal kifejezett elismerést kapott képviselőtársaitól. A székely köznép, kisnemesség szerette, sőt a jobbágnép is saját érdekei védelmezőjének tartotta, mert az 1846–1847-es erdélyi országgyűlésen a székely jobbágyság részére is kedvező úrbéri törvényt követelt. A liberális és konzervatív nemesség soraiban viszont számos ellenfele volt, mert túlzóan radikálisnak, sőt szélsőségesnek tartották – s nem éppen alaptalanul.

Kossuth politikájának kitartó, de mérsékelt gondolkodású támogatója volt Mikó Mihály, a csíkszéki határőri rend képviselője is, a szék alkirálybírója. Mivel nagy népszerűségnek örvendett a csíki székelység között, nem kis szerepe volt abban, hogy a csíki határőri rend elkötözte magát a forradalom mellett. Fábián Dániel, Kézdivásárhely követe szintén végig kitartott az országgyűlésben Kossuth oldalán, akárcsak Gál Dániel illyefalvi radikális nézetű ügyvéd. Külön kell szólnunk a már idézett Pálffy Jánosról, Udvarhelyszék egyik követéről, a magyar parlament alelnökéről, aki később az Országos Honvédelmi Bizottmánynak (OHB) is tagja lett, de 1848 decembere után eltávolodott Kossuthtól és békepárti tevékenységet folytatott. Emlékiratában kemény kritikával illette Kossuth Lajost, erősen eltúlozva emberi gyöngéit, s őt hibáztatta minden nyomorúságért, amely a magyarságot érte a szabadságharc után. Lesújtó volt a véleménye Berzenczey Lászlóról is, s mivel a késői utókor főként az ő emlékirata alapján alakította ki véleményét, elérkezettnek látjuk az időt arra, hogy realisabban értékeljük Berzenczey szerepét is.

Az erdélyi magyar és székely képviselők július 10-én érkeztek meg Pestre, és másnap már részt vettek a nevezetes 11-i ülésen, amikor Kossuth, a szerbek és a horvátok készülők támadásaira hivatkozva, 200 000 katonát és 42 millió hitelt kért az országgyűléstől. Az országgyűlés „Megadjuk”-kal szavazott bizalmat Kossuthnak. Berzenczey László sietett szónoklatával Kossuth Lajos nevezetes véderő-beszédének támogatására. És az országgyűlés kitörő „éljen”-nel fogadta Berzenczey szónoklatának azon kitételét, hogy „nem azért akarunk jogokat, mert székelyek vagyunk, hanem akarjuk, hogy előbb megmentsük a hazát”.

Amellett, hogy a beszéd tartalma is figyelmet érdemelt, mert valóban a legidősebb kérés részesítette előnyben, Berzenczey felszólalásával újabb bizonyítékot szolgáltatott arra, hogy Kossuth politikájának a támogatója. Ezt Kossuth is tudomásul vette, s ezentúl a székely kérdésben elsősorban rá alapozott. S mivel Kossuth számított a székely katonai erőre, teljes

³² Pálffy János emlékezései. II. Kvár, 1939. 81–82.

odaadással próbálta megoldani a székelység azon sérelmeit, amelyeket a kolozsvári országgyűlés nem orvosolt.

Az első kérdés, amellyel a pesti országgyűlésnek, mint székely sajátossággal szembe kellett néznie, a jobbágyszabadítás ügye volt. Alighogy megkezdődött a parlamenti munka, megérkezett Erdélyből Perényi Zsigmond országgyűlési biztos levele a belügyminiszterhez, amelyben jelezte, hogy a készülő erdélyi jobbágyszabadító törvény a Székelyföldön nem lesz alkalmazható, mert a székelység Háromszéken és Csíkszékben nagyon elszaporodott, a föld viszont kevés, tehát nincs amiből a jobbágyi igényeket kielégíthessék. Perényi szerint a magyarok, székelyek és a románok közt ellenségeség robbanhat ki a földkérdésben, mert a „colonizátorok oláhok kezén vannak”. Ez az állítása téves információ alapján, mert a székelyföldi jobbágyok döntő többsége magyar volt. A konfliktus elhárítására Perényi „csak egy célszerű mód”-ot látott: a székely „népfelesleg” kitelepítését a bánági és bácskai kincstári pusztákra.

Mi történt valóban a székelyföldi jobbágyszerkezetben az erdélyi országgyűlés után?

Itt a jobbágyságnak csak töredéke, körülbelül 10%-a szabadult fel mint úrbéres jobbágy: személyileg ugyan szabad lehetett bárki, de a zsellérek nagyobb része földet nem kapott. Ha viszont a jobbágyoknak és a feudális szolgálatot teljesítőeknek földet adnak, akkor számos olyan katonáskodó, szabad székely és szegény nemes válik még szegényebbé, aki gazdasági cselédként zsellért tartott; ha viszont nem adnak földet a jobbágyoknak és zsellérnek, lázad és nem hajlandó fegyvert fogni a haza védelmére. Kossuth jobbnak látta elfogadni Perényi javaslatát, ti. hogy a székely jobbágyszerkezet, általában a túlnépesedés miatt elszegényedett székelység jövőjét a Magyarországra való áttelepítéssel oldják meg. A székelységgel egy időben került volna sor a moldvai mintegy 40 000 főre becsült csángóság áttelepítésére is. Kossuth telepítési kormánybiztossá Berzenczey Lászlót nevezte ki.

Berzenczey hozzá is kezdett az előkészületekhez, de végül is az áttelepítésből semmi sem lett, részben a Délvidéken bekövetkezett háborús állapotok miatt, nagyrészt pedig amiatt, hogy a székelység nem volt hajlandó tömeges áttelepülésre. Itt jegyezzük meg, hogy emiatt bukott meg Bem 1849-es áttelepítési terve is, ui. Bem Beszterce vidékre szerette volna letelepíteni a szegényrendű székelyeket. Kossuth ezt a tervet ellenezte, mert úgy vélte, hogy az sértené az ottani románság érdekeit.

A telepítési terv meghiúsulása egyben a székely jobbágyszerkezet megoldásának elodázását is jelentette, ami tovább növelte Székelyföldön a társadalmi feszültséget, újabb lehetőséget nyújtva az unióellenes és a magyar nemességgellenes propagandának. Az újoncozás során, különösen Udvarhelyszéken ennek számos megnyilatkozásával találkozunk a sorozóbizottságok. Emellett a jobbágyügy rendezetlensége szembe állította egymással a határőri rend gazdagabb rétegét is a jobbágysággal.

Kossuth híveit aggasztotta ez a helyzet. Bíró Sándor rétyi (Háromszék) református pap azt írta Kossuthnak, hogy a jobbágytartó katonákat kártalanítani kellene „s talán az egész székelyföldi nemességet is a jobbágyokért”, mert a „kifizetés által a most egymás ellen ingerkedő kasztok közt összeolvadás lenne”. Csakhogy ez messziről jövő magánvélemény volt, Kossuth pedig az országgyűléstől várta a törvényes rendezést elősegítő javaslat beterjesztését. Ez azonban e kérdésben végképp elmaradt.

Az augusztus elsején tartott országgyűlést akár „székelynap”-nak is felfoghatjuk. Ugyanis a telepítési törvény vitája során, augusztus elsején napirendre került egy másik, talán az előzőnél is fontosabb kérdés: a székely határőr katonaság ügye is. A székely követek többségének véleményét Fábián Dániel Kézdivásárhely képviselője világosan kifejtette a *Kossuth Hírlapja* 1848. július 28-i számában. Abból indult ki, hogy a márciusi vívmányok nyomán a haza minden polgárának jogban és kötelességben egyenlőnek kell lennie, és szükséges, hogy „a hon védelmére személyesen, felvirágoztatására birtok aránylagosan befolyjon”. A jelen országgyűlésnek tehát szentesített törvény által minél előbb ki kell mondania, hogy a székelység minden tagja az ország más polgáraival egyenlő törvények alatt áll. Mikó Mihály és ifj. Bethlen János támogatta a javaslatot, de nézeteit korántsem osztotta minden erdélyi képviselő.

Teleki Domokos és Kemény Dénes például az Unióbizottságtól vártak olyan előterjesztést, amely a sérelmeket úgy oldja meg, hogy a „haza érdekei” csorbát ne szenvedjenek. Tudjuk, az erdélyi liberálisok gondolkodásában ez a határőri rendszer fenntartását jelentette, tekintettel az ország, s különösen Erdély kritikus helyzetére, nem kis mértékben a Román Komité által irányított parasztmozgalomra. Ugyanakkor azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a radikálisoknak igazuk volt abban, hogy a General Commando parancsnoksága alatt álló erdélyi határőri rendszer a bécsi kamarilla eszköze volt és maradt, s mint ilyen, minden olyan mozgalmat támogatót, amely az unió ellen irányult. Végzetesnek bizonyult, hogy a General Commandót nem sikerült gyakorlatilag a magyar kormány fennhatósága alá helyezni, s az erdélyi magyarság számára súlyos következményekkel járt, hogy a székely határőri rendszer az unió után is fennmaradt a régi formában.

Kossuth, akárcsak a jobbagykérdés kapcsán, ismét nehéz helyzetbe került. Tudomása volt arról, hogy a székely határőri rend azonnal szabadulni akar az elnyomó osztrák katonai rendszertől, de azt is tudomásul kellett vennie, hogy Erdély tekintélyes politikusai közül sokan ellenzik a határőr-ezredek feloszlását, s hogy mindkét vélemény ellen, illetve mellette nyomós érvek sorolhatók fel. „Kijelentém már több ízben, hogy az egyesült hazában nem lehet ember, ki a székelység iránt több igazi testvéri szeretetet, több rokonszenvet érezne, mint én.” Aztán székely politikájának a lényegét foglalta össze: a székelység „állapotáról nem privilégiumok, hanem a közös jog, szabadság alapján s a közös jog és szabadsággal összekötött terhek alapján intézkedni, legkedvesebb kötelességeink közé számítom [...]. Ne sérelmeket orvosoljunk, hanem jogokat alapítsunk!” Megismételve korábbi felhívását, a székely „követ urak”-at arra kéri, hogy ne késlekedjenek „a székely nemzetre nézve tökéletesen kimerítő törvényjavaslatot terjeszteni elő”.³³ Azután kérésének megindokolása következett. Nagyon soká kell várnia a székelységnek, ha a sérelmeket egyenként kezdi orvosolni. Azonban Kossuth sem mert, például a határőrség megszüntetése kérdésében a radikális megoldás álláspontjára helyezkedni, mert el lehet ugyan törölni a határőrség kötelező szolgálatát, de mivel helyettesíthető ez az erő?

Kossuth nyomban felismerte, hogy a sok huza-vona miatt a honvédelem ügye szorul háttérbe. Mivel bizonyosan az sem került el a figyelmét, hogy a határőrség megszüntetése miatt sem a miniszterelnök, sem Vay erdélyi királyi biztos, valamint a Gubernium sem akar szembehelezkedni az osztrák minisztériummal és Puchner tábornokkal, maga kezdeményezte az osztrák befolyásától és az erdélyi General Commandótól teljesen független székely haderő létrehozását. Tervének alátámasztásában az Unióbizottság azon határozatára hivatkozhatott, amely ugyancsak önálló székely haderő felállítását javasolta.

IV. A szeptemberi fordulat következményei Erdélyben. Az erdélyi magyarság a polgárháborúban

A szeptemberi fordulatnak nevezett eseményeknek súlyos következményei voltak Erdélyben, olyanok, amelyeket okkal tekinthetünk a polgárháború előzményeinek.

Miben állt a szeptemberi fordulat?

Röviden abban, hogy a Monarchia és Magyarország eddigi, viszonylag békés együttműködési szakasza hirtelen megszakadt, s azt háborús állapot váltotta fel. A fordulat hátterében az állt, hogy Radetzky marsall döntő győzelmet aratott Piemont felett, ami megerősítette Bécs helyzetét. A császár visszaköltözött Innsbruckból Bécsbe, s újjászerveződött a kormány, amely a kamarilla, különösen Zsófia hercegnő támogatásával leszámolásra készült a konszolidációban levő magyar helyzettel. Batthyány miniszterelnök és Deák Ferenc igazságügyi miniszter hiába utazott Bécsbe, hogy kompromisszum árán is megoldást találjanak a vitás kérdésekre (az újoncosági törvény és magyar pénzkibocsátás), a császárvárosban senki sem állt velük szóba. Érthet-

³³ Közlöny, 1848. augusztus 7. 59. sz.

tő, hiszen rövidesen olyan átirat érkezett a magyar kormányhoz a birodalmi vezetéstől, amely érvénytelenítette az áprilisi törvényeket, így a magyar kormány hatáskörét is. Az átirat döbbenetet váltott ki Magyarországon: Széchenyit idegösszeroppanással Döblingbe szállították. Mindezek ellenére a magyar politika még egy kísérletet tett: száztagú küldöttséget indított Bécsbe, de ez is eredmény nélkül tért vissza. A magyarság válaszáut előtt állt: vagy feltétel nélkül újra aláveti magát Bécsnek, vagy vállalja az eddigi vívmányok megvédését, ha kell fegyverrel is. A magyarság többsége az utóbbit választotta.

Az átállás azonban nem volt könnyű. Először a kormányválságot kellett leküzdeni. Batthyány miniszterelnök lemondott, s csak megbízott miniszterelnökként működött október másodikáig. Igaz, ezalatt erőteljesen hozzájárult a magyar nemzet fegyveres önvédelemre való felkészítéséhez. Erre kényszerítette az a tény is, hogy szeptember 11-én Jellasics horvát bán fegyveres támadást indított Magyarország ellen. Az ellenforradalom első katonai hadművelete azonban kudarcot vallott: Pákozdnál a magyar seregek vereséget mértek Jellasicsra, aki Bécs felé futva húzódott vissza. Az udvar október 3-án elfogadta Batthyány lemondását, elrendelte a magyar parlament feloszlását, Magyarországot haditörvények alá helyezte. Bécsben október 6-án felkelés tört ki, de Windischgrätz nagyrészt szlávokból álló erői elnyomták azt. A kamarillát semmi sem állíthatta meg az ellenforradalom útján.

Miután a császár a magyar kormány s az országgyűlés minden békekísérletét elutasította, és megindította a fegyveres támadást Magyarország ellen, elkezdődött a magyar nemzet szabadságharca. Vezetője az Országos Honvédelmi Bizottmány (OHB) volt, élén Kossuth Lajos elnökkel, akinek sikerült újra mozgósítani a magyarságot a haza védelmére. Erdély magyarsága is kivette részét a küzdelemből.

A szeptemberi fordulat erdélyi következményeként megkezdődött Puchner tábornok irányításával a magyarellenes erők működésének összehangolása. Először az Urban parancsnoksága alatt álló naszódi román ezred mondta ki szeptember 14-én engedetlenségét a magyar kormány iránt, amelyet „lázadónak” nyilvánított az ezredparancsnok. Ezt követően rendkívül megtévesztő propagandával Naszódra rendelték Erdély falvainak, köztük magyar községeknek is a lakosságát, hogy hűségesküti tegyenek a császári hatalomra. A jelenlevő parasztságból folyamatosan szervezték a román fegyveres népfelkelést. Megtévesztő volt az is, hogy a Naszódon megjelentek császári jelvénnel ellátott ún. „pazsurát” (pajure–sas), azaz oltalomlevelet kaptak, hogy őket bántódás senki részéről ne érhesse. A második román határőrezred példáját követte az első (orláti) határőrezred is, amely szintén szembefordult a magyar kormánnyal. A teljes szakítást aztán a szeptember 15-én kezdődött újabb balázsfalvi gyűlés mondta ki.

Bár a nyilvánosságra hozott határozatok a románság sérelmeinek felsorolása mellett a gyűlés békés szándékáról szóltak, ezt a magyarság nem tartotta őszintének, mert már Balázsfalván titkos megegyezés született a fegyveres felkelés megindításáról, a román közigazgatás bevezetéséről Erdélyben 15 prefektúra szervezése által. Egy prefektúra 100 falut foglalt magában, 10–10 tribunátusra osztva azokat. A továbbiakban az újjászervezett Román Komité Puchner beleegyezésével 195 000 népfelkelőből álló román haderő felállítását is előírta. A szervezést tapasztalt császári tisztek és a két román határőrezred irányította.

A nagyszabású katonai előkészületek láttán, Vay királyi biztos a háború elkerülése érdekében békés egyezkedést kezdeményezett: szabadon bocsátottak több román foglyot, ígéretet tett román nemzeti gyűlés engedélyeztetésére, bejelentette az újoncozás megszüntetését. Mindez azonban nem segített. Erdély feltartóztathatatlanul sodródott a polgárháború felé. A döntő indíttatást ehhez Puchner tábornok azzal adta meg, hogy a román népfelkelést felhatalmazta az erdélyi magyarság lefegyverezésével. Nyíltan ezt ugyan csak az október 18-i kiáltványa fejteti ki, de a biztatás már a szeptember közepén tartott balázsfalvi gyűlésen elhangzott.

A polgárháború közvetlen előzményeihez sorolható a parasztmozgalom új hulláma is. Ennek kitörésére Batthyány miniszterelnök újoncozási rendelete szolgáltatta az ürügyet. E rendelet értelmében össze kellett írni a létrehozandó honvédszászlóaljok újoncait. A magyar kormányzat unióellenes ellenfelei felhívására a román és szász parasztság nagy többsége meg-

tagadta az engedelmességet a sorozóbizottságoknak. Ennek során Aranyoslónán (Torda megye) véres összeütközésre került sor, mert a lakosok megakadályozták az ifjak összeírását, s a sorozóbizottság támogatására kirendelt katonai alakulatot nem engedték be a faluba. A közel 1000 fős tömeg ellenállt; az összeütközésnek 13 halottja volt.

Az esemény olaj volt a magyarellenes mozgalmak tüzeire: a román és szász népfelkelés szervezése felgyorsult. Az újoncok a legtöbb helyen nem a sorozóbizottságok elé siettek, hanem csoportokba verődve az erdőkbe vonultak s fegyverkeztek. A falvak nagy többsége nem engedelmeskedett semmi parancsnak. A magyar tisztviselők menekülésbe kezdtek. A Habsburg propaganda a volt magyar jobbagyság egy részére is hatással volt. Ennek következtében anarchikus állapot alakult ki. Az, amit Bálint Elek Közép–Szolnok megye alispánja Vaynak írt október 8-án a már korábban elkezdődött folyamatról, ritka kivétellel Erdély nagy részére is jellemző volt. „Lelki szorongatott fájdalommal” és „csaknem kétségbeesés között” jelenti, hogy a megyében anarchia tombol, a közlekedés megszűnt, hivatalos iratait a fellázadt román falvakból Naszódra viszik. A megye falvainak többsége megjárta Naszódot, s hazatérve „puskákka, kaszákkal és vasvillákkal” fegyverkeznek. Zsibón mintegy 3000 fős parasztság gyűlt össze, elfogták a református papot s megkötözve Naszódra hurcolták, a kastélyba betörték. Az Érmelléken is ezerfőnyi román felkelő tartózkodott. Semmivel sem volt jobb a helyzet a Mezőségen, s belső Erdélyben sem. A parasztság ugyanis a balázsfalvi határozatot, s főként a katonai vezetés intézkedéseit a nemesség és a magyar vezetés elleni felszólításként értelmezte, annál inkább, mivel a magyar kormányt és erdélyi képviselőit a Habsburg propaganda hamis érvekkel a császár elleni összeesküvéssel, és – egy román prefektusnak és három tribunusnak kivégzésére hivatkozva – a magyar hatóságokat a románság kiirtásának szándékával vádolta. Puchner főhadparancsnok intézkedései a helyzet rosszabbodását eredményezték: szeptember 17-én nyíltan megtagadott minden hozzájárulást a féktelenségek, továbbá a magántulajdon, polgári személyek és közösségek elleni támadások megakadályozására. A reguláris csapatokat Nagyszeben környékére vonta össze, ezáltal védelem nélkül hagyta a polgári lakosságot. A napok alatt alakult román és szász népfelkelő csapatokat a gyulafehérvári várból fegyverrel látta el, s melőlük hivatásos kiképző tiszteket rendelt.

Októberben a magyarság egyszerre kettős támadásnak volt kitéve: a nemeseket, udvarházakat s tisztviselőket a parasztsapatok rohanták meg, ugyanakkor a fegyveres népfelkelők a magyar nemzetőrsegek ellen fordultak. Dózsa Dániel neves író, forradalmár Küküllő megyéből október 8-án ezeket írta: „Szemünk előtt végig kell vonulni azon szerepeknek, melyet Frankhon véres forradalmi között Robespierre játszott a jakobinusokkal, és paragon maradnak a népnek szabad földjei, melyet mostan nyert szép szabadságuk mellett boldogul mivelhetnénk, s az asztagok helyein rothadó testek, zöldmezők helyén vér, s a pénzüres ládákban koldusbotok fognak heverni. Irtóztató lesz szétnézni hazánkon...”³⁴ A jóslat, sajnos, bevált.

A magyarság megpróbál védekezni: tovább szervezi a nemzetőrseget, fegyverkezik, kétségbeesett levelek és jelentések százait küldi a minisztériumhoz. A minisztérium, Batthyány és Kossuth is az önvédelem erősítésére hívja fel Erdély magyarságát.

V. A magyar haderő szervezése Erdélyben

A magyarság körében tavasz óta alakultak nemzetőrsegek. A nemzet- és polgárőrök létszáma az augusztus eleji adatok szerint az erdélyi vármegyékben és a városokban 8269, a székeszékekben és városokban 27 732 fő volt. A szász székek területén összesen 180 magyar nemzetőrt tartottak nyilván. Az őrseregnek csak kis töredékét sikerült lőfegyverrel ellátni, a többi csak egészen primitív harci eszközökkel rendelkezett. Legerősebb, legjobban felszerelt és kiképzett polgári őrsége Kolozsvárnak volt, ahol a működési szabályzatot is kidolgozták. Ezt

³⁴ Ellenőr. 1848. október 15. 94. sz.

Erdély-szerzte modellnek tekintették. A nemzetőrség létszáma meghaladta az 1400 főt, külön gyalogságra s lovasságra oszlott, szervezésében gróf Mikes Jánosnak volt kiemelkedő szerepe. A vegyes lakosságú helységekből a tavasz és nyár folyamán több nemzetiségű őrségek is alakultak, de ezek a nemzetiségi ellentétek kiéleződésével felbomlottak. Egyébként ezek az alakulatok – egy-két kivétellel – nem képviseltek jelentős katonai erőt, bár a rend fenntartásában kétségkívül nem kis szerepük volt. A nemzetőrségek mellett a rendes haderő szervezése is már korábban elkezdődött, de kevés eredménnyel járt.

Az unió kinyilvánítása után a nádor négy honvédzászlóalj toborzás útján történő kiállítását kérte Erdélyben. Gróf Bethlen Olivér Kolozsvárt elsőként látott hozzá s szervezte meg a XI. honvéd zászlóaljat, nagyrészt a három kollégium tanuló ifjúságából, amely az erdélyi magyar haderő egyik legkiválóbb egysége lett. Jelentős számú önkéntes jelentkezett Székelyudvarhelyen (103), Kézdivásárhelyen (123), Déván és Désen. A tervezett négy zászlóaljból végül is csak kettő alakult meg: a már említett XI. kolozsvári, valamint a XII. marosvásárhelyi zászlóaljak. A veszélyhelyzet növekedésére Batthyány miniszterelnök a nyár folyamán újoncozást rendelt el, de ez sem volt sikeres, mert a román és szász ifjúság nem állt sor alá. Viszont az összeírás elrendelése – amint már említettük – a nemzeti ellentétek kiéleződéséhez vezetett; ez súlyosbította Erdély belső helyzetét. A többrendbeli mulasztás következtében Erdélyben 1848 őszén kevés volt a magyar kormány rendelkezésére álló használható magyar fegyveres alakulat. Kossuth ekkor fordult reménykedve a nagy katonai múlttal rendelkező székelység felé.

A magyar kormány egyébként már a tavasz folyamán megpróbálta felmérni a székelység hangulatát s a magyarság védelmében való részvételi készségét. Ilyen céllal küldte Batthyány miniszterelnök a Székelyföldre Klapka György századost és Gál Sándor miniszteri tanácsadót, volt határőrtisztet, akik beszámolóikban biztató adatokat közöltek a székelyek katonai lehetőségeiről. Ezek alapján hívta a Batthyány-kormány Magyarország védelmére a csiki és háromszéki határőrezred egy-egy zászlóalját, valamint egy huszárosztályt. A nyár folyamán kivonult székely alakulatok megállták helyüket a harcban. A székelység a honvédelembe való nagyobb mérvű bevonása érdekében, Kossuth augusztus 17-én kormánybiztossá nevezte ki Berzenczey Lászlót, Marosszék képviselőjét, hogy toborzás útján állítson fel egy könnyűlovas sereget. Egyben felhatalmazta, hogy az előbb említett Gál Sándor csíkkozmási születésű határőrtisztet szakértőként maga mellé vegye.

Berzenczey köré tömörültek a székelyföldi radikálisok, elsősorban Kossuth hívei, viszont ellene voltak az erdélyi és székelyföldi liberális politikusok, akik Batthyány és Vay békéltető erdélyi politikáját követték.

Berzenczey a szervező központot Marosvásárhelyt állította fel, s augusztus 28-án arról értesítette Kossuthot, hogy a Székelyföldön lelkesedés tapasztalható a lovas sereg terve iránt, ezért egy 1500 fős csapat kiállítása rövid idő alatt megvalósítható. A sereg működési szabályzatát Gál Sándor fogja elkészíteni, aki azt javasolja, hogy a huszárság mellé lovas ágyúüteget és műszaki osztályt is szervezzenek. Berzenczey elgondolása az volt, hogy az alakítandó székely sereghez a tiszteket és kiképzőket nagyrészt a három székely határőrezred kötelékében szolgálók átkérése által biztosítja, s hozzá is kezdett a tisztek kinevezéséhez. Amennyire kézenfekvő volt ez a terv, annyira ábrándosnak bizonyult, mert nem számolt Puchner tábornok ellenállásával, aki végig szabotálta a külön székely haderő felállítását. Ilyen körülmények közt határozta el Berzenczey egy székely nagygyűlés tartását, azzal a céllal, hogy döntést hozzanak a teendőkről.

VI. Az agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlés

A székely nagygyűlést összehívó kiáltványban Berzenczey közölte a programot is. Eszerint az Agyagfalván összeülő nemzeti gyűlés programját három pont képezi: 1) három személyből álló ideiglenes székely kormány választása, amely a magyar kormány fennhatósága alatt működik; 2) székely katonai tábor létesítése és 3) a „székely nemzet régi szabadságainak visszaszerzése.” A program megvalósulása esetén a székelység önálló politikai entitássá alakulhatott volna, ami tekintettel a Székelyföld etnikai jellegére, földrajzi helyzetére s önzagatási hagyományaira, nem volt lehetetlen elképzelés. A székelység számára a régi szabadságjogok visszaszerzését előíró pont is vonzó lehetett, csakhogy az teljesen ellentétes volt a polgári jog-egyenlőséget, közös teherviselést biztosító márciusi törvényekkel. Tény azonban, hogy a székelység hatalmas lelkesedéssel fogadta a nemzetgyűlés összehívásának a tervét, s megkezdődtek az előkészületek, hogy október 16-án minél nagyobb számban megjelenhessen a kitűzött helyen, a Székelyudvarhely melletti Agyagfalván.

Alighogy a székely nagygyűlés terve nyilvánossá lett, Berzenczey ellenfelei, az erdélyi magyar liberális politikusok, Vay és a Gubernium köré tömörülő csoportja ellenintézkedéseket javasolt. A Gubernium szerette volna betiltani a székely nemzeti gyűlést arra hivatkozva, hogy ez még inkább kiélezi a nemzetiségi ellentéteket. A főkormányzók és Vay a General Commando várható intézkedései miatt is a székely gyűlés ellen foglalt állást. Puchner határozottan megtiltotta, hogy a három székely határérezred részt vegyen az agyagfalvi gyűlésen, s a már működő román népfelkelő alakulatokból valóságos elzáró láncot szerveztetett az utak mentén, hogy a gyűlésbe igyekvőket céljukban megakadályozzák. Számos helyen meg is rohanták az Agyagfalvára menőket, Urban alezredes pedig kimozdította a II. román határérezredet Naszódra, s október 14-én megszállta a Marosvásárhelyhez közel fekvő Szászrégent.

Mivel a székelység, s általában az erdélyi magyarság támogatta Berzenczeynek a székely nemzeti gyűléssel kapcsolatos elképzeléseit, a Gubernium is kénytelen volt taktikát változtatni: ideiglenes elnöke, gróf Mikó Imre Marosvásárhelyre utazott, hogy Berzenczeyt rábeszélje programjának megváltoztatására, s az összeülő gyűlés irányítását saját kezébe vegye. A tárgyalás eredményes volt. Ennek következményeként gróf Mikó Imre elvállalta a székely nemzeti gyűlés elnökségét, és sikerült megegyezni a program átalakításában is.

A székely gyűlés új programját a *Kolozsvári Híradó* október 8-i számában tették közzé. Ez a következő pontokból állt: 1) hűség és hódolatnyilvánítás a király iránt; 2) testvéri kéznyújtás a hazánkban élő minden nemzetiségnek (kijelentése annak, hogy ők senkit megtámadni nem fognak, de a magyar nemzetet és alkotmányt bármely megtámadó ellen védelmezni fogják) és 3) szükséges védelmi intézkedések.

Berzenczey és Mikó Imre közötti megegyezés elősegítette az előkészületek felgyorsítását. A székely székek népessége reménykedve várta az eseményt. Valóban, október 16-án, a nagygyűlés megnyitásakor, Jakab Elek történetíró szerint mintegy 60 000 ember volt jelen a Nagyküküllő menti téren. Egy korabeli beszámoló így vázolta fel a nemzeti gyűlés első perceit: „Illő rendben tábori zenével az őseink gyűléseinek emléktől megszentelt agyagfalvi réten a végtelen tengerként hullámzó székely [...] gyűlés várta és hallgatta a székely és magyar faj jövődjét magába foglaló korszerű indítványok tárgyalását és elfogadását.”

A nagygyűlés szűkebb vezetőtestülete már a megelőző nap megalakult. Ennek elnöke gróf Mikó Imre, mellette a tanácskozó s határozathozó testületben részt vettek a székelyföldi kormánybiztosok: Berzenczey László, ifj. gróf Bethlen János, Berde Mózes, Keller János, Mikó Mihály, Demeter József, valamint Zeyk József. A haditanácsnak tagjai voltak a fentiek mellett az ezredparancsnokok és Gál Sándor, a székelyföldi haderő későbbi parancsnoka, Berzenczey legfőbb támogatója, hadseregszervező. A felsorolt nevek azt is elárulják, hogy a vezetőtestület összetétele tükrözte az erdélyi forradalomban már kezdettől meglevő megoszlást. A Berzenczey és Gál Sándor köré tömörülő radikális forradalmi csoport a vezetőtestületben ugyan kisebbség-

ben volt a Mikó Imre által képviselt mérsékelttekhez viszonyítva, de a székely nemzeti gyűlés tömegeire nagyobb hatást tudott gyakorolni főként az értelmiség, nemzetőri tisztek, diákok révén. Ez a radikális csoport átvette a közhangulat irányítását.

A vezetőtanács előzetes értekezését október 15-én tartotta Bögözben. Itt körvonalazódott az a kompromisszumos program, amelyet másnap a nagygyűlés elé terjesztettek. A székeként és formációkként mutatók rendben várakozó székelység mindenekelőtt a szerveződés ügyeit oldotta meg, de már a formák is tartogattak egy nem érdektelen meglepetést. Az egyik vezetőségi tag arra kérte a jelenlevőket, hogy ők is válasszák Mikó Imrét a nemzeti gyűlés elnökévé, mert csak a guberniumi kinevezés alapján nem töltheti be ezt a tisztséget. Mikó Imre eléggé népszerű volt a székelyek közt, ezért megválasztása ellenvetés nélkül megtörtént. Helyzetét ez nemcsak megerősítette, de nehezítette is: felelősségét a nemzet iránt ugyancsak megnövelte.

A székely nemzeti gyűlés eseményei közt kiemelkedő fontosságú volt a Berde Mózes által felolvasott, testvérnépekhez intézett felhívás. Benne a székelység kifejezte békés szándékát, az erdélyi népek szolidaritásának szükségességét, megbélyegezte a bécsi kamarilla népeket megosztó politikáját, ami máris veszélyes állapotot szült. Véleménye szerint a kivívott új szabadságot közösen kell megvédeni, s oltalmazni a belbékét.

A székely társadalom belső kérdéseinek rendezését volt hivatott előmozdítani az a határozat, amely kimondta: „Jogban és kötelességben a Székelyföldnek minden polgára egyenlő.” Ez az elvi döntés a magyar forradalom vívmányaival teljesen összhangban állt. Nem volt jelentőség nélküli az a tény sem, hogy a székely fórum maga nyilvánította ki a székely rendiség, a feudális rendi nemzet megszüntét, s fogadta el a társadalmi struktúra polgári jogalapját. Ebből következően a székelység önmagára nézve is kötelezőnek ismerte el az erdélyi országgyűlés jogbágyfelszabadító törvényét és a közös teherviselést. További konkrét lépést tettek ezen a téren azzal, hogy elvetették a Habsburg-érdekeket védő határőri intézményt, és elhatározták a General Commandótól és a Gubernium hatáskörétől való elszakadásukat. Ez azonban nem jelentette a királysággal, a monarchiával való szakítást; Mikóék vigyáztak arra, hogy ne is lehessen akként magyarázni, ezért a székely nagygyűlés hűségesküt tett a királyra. Amikor ezt követően a nemzeti gyűlés felesküdt a magyar felelős minisztériumra és a magyar alkotmányra, teljesen azonosulva a forradalom eredményeivel és célkitűzéseivel, határozottan kijelölte a székelység helyét az 1848 őszen kialakult helyzetben. S hogy ne maradjon csak elvi síkon, a gyűlés az erdélyi ügyek irányítását a Vay országos kormánybiztos irányításával működő kormánybiztosokra ruházta, katonai főparancsnokká pedig Sombori Sándor lovasezredest nevezte ki.

Külön hangsúlyozandó annak a történelmi pillanatnak a kivételessége, amelyben a székelység – a magyarságnak ez az eddig sajátos, földrajzilag elszigetelten élő csoportja – a fentiek szerint cselekedett: akkor mondott le külön csoportérdekeiről s vállalta tudatosan a közös sorsot a magyarsággal, amikor Erdélyben a magyarok végveszedelembé kerültek. Itt felmerülhet az az ellenvetés (kételey), hogy ezt a magatartást a radikálisok kényszerítették rá az összszékelységre. Ebből annyit látunk igaznak, hogy a mérsékelt vezetők, Mikó, Berde és a többiek valóban csak Berenczey és társai nyomására mentek el a végsőkhöz a Monarchia erdélyi kormányzati szerveinek elutasításában.

A második napon, október 17-én, kizárólag a védelem és önvédelem ügyével foglalkoztak. Abban mindenki szót értett, hogy azonnali cselekvésre van szükség, de annak módjait illetően nagy mértékben különböztek a vélemények. A vita a haditanácsban folyt.

Berenczeyék terve szerint a jelenlevő fegyverképes férfiak mind „táborra alakulnak”, s késedelem nélkül kiindulnak a General Commando csapatai és a felkelők ellen. Mikó ezt mindenképpen meg szeretne volna akadályozni, mert megfelelő felszerelés és előkészületi idő hiányában nem látta reálisnak az elképzelést. Ehelyett a három székely ezred bevetését indítványozta, kizárólag önvédelmi célból. A haditanács többségi szavazattal e javaslat kissé módosított formáját fogadta el. Mikó a fentiek mellett előírta a székely nagygyűlés felosztatását, s további fegyveres erő szervezését a székekben. Ekkor azonban Berenczey Gál Sándorral hirtelen elhagyta az ülést, a nagygyűlést értesítette a tanácskozásban történetekről, arra kérve egy-

szersmind a tömeget, hogy a Mikóék határozatát utasítsa el. A székelyek tanácskozásának legkritikusabb, drámai pillanata volt az, amikor Berzenczey a központi szónoki emelvényről beszélt, viszont Mikó s hívei a székek vezetőit próbálták a maguk oldalára állítani. Eközben egymás után léptek a nép elé a vármegyékből s Marosvásárhelyről érkezők, konkrét példákkal bizonyítva az ellenfél tetteleges fellépését. Ezért a nagygyűlés Berzenczey mellé állt.

Mikó Imre, a székely nemzeti gyűlés megválasztott elnöke bevégeztetnek tekintette feladatát és Marosvásárhelyre sietett, ahonnan a kormánynak és a királynak beszámolt a történekről. Mikó eltávozása után Berzenczey formálisan is, ténylegesen is az események legfőbb szereplőjévé vált.

A katonai tábor élére közös főparancsnokság került Berzenczey kormánybiztos és Sombori Sándor ezredes személyében. Gál Sándor századost tábornoki főnöknek választották. Ezredparancsnoki hatáskört kapott Dorschner ezredes a csíki gyalogezrednél, Beczman ezredes az udvarhelyi népfelkelő csapatnál, Dónát alezredes a háromszéki gyalogezrednél, míg a huszárezredet Sombori vezényelte.

Berzenczey október 20-án számolt be Kossuth Lajosnak az agyagfalvi eseményekről. Beszámolója szerint mintegy 25 000 székely indult el, részint tűzfegyverrel, nagyrészt mégis csak dzsidákkal, kaszákkal vagy vasvillákkal felszerelve. A jelenlevő kiképzett határőr katonaság száma 2500 főt tett ki.

Ugyancsak Berzenczey jelentette, hogy a Székelyföldön készenléti állapotot hirdettek. Úgy gondolta, hogy ezek következtében a románok, szászok és a General Commando elfogadják a magyar kormánytól való függést. Tetteit azzal indokolta, hogy „Erdélyben a reactio befészkelvén magát”, a magyar ügy veszélybe került. Annál inkább, mivel Urban ezredes „egy második Jellachich [!] gyanánt akart fellépni.”³⁵

Puchner október 18-án Erdélyben ostromállapotot rendelt el, s kiadta a magyarok teljes lefegyverzéséről szóló parancsát. A lefegyverzést a román népfelkelés már megkezdte. Vagy kormánybiztos viszont hirdetményt tett közzé, amelyben törvényellenesnek nyilvánította Puchner intézkedéseit és tudtára adta a lakosságnak, hogy az agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlés békés megoldásra szólító üzenete érvényben tartása mellett elrendeli az általános népfelkelést.

A székely katonaság október 24-én indult ki Agyagfalváról, hogy megelőzze a Székelyföld bekerítését, és összeköttetést létesítsen a Mezőségen, Aranyosszéken és Tordán szervezkedő magyar népfelkeléssel. Október 28-án az Országos Honvédelmi Bizottmány (OHB) is a támadás mellett döntött: „A hadjárást, kivált a székelyek részéről azonnal megindításuk.” Az első ütközetre október 29-én került sor Vajdaszentiván mellett. A győztes csata után a székelyek visszafoglalták Szászrégent. Itt Dorschner ezredes néhány órányi szabadrablást engedélyezett, amely végzetesnek bizonyult: a rend és a fegyelem megbomlott, ezzel megkezdődött a székely haderő szétesése. Ezután a jól begyakorolt s felszerelt, ágyúkkal rendelkező reguláris alakulatok Marosvásárhelynél vereséget mértek a székely haderőre. A vereség megpecsételte a megmaradt csapatok sorsát: a felbomlás elkerülhetetlen volt.

Mi okozta a székely tábornak ezt a tragédiával felérő kudarcát?

Ahhoz, hogy a székelység 1848 végén nem talált igazi önmagára, nem volt képes sem a magyar vezetés elképzeléseinek, sem az önmaga állította mércének maradéktalanul megfelelni, kétségkívül hozzájárult a székely kérdések megoldatlansága. Zavart keltő volt a politikai helyzet is. 1848 márciusától decemberig gyakorlatilag a székelységnek három központi szerv egymásnak igen ellentmondó intézkedéseire kellett figyelnie: a Kolozsvárt működő Guberniumra, a magyar kormányra, valamint a Nagyszebenben tevékenykedő osztrák katonai főparancsnokságra. Ez pedig megzavarta gondolkozását, és elbizonytalanodáshoz vezetett.

Kossuth először maga is csak a parlamentáris rendezések útját tartotta járhatónak; a pesti országgyűlés székely követivel együttműködve kísérelte meg rendezni az említett problémákat. De látva ennek eredménytelenségét, még idejében, 1848 augusztusában a kormánybiztos

³⁵ Egyed Ákos: *Kossuth és a székelyek 1848-ban*. Századok 1994. 5. sz. 865.

intézményhez folyamodott. Berzenczey kinevezésével nem csak az osztrák katonai parancsnokságtól független székely haderőt kívánta létrehozni, de a székelység egységét is biztosítani szerette volna. Tervét azonban akadályozta a magyar központi vezetésben fellépő széthúzás, a közte és Batthyány miniszterelnök között kialakult ellentét, amely Erdélybe és a Székelyföldre is begyűrűzött. Berzenczey tevékenységét inkább gátolta, mint segítette Vay kormánybiztos s a Gubernium, miközben Puchner tábornok ravasz taktikával készítette elő a magyar forradalom elleni nyílt támadást. Berzenczey és hívei Kossuth nevében ugyan mozgósítani tudták a széke-lyeket az agyagfalvi nagygyűlésen a honvédelem érdekében, de a vállalt feladatra nem tudták kellően felkészíteni. A szervezőtevékenység is sok kívánnivalót hagyott: még lándzsáért is a Honvédelmi Bizottmányhoz, Kossuthhoz folyamodtak, holott később Háromszéken Gábor Áronék megmutatták a helyi cselekvés eredményességét. Berzenczey tehát nem menthető fel a felelősség alól.

Kossuth Berzenczeyt konkrét feladattal bízta meg: az erdélyi, s különösen a székelyföldi könnyűlovasság megszervezésével. Erre Berzenczey kétségkívül alkalmas személyiség volt, annál inkább, mivel őt a mellérendelt tehetséges katonatiszt, Gál Sándor segítette. Berzenczey azonban fokozatosan túllépte hatáskörét, s nagy hibát követett el, amikor megfelelő készület nélkül vezette a túlságosan felduzzasztott székely haderőt a nagyobb harci erőt képviselő ellen-ség ellen.

De ha Kossuth elképzelését Berzenczey nem is tudta beváltani, ez nem jelenti azt, hogy utóbbi székelyföldi tevékenysége teljesen hiábavaló, vagy egyenesen káros lett volna, mint ellenfelei állították. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy az általa összehívott agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlés véglegesen kijelölte a székelység helyét a magyar polgári nemzetben. Az agyagfalvi gyűlés eredményeként értékelhetjük, hogy fokozta a székelység cselekvőkészségét. Az agyagfalvi határozatok nélkül Háromszék nem lett volna képes nevezetes önvédelmi harcá-nak megvívására, sem a székely haderő arra, hogy csatlakozzzék Bem nemsokára megindult hadjáratához, amelyben meghatározó erőt jelentett.

VII. A Székelyföld helyzete az agyagfalvi gyűlés után. Háromszék önvédelmi harca

A székely katonai akció megghiúsulása után Marosszéket Urban csapatai, Udvarhelyszéket Heydte császári százados katonái szállták meg. Mindkét székből ostromállapotot vezettek be annak minden negatív következményével. Más volt a helyzet Csíkban és Háromszéken.

Csíkszék, bízva a határőrezredben, nem volt hajlandó feltétel nélkül meghódolni, s a december elsején tartott népgyűlés a fegyveres ellenállás mellett döntött, amikor Udvarhelyszék felől Heydte martalóc alakulatai fenyegették. A határozat szerint Csík Háromszék segítségével lép az önvédelem útjára. Azonban Dorschner ezredes, miközben együttműködést színelte a szabadságharcosokkal, az ezred néhány százada segítségével megszervezte az ellenakciót. December elsején lecsapott az ellenállás vezetőire, és elzáratta a Háromszék felé vezető szorosokat. Ezzel egyidőben a szék területén teljes katonai uralmat vezetett be.

A székely székek közül egyedül Háromszék tudta megszervezni és sikerre vinni önvédelmi szabadságharcát.

Miért sikerült Háromszéknek az, ami elbukott Csíkban?

Sokan írtak a kortársak, a résztvevők közül Háromszék hősi harcáról. Kiderül ezekből, hogy mialatt Agyagfalván gyűlésezett a székelység, Háromszék az önvédelemre készült. Ezért, amikor a szék vezetői Agyagfalváról hazaérkeztek, csak folytatni kellett azt, amit már az ott-honiak elindítottak. És a folytatás nem maradt el. Háromszék önvédelmi harca az agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlés határozatából fogant, mely szerint a székelység csak a magyar kor-mánytól való függést fogadja el, s elszakad a General Commandótól.

Háromszéken már október 23-án megválasztották az önvédelem háromtagú ideiglenes kormányát, amelynek élére a laborfalvi (Háromszék) Berde Mózes kormánybiztost, a határőri rend képviselőjét, neves ügyvédet állították. És Háromszék jól választott, mert Berde Mózes volt – korabeli vélemények szerint – az az egyetlen olyan lehetséges személyiség, aki érdekegyesítő politikájával létre tudta hozni a társadalmi erők szövetségét, egy magasabb cél érdekében össze tudta hangolni a határőri rendek, a nemesség, Kézdivásárhely és Sepsiszentgyörgy városi polgárságának és Háromszék jobbágynépének a törekvéseit. Ő volt az, aki a széthúzó társadalmi erők közt egységet tudott teremteni. A fellelkesítésben nagy szerepe volt az ún. Kiskomiténak, a radikális forradalmárokat egyesítő bizottmánynak. Az illyefalvi Gál Dániel ügyvéd, Gábor Áron, Papp Mihály kézdivásárhelyi nyugalmazott őrnagy, Bíró Sándor rétyi református lelkész, Túróczi Mózes és sokan mások járták a falvakat és önvédelemre hívták fel Háromszék népét. Mindenütt ott teremtek, ahol megingás volt, s rövidesen lelkesedés vette át a félelem és beletörődés helyét.

Háromszéket jelentősen segítették a más tájakról idesereglett erők: a Berzenczey által szervezett Kossuth-huszárság s a XII. zászlóalj, amely nagyrészt marosvásárhelyi, udvarhelyi s enyedi tanulókból állt. Bekapcsolódott Háromszék ifjúsága is, akikből Gábor Áron rövidesen a tűzérseget szervezi. És teljes szívvel és lélekkel zárkózott fel Berde Mózes felhívására Háromszék népe.

A székelység hajdani demokratikus rendszere napok alatt újjáéledt: a faluközösségek önállóan szavaztak arról, hogy vállalják-e a fegyveres harcot, az áldozatot vagy sem. Amikor az egyöntetű igenlő válasz megérkezett, tovább lehetett lépni, mert volt háttér, volt akire és amire alapozni.

Háromszék először békefelhívással fordul szomszédaihoz, Erdély népeihez s a General Commandóhoz: a székelység békét akar, senkit sem fog megtámadni, de ha őt megtámadják, kész megvédeni szülőföldjét. Mivel Puchner nem engedett, hanem feltétel nélküli meghódolást követelt, nem maradt más lehetőség, csak a fegyveres önvédelem. A november 12-i, Sepsiszentgyörgyön tartott népgyűlés Puchner meghódolást követelő átiratát elutasította, megerősítette tisztségében Berde Mózes és – ahogy akkor nevezték – a szék kormányát.

Lelkesedésben nem volt hiány, s a kellő határozottságban sem. Működött már a belső önszerveződés is, de a katonai védelemhez szükséges felszerelés még hiányzott. Agyagfalva kudarca megtanította Háromszéket, hogy az ellenség ágyúit pusztá kézzel nem lehet elnémítani. Ezt tudta Berde Mózes, Dobai Károly ezredes, Háromszék önvédelmi hadseregének parancsnoka és Háromszék egész vezetősége. Meg kellett tehát alapozni az önvédelmet. És ekkor bontakozott ki a székely őstehetség: Gábor Áron berecki nyugalmazott határőr, aki a bécsújhelyi műszaki katonaiskolában szerzett ismereteket az ágyúgyártásról, rövid idő alatt megöntötte azt a két ágyút, amelyekkel sikerült meggyőznie az ingadozókat arról, hogy a székelység a siker reményében szállhat szembe az ellenséggel; aztán folytatta az ágyúöntést és létrehozta a székely tűzérseget. Az ágyúöntésben segítette Gábor Áront Túróczi Mózes kézdivásárhelyi rezonáló mester; a puskaporgyártás a Szacsvai testvérek nevéhez fűződik. Mellettük a kézdivásárhelyi és sepsiszentgyörgyi mesterek mind bekapcsolódtak a hadianyaggyártás valamely ágába.

Az említettek visszaadták a székelységnek Agyagfalva után elvesztett önbizalmát, hitét saját erejében, tehetségében. Nem volt család, nem volt faluközösség, amely katonával, felszereléssel, harangjainak feláldozásával ne járult volna hozzá a győzelemhez. Az egész szék társadalmának erőfeszítése nyomán 10–12 000 fős haderőt szerveztek, amely Dobai Károly, Sombori Sándor s a csíkszéki Gál Sándor vezetésével öt nagyobb és több kisebb ütközetben megállította az ellenséget a határoknál, vagy ha betört – onnan visszaűzte.

Ez a hatalmas erőfeszítés és önfeláldozó hajlandóság nem volt hiábavaló: Háromszékkal számolnia kellett a General Commandónak akkor is, amikor 1848. december 28-án békét kötöttek, s főként azért nem volt hiábavaló, mert Háromszék jelentős ellenséges erőt kötött le, amelyet eredetileg Magyarország ellen szántak, s végül azért, mert Háromszék készsége által nem kis mértékben járult hozzá Bem tábornok sikeres tavaszi hadjáratához, Erdély visszafoglalásához. Ennek bekövetkeztéig azonban véres polgárháború dúlt Erdélyben.

VIII. A polgárháború és áldozatai

1848. szeptember végén és október elején a felkelők mind nagyobb dühvel kezdték támadni a vármegyékben a nemeseket, az udvarházakat és kastélyokat. A magyar nemesek, tisztségviselők a nagyobb városok és erősebben védett helységek felé menekültek, de az utakon a felkelők számos menekült elfogtak, megkínóztak vagy kivégeztek. Áldozatokról az első jelentések október 13-ról valók; 20-a körül már több mint 400 magyar polgári lakos elpusztításáról vannak adatok. Egy román felkelőtől elkobzott október 21-i keltezésű levélben az állt, hogy Kisenyeden 175 magyar ember vesztette életét, Balázsfalván 168 magyar ember van fogságban. Csak Balázsfalva vidékén mintegy 200 magyart öltek meg.

A polgárháború központja és tűzfészke Alsó-Fehér és Zaránd vármegye, főként Balázsfalva és Nagyenyed környéke volt, de terjedt a felkelés Torda és Hunyad megyére, Aranyosszékre, Küküllő megyére, az egész Mezőségre, Naszód és Beszterce vidékére is. Ezek területén működtek a legnagyobb népfelkelő alakulatok. A mindössze néhány századnyi, nagyrészt Kolozsvárt szervezett honvédség az Alsó-Fehér megyei s aranyosszéki nemzetőrcsapatokkal karöltve megpróbálta szétszórni a román népfelkelőket, s kezdetben nem kevés sikerrel: Nagylaknál, Székelykocsárdnál például menekülésre kényszerítették Axente Sever fővezért. Az ütközetben legalább 1000 felkelő vesztette életét, köztük két tribunus is. Közben leégett Muzsina és Szentkirály román községek több háza.

A hadi helyzet akkor változott meg, amikor Puchner tábornok tisztjei a román felkelők segítségére siettek, és Avram Iancunak sikerült a felkelőkből harcképes egységeket alakítani. Ezután megindulhatott a magyar nemzetőrsek elleni támadássorozat, amely október 18–19-én Gyulafehérvárnál vette kezdetét. Itt a több ezer román felkelő ellen néhány száz magyar nemzetőr fegyverrel védekezett, s az első összecsapásnak mindkét oldalról voltak halottai. Utána azonban a felkelők behatoltak a városba, több házat felégették s 42 magyar polgári lakost megöltek. A császári haderő várparancsnoka és a várőrség mindezt végignézte, aztán segítséget nyújtott a magyarok teljes lefegyverzéséhez.

Október 17-én kezdődött Alsó-Fehér megyében Benedek, Borosbocsárd, Csáklya, Diód, Krakkó, Magyarigen, Mindszent és más mezővárosok és falvak nemzetőrségeinek feloszlása, ami a magyarság tömeges elhurcolásával és legyilkolásával járt együtt. Itt mintegy 630 polgári személlyel végeztek a felkelők. A bányavárosok közül elsőnek október 22-én Kőrösbánya magyar nemzetőrségét, majd az abrudbányait fegyverezték le. Előbbi helyen 230, utóbbiban 5 polgári magyar lakos esett ennek áldozatául. Két napra rá Zalatna, illetve Gyepűpataka (Preszáka) következett, ahol az akció mintegy 700 magyar polgári lakos életébe került. Itt néhány román népfelkelő is elesett. November elején magyarok gyűjtogattak Felsőújvár román faluban; 6-án Marosújtart a románok 90 magyarral végeztek.

Pár hét alatt Balázsfalva, Gyulafehérvár és Nagyenyed térségében a felkelők mintegy 2500 magyar polgári lakost irtottak ki, s kifosztottak és megrongáltak – néhány kivételével – minden földesúri kastélyt és udvarházat.

Közben folyt a harc a katonai alakulatok közt. Az Agyagfalváról kiinduló székelyek október 27 – november 4 között sikerrel szétverték a Székelyföldet körülvevő katonai táborokat, nem kímélve a román és szász falvak polgári népességét sem, hogy néhány nap múltán a felkelő románok többszörösen álljanak bosszút a magyar polgári lakosságon.

November folyamán Háromszéken kívül csak Kolozsvárt és környékén volt jelentősebb magyar haderő. S mivel a császári csapatok egy része felszabadult, megindította a Kolozsvár elleni támadást. Urban és Waldener csapatai Marosvásárhely, illetve Beszterce, egy másik dandár Nagyszeben felől nyomult Erdély fővárosa ellen. A magyar csapatok Szamosújtárnál csatába bocsátkoztak, de vereséget szenvedtek, és amikor híre jött, hogy délkeletről egy másik ellenséges csapat is közelít, Baldacci ezredes a magyar fegyveres erők parancsnoka, valamint Vay királyi biztos elhatározták a város feladását. A döntést a városi tanács többsége elfogadta.

A lakosság árulást sejtett a feladás mögött. Urban november 18-án bevonult Kolozsvárra. A magyar csapatok Bánffyhunyadra, majd 25-én a Csucsai-szorosba vonultak vissza.

Erdély magyarsága védelem nélkül maradt, a polgári lakosságát újabb nagy veszteségek érték. A katonai hadműveletek során a román népfelkelők november 13-án felgyújtották a magyar népességű Felvincet, s 30 polgári személyt megöltek. Az életben maradt lakosok kétségbeesve elmenekültek. November 28-án Avram Iancu hadai felégették Kalotaszentkirályt és Zentelke kalotaszegi falvakat, december 9-én a háromszéki Köpecen Heydte felkelői az ágos-tonfalvi felkelőkkel karöltve 50 ember életét oltották ki. December 24-én a hétfalusi csángómagyarokat lepték meg a román fegyveresek; itt 52 békés lakos lelte halálát. Gerendkeresztúron mintegy 200, Székelykocsárdon 60 magyart végeztek ki a felkelők.

December 25-én Bem tábornok villámgyors ellentámadással már Kolozsvárt termett s az ellenséget Beszterce felé üldözte. A megrémült népfelkelő alakulatok útban az Érchegység felé megtámadták Nagyenyedet. Január 9-én Prodan tribunus és Axente mintegy 10 000 fős népfelkelői éjjel több helyen felgyújtották a várost s legkevesebb 600 polgárt megöltek. Az életben maradtak nagy része Tordára és főleg Kolozsvárra menekült. Balint prefektus különítménye az alsójárai magyar közösséget pusztította el. Itt 120 ember vesztette életét, a magyarok házaít felgyújtották, aztán a segítségül siető magyar csapatok lőttek le 53 román felkelőt.

Mennyi lehetett a magyar polgári lakosság vesztesége emberéletben?

Ha a fentiekhez hozzászámítjuk az Abrudbányán és környékén 1849 májusában legyilkolt mintegy 1500 magyar lakost, s nem feledkezünk meg a különböző helyeken kivégzett családokról sem, mintegy 8500 polgári halottról szólhatunk.

Hogy a polgárháború idején a román civil lakosság vesztesége mekkora lehetett, még hozzávetőlegesen is nehéz megállapítani. Tény, hogy ekkor a magyar veszteségekhez mérhető tömeges pusztulás nem érte a román civil lakosságot, de a román fegyveres népfelkelők közül sokan elesetek a magyar fegyveres alakulatok elleni harcokban. A románság veszteséglistáját növelték – Erdély visszafoglalása után – a rögtönítélő bírósági ítéletek és megtorló akciók. Osztrák adatok szerint 1848–49-ben mintegy 4425 román polgári lakos halt meg. A Iancu-féle jelentésben szereplő 40 000 román halott bizonyosan magában foglalja a harctereken elhaltak és eltűntek számát is, de még így is erősen túlzottnak tűnik ez a szám. Elfogadhatóbbnak tartjuk a történész George Barițiu adatait, aki a románok polgárháborús veszteségeinek, valamint az ítéletek és megtorlások román adatainak számát 6000 főben állapította meg. Az öldöklésnek Bem tábornok sikeres hadjárata vetett véget.

Nem könnyű feladat felmérni, pontosan meghatározni a polgárháború áldozatait a különböző etnikumok körében. Az bizonyos viszont, hogy a legnagyobb vesztes Erdély volt. A lakosság nehezen tudta helyrehozni a pusztításokat, s tudati maradványai ma is zavarólag hatnak az együttélésre. Tény az is, hogy Alsó–Fehér megye magyar lakossága a Horea-felkelés után ezúttal is végzetes csapást szenvedett.

IX. Erdély magyarsága a szabadságharcban

Amint láttuk, 1848 végére Erdély a Habsburg-hatalom katonai uralma alá került. Csak Háromszéknek sikerült területét megvédenie. December utolsó felében azonban a magyar haderő villámgyors ellentámadással teljesen új helyzetet teremtett: három hónap alatt – az Érchegység kivételével – kiűzte az ellenséget Erdélyből. A fordulatot előidéző hadjárat Bem tábornok nevéhez fűződik.

1. Erdély visszafoglalása

Bem tábornok, az Európa-szerte ismert kiváló lengyel hadvezért és szabadságharcost Kossuth Lajos, az Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke 1848. november 29-én nevezte ki az erdélyi magyar hadak főparancsnokává. Bem, akárcsak számos lengyel, valamint olasz, német és osztrák hazafi, s nem utolsósorban a kiváló román államférfi, Nicolae Bălcescu úgy látta, hogy 1849-ben a magyarság oldalán küzdhet saját népe szabadságáért is.

Erdélyi tevékenységét Bem azzal kezdte, hogy december 7-én Csucsra környékén számba vette a katonai alakulatokat. Az eredmény nem volt kedvező, mert a kb. 10 000 főnyi katonaságot nagyrészt tartós hadviselésre alkalmatlan nemzetőrök alkották, és csupán 2500 katonának volt puskája. Következésképpen Bem arra kérte Kossuthot: osszák be a hadseregébe a Magyarországon levő székely alakulatokat, valamint néhány más rendes alakulatot is, és sürgősen küldjenek hadfelszerelést és lőszert. Csucsáról december 9-én az erdélyi hadsereg főhadiszállására, Szilágysomlyóra utazott, ahol a tisztek toborzását és kiképzését szervezte meg. Ugyanakkor a huszárság létszámának a növeléséről is rendelkezett. Újoncokat soroztatott be, s így az erdélyi hadsereget felfrissítette szilágysági, Szatmár megyei és Nagybánya környéki erőkkel. Később alföldi alakulatok is érkeztek rendelkezése alá. A tábornoknak a szervező munkában komoly segítséget nyújtott a kiváló hazafi, Teleki Sándor.

1848. december 15-én az erdélyi magyar hadsereg a Csucsai-szorosban, Nagyváradon, a Szilágyságban és Szatmáron 11 150 főnyi gyalogságból, 1385 főnyi lovasságból és 24 ágyúval felszerelt tüzérségből állt. Az ellenfél reguláris alakulatainak létszáma mintegy 12 000-re rúgott, a több tízezer főnyi felkelő mellett.

Mihelyt az előkészületeket megtette, Bem tábornok habozás nélkül megindította a hadműveleteket, amelyeket a hadtörténelem „erdélyi hadjárat” néven tart számon. A Nagybánya környéki erőket Bem személyesen vezette. Ez a hadosztály több győzelmes csata után december 23-án elfoglalta Dést.

Bemmel egyidőben ellentámadásba lendült a csucsai magyar haderő is, s miután szétverte a Magyarország megtámadására felkészített osztrák reguláris erőket és a népfelkelő alakulatokat, december 24-én visszavette Bánffyhunyadiot. Bem haderejének egy másik alakulata Zsibónál Kemény Farkas őrnagy, valamint Bethlen Gergely vezetésével indult belső Erdély felé, maga előtt űzve mintegy 15 000 főnyi népfelkelőt. Ez a dandár a Szamos-völgyében csatlakozott Bemhez, s együtt foglalták vissza Kolozsvárt december 25-én.

Az ostromállapotban és szüntelen rettegésben élő magyarság mindenütt felszabadítóként üdvözölte a magyar csapatokat.

Bem és a magyar hadsereg nem hódítóként jött. Amint az erdélyi hadsereg főparancsnokságát átvette, felhívással fordult Erdély népéhez. A Nagyváradon 1848. december 6-án kelt proklamációjában mindenekelőtt kinyilvánított néhány, mindenkit megillető polgári demokratikus szabadságjogot. Az ő kezdeményezésére kiadott *Honvéd* című lap 1848. december 28.-i számában található történelmi dokumentumban ez olvasható: „Minden lakosok, nemzetiség, vallás- és rangkülönbség nélkül egyenlők, és minden hivatalok viselésére ugyanazon jogaik vannak, ha az álladalomnak becsületesen és hűségesen szolgálnak, és a szükséges képességgel bírnak.” Bem, a szabadságharcos tábornok ugyanakkor nem feledkezett meg az együttlakó nemzetek olyan közösségi jogának elismeréséről sem, mint a nyelvhasználat. „Jóllehet a magyar nyelv az országgyűlés nyelvének vétetett fel, minden más népségek nemzetségeket [!] megtartják, és magok belső ügyeikben a magyar nyelv mellett tulajdon nyelvökkel élhetnek. Minden valláskülönbség nélkül a kormány által ugyanazon oltalomban részesülnek.”³⁶ Decem-

³⁶ Honvéd, 1848. december 28. 1. sz. Bővebben Egyed Ákos: *Erdély 1848–1849*. I. Csíkszereda 1998. 295–301.

ber 27-én Kolozsvárról és 6-án Besztercéről újabb kiáltványban ígért közbocsánatot mindenkinek, aki a fegyverét leteszi.

Felhívásának azonban egyelőre nem volt foganatja, hiszen Enyed romlása akkor következett be, s Jára magyarságát is abban az időben pusztították a magyar csapatok elől a hegyekre menekülő román légiók.

Mivel Bem taktikája az volt, hogy az ellenséget gyors rajtaütéssel akadályozza meg sorainak újrendezésében, Kolozsvárról üldözőbe vette Urbant, s 1849. december 31-én bevonult Besztercére, majd 1849. január 13-án bevette Marosvásárhelyt is.

Utóbbi azért volt különösen jelentős, mert ezzel megkezdődött a Székelyföld felszabadítása. Alighogy megérkezett Bem sikereinek a híre, Háromszék január 15-én felmondta az árapataki szerződést. Január 18-án Gál Sándor átvette a csíki határőrezred parancsnokságát. Rá két napra, a helyi lázadók bosszújától félve, Heydte császári százados, Udvarhelyszék feldúlója és hódoltatója menekülésszerűen elhagyta a szék területét. Ezzel az egész Székelyföld szabaddá vált, s megkezdődhetett a székely haderő újjászervezése azzal a céllal, hogy minél gyorsabban Bem tábornok segítségére siethessen.

Ezt mégis késleltette egy teljesen váratlan esemény: a február 4-én Sepsiszentgyörgyről Gál Sándor vezetésével kiindult csíki és háromszéki több ezer főnyi különítmény Brassó közelében portyázó orosz csapatokba ütközött. Utóbbiak rövid csata után visszavonultak. Mivel Gál Sándor okkal gondolt a cári csapatok támadására, egyelőre Háromszék védelme érdekében visszatért Sepsiszentgyörgyre.

A magyar haderő győzelmi sorozata folytatódott: Bem Vámosgálfalvánál, majd Medgyesenél újabb vereséget mért Puchner tábornok hadaira.

Az Erdélyből érkező hírek Magyarországon jó hatást váltottak ki, annál inkább, mivel ezzel elhárult az Erdély felől fenyegető támadás veszélye, amelyet Puchner az osztrák hadvezetés parancsára előkészített. A Pestről Debrecenbe menekült magyar kormány és országgyűlés működése ezzel biztonságosabbá és nyugodtabbá vált. S bár Bem fergeteges előnyomulása egy időre félbeszakadt, az erdélyi hadjárat sikerébe vetett reményeket a magyar vezetés nem adta fel.

Mi történt a hadszíntéren?

Az eddigi eredmények felcsillantották Bem előtt Nagyszebennek, a császári haderő központja elfoglalásának lehetőségét. Valóban, január 21-én Bem már Nagyszebenet ostromolta, de sikertelenül. A nagyszebeni és szelindeki csatákat követő néhány hét katonai szempontból kedvezőtlenül alakult Bem számára. Ezt felismerve, a tábornok egyelőre lemondott a támadásról, s minél jobb védelmi állást szeretett volna elfoglalni, hogy a Magyarország felől és a székelységből várható erősítés megérkezéséig elkerülje a döntő ütközetet. Pillanatnyilag Beke József ezredes Déva felől jövő erőire számított. Hogy ennek megérkezését siettesse, elébe rendelte Kemény Farkas őrnagyot a 11. és 55. zászlóaljjal, egy század Mátyás-huszárral és egy üteggel. Ugyanakkor a székelyek szervezésének előmozdításáért Háromszékre küldte Kiss Sándor őrnagyot, s a hónapok óta Magyarországon levő háromszéki székely zászlóaljat. Emiatt, valamint a harci veszteségek következtében, Bem serege maroknyira apadt le: összesen mintegy 1730 gyalogosa, 325 lovasa és 24 ágyúja maradt.

Ez a kis haderő Vízaknára vonult vissza, de itt sem volt biztonságban, mert az ellenfél több irányból veszélyeztette. A támadás nem sokáig váratott magára: február 4-én Puchner megindította Vízakna ellen többszörösen nagyobb erejét. Bem kénytelen volt visszavonulni. A vízaknai ütközetet a császáriak nyerték meg, az ágyúk nagy része az ellenség kezébe került. A halottak és sebesültek számát magyar részről 400-ra becsülték. A vereség ellenére a vízaknai csata a legnagyyszerűbb ütközetek egyike volt. Így vélekedett Petőfi is, aki január 25-e óta tartózkodott az erdélyi hadseregnél, közvetlenül Bem mellett. A *Négy nap dörgött az ágyú* című versében, amely a *Honvéd* február 27-i számában is megjelent, örök emléket állít a küzdőknek és Bemnek. Petőfinak a hadi tudósításai is igen érdekesek.

A hadi helyzetben újabb fordulatot a győztes piski ütközet hozott.

Az már az eddig elmondottakból is kiderült, hogy a korabeli harcászati tudomány nem követelte meg nagy területek tömör megszállását, csak bizonyos fontosabb helyek őrzését. A hadseregek állandó mozgásban voltak. Most is az történt, hogy miközben Bem Dávára vonult vissza, megérkezett Kemény Farkas ezredes, aki különítményével megszállta a stratégiai fontos piski hidat. Ennek birtoklása életbevágó fontosságú volt az Arad–Marosvásárhely közti országút használása szempontjából. Ezzel természetesen az ellenfél is tisztában volt, s ezért Puchner már február 8-án erőteljes támadást intézett a híd védői ellen. Kemény ezredes azonban sikerrel védekezett.

Másnap, február 9-én folytatódott a harc, megszakítás nélkül tartott reggel 8-tól este 6 óráig. Tüzérségi előkészítés után a 11. és 55. zászlóalj szuronyt szegezve nyomta vissza Puchner alakulatait. Puchner azonban újabb egységeket vetett be, amelyeket viszont a Mátyás-huszárok rohantak meg. A túlerő miatt azonban a huszárok kénytelenek voltak visszafordulni. Amikor már-már veszésre állt az ütközet, a láthatáron feltűntek Csetz János rohamozó csapatai. Az ellenfél kemény csata után, 200 halottat hagyva vissza, futásnak eredt, de rövidesen új állást foglalt a túlsó parton.

Közben megérkezett Bem, aki az első vonal mögött átrendezte csapatait, majd rohamra küldte őket a hídon túli magaslatok ellen. Huszárok és székely alakulatok keltek át a folyón, s Pád irányába nyomták vissza az ellenséget. Rövidesen kiderült, hogy Puchner jelentős tartalék-egységekkel állt azon a ponton. Az ellenség tartalékának bevetése zavart idézett elő a magyar erők között: a lovasság, gyalogság, civilek összekeveredtek, s Bem elrendelte a visszavonulást. Új fordulatot idézett elő a piski hídtól mintegy negyedórányi járásra álló magyar tartalék beavatkozása. Néhány székely század és néhány szakasz huszár rohama feltartóztatta a császári erőket, s ellentámadásra ösztönözte a magyar csapatokat. Az ellenfél ismét meghátrált, újabb támadással nem is kísérletezett többé. A piski ütközetet Bem serege megnyerte. Halottaik száma 300–400 körül volt, s az ellenfél ennél is többet veszített.

A piski csata után Bem nem üldözte az ellenfelet, részben, mert kénytelen volt a közben Besztercenél betört Urban ellen hadakozni, másrészt, mert Medgyes környékén szeretett volna megállapodni, hogy egyesülhessen az oda irányított újabb székely zászlóaljakkal. Miután ez megtörtént, a megerősödött haderővel Bem Medgyesnél és Segesvárnál a kor hadművészetének iskolapéldáját mutatta be. Medgyesen március 2-án sikerrel küzdött Puchner ellen, aki azonban értesült arról, hogy Bem csapatainak elfogyott a lőszerkészlete. Emiatt másnap megismételte a támadást, és Bem csak szuronyrohamokkal védekezve tudott Segesvárra vonulni. De ez a választatás igen jó taktikai húzásnak bizonyult. Először azért, mert itt további 4000 székely csatlakozott Bem fő erejéhez, másrészt, mert Segesvárról döntő ütközetet indíthatott Nagyszebenért.

Bem Segesváron úgy tett, mintha hosszú időre akarna ott berendezkedni: erődöket javíttatott, sáncoltatott. Puchner viszont körülményes átkaroló hadmozdulatot hajtott végre, hogy bekerítse Bem hadseregét. De a bekerítés igen sok időt vett igénybe, és ezalatt Bem elindíthatta csapatait Nagyszeben ellen. Március 10-én vereséget mért a szebeni úton elhelyezett osztrák erőkre. 11-én Nagyszeben alatt termett, s többszöri roham után erői elfoglalták a külvárost, majd a bel- és felsővárost. Minderről Bem a következőket jelentette Kossuthnak: „Már tegnap szerencsém volt Medgyesről elnök úrhoz írni afelől, hogy engem az ellenség Segesvárnál bekeríteni, három oldalról egyszerre megtámadni s megsemmisíteni kívánt. Én [ki]használtam az alkalmat s az egyenes országúton indultam Szeben felé az alatt, míg ő egy, a mostani évszakban járhatlan úton bekerítettéssel vesződött. Szemközt állottunk 4000 főnyi muszka gyalogsággal, mintegy 2000 osztrák gyalogsággal és közel 600 kozákkal, ellátva nagy számú ágyúkkal. Délután 4 óra tájban Nagy–Scheurnhez (Nagycsűr) érkezém s az ellenséget ott már csatarendben készen, éspedig a január 21-i csataterén felállítva találtam. Én visszavém őt újonc székelyeimmel egész a város falaihoz, itt azonban a sáncokat nagyobbbrészt [mégis] csak szuronyt szegezve kellett bevinnünk.”³⁷

³⁷ Közlöny, 1849. március 18. 56. sz.

Az erődök elfoglalásában a székely mellett a kolozsvári híres XI. zászlóalj, a Württemberg- és Korbúrg-huszárok tűntek ki. De nem lehet megfedkezni a bécsi légioról sem, amely hőiesen végigküzdötte a magyarok oldalán az egész erdélyi hadjáratot, amiért Bem dicséretben részesítette.

A győzelem teremtette harci lendületet kihasználva, Bem egy hadtest élén a Vöröstoronyi-szoros irányába indult, míg egy másikat Czetz ezredes vezetése alatt Brassó felé irányított. Március 18-án Bem bevette a Vöröstoronyi-szorost, ahonnan Puchner és több más osztrák tábornok Havasalföldre menekült. Ekkor Bem Czetz csapatai után indult s 20-án már bevonulhatott Brassóba, ahonnan az osztrák és cári csapatok a Tömösi-szorosba menekültek. Innen a háromszéki székelyek Beke József ezredes és Szabó Nándor őrnagy vezetésével tovább üzték őket, miközben zsákmányul ejtették úgyszólván az egész poggyászukat. Ezzel a téli hadjárat tulajdonképpen be is fejeződött. Csak az Érchegység, Gyulafehérvár és Déva maradt kívül a magyar forradalom fennhatósága alól.

Mivel magyarázhatók az erdélyi magyar sikerek?

Több tényező járult hozzá a hadtörténetileg is kiemelkedő hadjárat sikeréhez. Elsősorban azt kell megemlítenünk, hogy Bem kitűnően értett a hadviseléshez, személye által egymásra talált a fővezér és a lelkes, harcképes haderő. A villámgyors győzelmek visszaadták a magyarok önbizalmát, fokozták a harci kedvet, míg az ellenség a sorozatos vereségek miatt demoralizálódott.

2. Erdély katonai és polgári rendszere 1849 tavaszán és nyarán

Erdély visszafoglalásának befejeztével Bem ismét Erdély népeihez fordult, megbékélésre hívta fel őket. Kiáltványában szabadságot ígért a haza minden polgárának függetlenül nemzetiségétől. A kormány nevében általános amnesztiát hirdetett, ígéretet tett a municipális jogok visszaállítására a szász székekben, hazatérésre szólította fel az elmenekült lakosságot. Mivel a magyar államhatalom visszaállítása nyilvánvaló volt, Bem felhívása ezúttal minden korábbinál hatásosabbnak bizonyult. Békéltető munkáját elősegítették szász és román munkatársai, így Anton Kurz, aki hadsegédje volt, az egész hadjáratban mellette szolgáló Cristian és Munteanu román papok, akik a fordítói szerepkört is betöltötték. Jó hatással volt a közvéleményre a román és a szász sajtó újbóli megjelenése.

Bem a hadjárat után csak akkor fordult erőszak alkalmazásához, ha a hadsereg ellátását békés módszerrel nem sikerült biztosítani. A haderő szervezését természetesen már a hadjárat indításakor elkezdte, majd a katonai védelmi rendszer kiépítése foglalkoztatta. Erdélyt hat katonai körzetre osztotta, s a körzetek élére a hadjáratban kitűnt tisztek közül állított főparancsnokot. Az I. hadosztály Nagyszeben központtal Papp Vilmos parancsnoksága alatt állt; a Déván szervezett II. hadosztályt Forró Elek ezredes, a III. hadosztályt, amelynek székhelye Kolozsvárt volt, Kemény Farkas ezredesre bízta; a Besztercén állomásozó IV. hadosztályt Dobai József alezredes, a brassói VI. hadosztályt Kiss Sándor ezredes vezényelte. Felismerve a székelység különös katonai fontosságát, a Székelyföldet különálló katonai kormányzás alá helyezte. Az itt működő V. hadosztály főparancsnoka Gál Sándor ezredes volt, aki a hadjárat sikeréhez nem kis mértékben járult hozzá.

Az erdélyi magyarság a polgárháborúban sokat szenvedett, különösen a szórványvidéken. Ezért sem késlekedett hozzájárulni a tavaszi hadjárat sikeréhez, aztán a hadsereg szervezéséhez. Nem lehet megfedkezni azonban arról, hogy Bem téli és tavaszi hadjáratában nagy számban vettek részt a szatmári és bihari részek katonái is. A polgári lakosság a kórházak ellátásában, a menekültek segélyezésében, a hadsereg számára ruházat gyűjtésében tüntette ki magát. Az egyházak egymás után ajánlottak fel egy vagy több harangot ágyúöntés céljára.

Mivel a polgárháború a Székelyföldön kevesebb rombolást okozott, mint Erdély többi részén, s mivel a tömbmagyarság itt könnyebben volt a honvédelem céljaira mozgósítható, Bem

katonai téren nagy mértékben támaszkodott a székelysége. 1849 februárjától a szabadságharc végéig gyakorlatilag minden fegyverforgató székely férfi katona vagy – az idősebb nemzedék – nemzetőr volt. Bem szerette a székelyeket, gyakran nevezte őket „gyermekeim”-nek és a székelység is bebizonyította, hogy képességeit akkor tudja igazán kibontakoztatni, ha olyan hadvezére van, akiben megbízik. A sokat tapasztalt Bem tábornok gyorsan felismerte, hogy a székely katona elsősorban támadó hadműveletben kiváló, s mivel maga is ennek a harci formának tulajdonított elsőséget, ragaszkodott a székelység erejének mozgósításához. A nagyfokú igénybevétel azonban kimerüléssel fenyegette a Székelyföldet, ezért Kossuth határozottan kérte, hogy Bem enyhítsen a székelység terhein, de mindössze annyi történt, hogy elengedték a székely katonai családok egy évi adóját.

Miután Erdélyben legfőbb teendőit elvégezte, Kossuth felhívására Bem tábornok a bánsági hadszíntérre sietett, ahol a magával vitt mintegy 10 000 főre tehető különítménynek jelentős szerepe volt az ellenfél visszaszorításában. Erdélyben helyettesének Csetz János ezredest nevezte ki, aki a piski csatában és máshol is többször tett vezetési képességéről bizonyosságot. Most azt a feladatot kapta, hogy erősítse Erdély védelmi rendszerét, szervezze meg a kárpáti szorosok biztonságos védelmét, mert a Havasalföldre és Moldvába kiűzött ellenség, valamint az ott tartózkodó cári haderő támadásától okkal lehetett tartani.

A magyar vezetés ragaszkodott ahhoz, hogy Erdélyben polgári közigazgatás is működjön. Ennek bevezetése részben Beöthy Ödön kormánybiztos, nagyrészt mégis a helyébe lépő Csány László nevéhez fűződik. Csány 1849 januárjának végén foglalta el erdélyi hivatalát. Működése végig Kossuth Erdély politikájához igazodott. Kossuth január 27-i Csányhoz intézett utasításában fejtette ki álláspontját a differenciált politika szükségességéről. Eszerint a székelyek panaszait orvosolni kell, belső ügyeiket illetően a hagyományok sem hagyhatók figyelmen kívül. A szász székek maradjanak ostromállapotban, de politikai jogaik visszaszerzésének lehetőségét kilátásba kell helyezni. A román határőrezredek lefegyverezendők, de egyébként csak azokat vonják felelősségre, akik rablást, gyilkosságokat követtek el, vagy arra bujtattak. Kossuth és Csány a kollektív bűnösség ellen volt, amire igen jellemző példa a székely telepítési tervvel kapcsolatos állásfoglalásuk. Bem székelyeket szeretett volna Beszterce vidékére telepíteni, mert az ottani románok 1848 őszén tömegesen felkeltek a magyar kormány ellen, és 1849 februárjában elősegítették Urban támadását. Kossuth és Csány azonban határozottan elutasította ezt a tervet. Hogy a magyar nemesség anyagi helyzetén is segítsen, Kossuth kilátásba helyezte a jobbágyság felszabadításáért járó kármentesítés megindítását. Csányhoz intézett utasítását így fejezte be: „Kegyelem vagy kérlelhetetlen igazság vezesse önt a bűnösök büntetése körül, ezt a körülmények s ön belátása határozzák. De legyen kegyelem, legyen igazság.”

Bár a kollektív büntetést csak a szászok esetében vélte alkalmazhatónak, s ott is csak anyagi természetű ügyekben (hadisarc), Kossuth nem értett mindenben egyet Bem amnesztiapolitikájával, amit a tábornok még a cári intervenciót elősegítőkre is kiterjesztett volna. Mivel Csány osztotta Kossuth nézeteit, a katonai vezetés és a polgári hatóságok együttműködésében olykor zavar keletkezett, de az alapvető kérdésekben Kossuth, Csány és Bem ugyancsak egyetértett. Nevezetesen az unió végrehajtásában, a forradalom eredményeinek megőrzésében és kiterjesztésében, valamint az ország egységének és függetlenségének határozott védelmezésében nem volt köztük lényeges nézetkülönbség.

Természetesen Erdély általános helyzetét a magyarországi események erősen befolyásolták. 1849 tavaszán a Habsburg-ház trónfosztása jelentett ilyen eseményt, amelyre 1849. április 14-én került sor Debrecenben. Ekkor fogadta el a magyar országgyűlés a református nagytemplomban a *Függetlenségi Nyilatkozatot*, amely új alapokra helyezte az ország közjogi helyzetét, amennyiben kimondta a Habsburg-monarchiától való elszakadást és a teljes függetlenséget. Kossuth kormányzóelnök lett, Szemere Bertalan elnökletével új minisztérium alakult.

Erdély magyarságának nagyobb része üdvözölte a Függetlenségi Nyilatkozat elfogadását és Kossuth új funkcióját. A lapok lelkesedéssel írtak róla. Erdély-szerte hálaadó istentiszteleteket, miséket tartottak, a Habsburg-ellenes erők fokozottan igyekeztek részt venni Magyarországnak és

Erdély helyzetének megszilárdításában. Annál inkább így volt ez, mivel az új császár, Ferenc József, aki 1848 decemberében lépett trónra, semmit sem változtatott a magyarellenes osztrák politikán. Ellenkezőleg: a március 4-i olmtüzi alkotmány Magyarországot egyszerű tartomány-nyá kívánta lefokozni. Bár jelentős volt a Függetlenségi Nyilatkozatot ellenzők tábora is, amely különösen a Békepárt tevékenységében mutatkozott meg (ennek élén erdélyi politikusok – Kemény Zsigmond, Pálffy János s a Szatmár megyei Kovács Lajos – álltak), Kossuth híveinek száma összehasonlíthatatlanul nagyobb volt. A belső rendeződés felgyorsult.

A konszolidáció jele volt a polgári közigazgatás működésének javulása, a személy- és vagyonbiztonság növekedése. A megyéket magyarországi mintára szervezték át, a tavasz végén vagy a nyár elején – legalább részben – törvényhatósági választások által töltötték be a tisztségeket. A Székelyföldön is megkezdődött a megyésítés, de rövidesen el is akadt, itt a székek maradtak a közigazgatás egységei, bár néhány székben alispánt választottak. A szász székekben és városokban Berde Mózes kormánybiztos humánus békéltető politikája nyomán szintén sor kerülhetett választások tartására, s így a katonai közigazgatást polgári ügyintézés váltotta fel.

A közigazgatással párhuzamosan rendezték a bíraskodás ügyét is. Erre azért is szükség volt, hogy a lábrakapott önbíraskodást meg lehessen fékezni. A megyékben két-két büntetőbíróság alakult, de fennmaradtak a rögtönítélő bíróságok is. Helyenként vegyes ítélőszékek is létesültek. A rögtönítélő bíróságok 1849 júniusának végéig 234 halálos ítéletet hoztak, s 174 személyen hajtották azt végre. A kivégzettek között 19 magyar nemzetiségű is volt, tehát a bűnösség megállapításakor a bíróságok általában nem voltak tekintettel az illetők nemzetiségére. A kivégzettek döntően nagy részét közönséges bűncselekményekben való részvételért ítélték el. Sajnálatos, hogy történtek olyan ítélezések, amelyek sokat ártottak a magyar forradalom és szabadságharc megítélésének. Ilyen volt például Stefan Ludwig Roth neves szász lelkész kivégzése. Ellene azért hoztak halálos ítéletet, mert 1848 októberében Küküllő megyében alprefektusként működött, s nem akadályozta meg a felkelő csapatok atrocitásait, s mert a népet arra buzdította, hogy harcoljanak a magyar hatóságok ellen. Elsietett kivégzését a magyar politikusok közül sokan, így Kossuth és Bem tábornok is hibának tartotta. Roth tragédiája hozzájárult a vészbíróságok feloszlatásához.

Nehezebb volt a szabadcsapatok tevékenységét korlátozni, mert azok önállóan léptek fel a román népfelkelők lefegyverzése, majd a bűnösök felkutatása során. Ezeket a szabadcsapatokat Bem június elején a honvédségnek rendelte alá, így többé nem avatkozhattak polgári ügyekbe.

A belső konszolidáció jele volt a gazdasági élet megindulása és élénkülése is, ami jótékonyan hatott a közhangulatra. Elsősorban a hadiipar fejlődött. Erdély legjelentősebb hadiipara Kézdivásárhelyen volt, ahol Gábor Áron és Túróczi Mózes folytatta az ágyúöntést és más hadieszközök gyártását. Itt több százan dolgoztak. A székelyföldi hadiipar fejlesztését Kossuth is nagymértékben támogatta. Hadieszközöket állítottak elő még Kolozsvárt és a bányavidéken. A céhek Kolozsvárt, Tordán, Désen, a Székelyföldön és a szász városokban jelentős hadi megrendeléseket kaptak; ezek árát pontosan kifizették. Az élelmiszerek eladásából, fuvarokból jutottak pénzhez a gazdálkodók. Rendszeresen megtartották a heti és az országos vásárokat. A legnagyobb fegyvergyár Nagyváradon volt, ezt Pestről költöztették át.

Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az iskolák megnyitották kapuikat, s féléves kihagyás után Erdélynek ismét volt sajtója. Magyar nyelven Kolozsvárt a *Honvéd*, Kézdivásárhelyen a *Székely Hírmondó*, Csíksomlyón a *Hadi Lap* jelent meg, míg Brassóban a *Brassói Lap*-ot adták ki. Ugyanitt jelent meg románul az *Espatriatul*, amely Cezar Bolliac szerkesztésében az erdélyi népek megbékéléséért szállt síkra.

3. A magyar–román megbékélési törekvések. A cári intervenció.

Erdély védelme. A szabadságharc bukása

A magyarok és románok megbékélése és összefogása érdekében 1849 tavaszán a magyar országgyűlés román képviselői kezdeményező lépéseket tettek. Elképzeléseiket Kossuth elé tárták, aki megbízatást adott Ioan Dragoș Bihar megyei képviselőnek, hogy az Érchegységben mindvégig ellenálló Iancuval tárgyalásokat kezdjen. Iancu is hajlott arra, hogy valamiféle békekezdeményezés elinduljon, egyrészt, mert az olmützi alkotmány a románok számára semmi jót nem ígért, másrészt, mert a tartalékai fogytán voltak.

Dragoș hírül vitte Kossuth amnesztiaígérését, amely minden politikai „bűnre” kiterjedt volna. Kossuth fegyverszünetet nem ígért, Dragoș azonban – túllépve megbízatását – a tárgyalások idejére fegyvernyugvást helyezett kilátásba és Hatvani Imre szabadszázados vezér felelőtlen beavatkozása meghiúsította az ígéretes kezdeményezést. Ez vezetett Abrudbánya tragédiájához. Május 5-én Hatvani csapata bevonult Abrudbányára. A románok – mivel fegyverszünetről tudtak – árulást sejtettek. Fegyveres harc kezdődött. Abrudbánya és Verespatak elpusztult, több mint 1000 magyar polgári személy életét vesztette. Hatvani bosszúból kivégeztette Ioan Butanut – aki pedig a megegyezés híve volt – és Petre Dobra tribunust. Dragoșt a román felkelők gyilkolták meg. Mindez egy időre lezárta a tárgyalásokat.

A békés megoldások újbóli keresését a külső körülmények rosszabbodása tűzte napirendre. Nicolae Bălcescu kereste fel a magyar kormány képviselőit azért, hogy békét közvetítsen az erdélyi románok és a magyar kormány között. A cári intervenció küszöbén került erre sor, de a tárgyalások elhúzódtak, s csak a szabadságharc végső időszakában sikerült egyezményt létrehozni. Hátráltatta a megegyezést az érchegységek ellen indított katonai akció, amelyben elesett a szabadságharcos Vasvári Pál. A román ellenállást nem sikerült megtörni. (Iancu vezérlete alatti román ellenálló haderő sík terepen került minden összeütközést, a hegyekben viszont uralta a helyzetet.)

A román–magyar összefogásra azért is szükség lett volna, mert közben megtörtént a második – ezúttal az elsőnél összehasonlíthatatlanul nagyobb erőket felvonultató – orosz intervenció. Az orosz és osztrák seregek június 19-én Tömösnél, Töröcsvárnál, majd az Ojtozi-szorosnál, a Gyimeseknél és Besztercénél támadásba kezdtek. Ugyancsak hatalmas orosz haderő vonult Magyarország ellen. A magyarságnak két nagyhatalom egyesített haderejével kellett küzdenie kivívott szabadsága megvédéséért.

A Tömösi-szorosnál Lüders tábornok hadserege támadott, a Töröcsvári hágon pedig Engelhardt hadosztálya kelt át. E szorosokat Kiss Sándor hadosztálya védte, amely nagyrészt háromszéki és udvarhelyszéki alakulatokból állt. Kiss egysége a Tömösi-szorosban az ötszörös túlerő ellenére két napon át feltartóztatta az ellenséget, de 20-án a mintegy 300 halottat s közel 1000 sebesültet számláló védelem, Kiss ezredes fogságba esése után, feladta állását, Lüders még aznap bevonult Brassóba. Innen a cári főparancsnok Hasford altábornagyot 9000 fős hadal Háromszék ellen irányította, ahová egyidejűleg az Ojtozi-szoroson is betörték a cári csapatok. Gál Sándor mozgó dandárja Prázsmár környékén szembeszegült vele, de előnyomulását nem sikerült megakadályozni. 24-én elesett Sepsiszentgyörgy, 25-én Kézdivásárhely, ahol a cáriak lerombolták az ágyúöntő műhelyt.

Ezután Gál Sándor, a székelyföldi csapatok főparancsnoka, a Tusnádi-szorosban újjászervezte haderejét s ellentámadásba lendült. A főcsata július másodikán Kőkösnél volt. Súlyos harc fejlődött ki, amelyben magyar részről Gábor Áron mintegy 30 ágyút működtető tüzérsége tűnt ki. A csata közben Gábor Áront, a székely ágyúöntő zsenit halálosan megsebesítette egy ágyúgolyó. A kőkösi csata hírére a Nagyszebennek tartó Lüders visszatért Háromszék irányába, ahol még több véres csatára került sor a székelyek és az egyesült orosz-osztrák erők között.

A Besztercénél támadó Grotenhjelm hadoszlop a Désig nyomta vissza a magyar védelmet. A Bánságból hazaérkezett Bem tábornok visszahódította Besztercét; majd július 20–21-én be-

tört Moldvába, hogy felkelést idézzon elő, de terve nem sikerült. Ekkor sietve Marosvásárhely felé vezényelte haderejét, hogy szembeszálljon a cáriakkal. Ugyanis Lüders, látva, hogy nem sikerült megsemmisíteni a székelyföldi haderőt, a főerővel Segesvár alá vonult. Bem először vele akart végezni, ezért július 31-én Segesvárnál csatát vállalt.

A mintegy 3000 főnyi magyar sereg, nagyrészt székely újonc, Székelykeresztúrról indult, s miután a huszárok megszalasztották az orosz előőrsöt, csatarendbe állt. Először az ágyúk szóltak meg, s nyomban halálos sebet ejtettek Skariatín orosz tábornokon. Bem rohamot rendelt el, többórás véres harc után az erdőben rejtőzködő orosz tartalék beavatkozása döntötte el az ütközet sorsát. Bem csapatai menekülésbe kezdtek. Ekkor esett el Petőfi Sándor, aki Bem mellett őrnagyi rangban szolgált. Tömegsírokba mintegy 400 magyar honvéd teteme került, s valószínűleg közöttük volt Petőfi is.

A segesvári csata idején Tuzson őrnagy a Moldvából visszatért különítmény egy részével a Nyerges-tetőn ütközött meg az ellenséggel. Augusztus 2-án elesett Csíkszereda és Marosvásárhely. Ezzel a Székelyföld fegyveres védelme megszűnt.

A cári beavatkozás megmutatta azt a veszélyt, amelyet a Habsburgok és a cári Oroszország szövetsége jelentett a népek szabadságára. Ezt felismerve, Bălcescu és mások fáradozásai nyomán megszületett a magyar–román *Megbékélési Tervezet*, amelyet július 14-én írt alá Kosuth kormányzóelnök, valamint román részről Bălcescu és Bolliac. Bălcescu sietett Lancuhoz. Tárgyalásai közben a magyar kormány újabb lépést tett a béke érdekében azzal, hogy július 28-án a Szegeden összeült országgyűlés elé terjesztette a *Nemzetiségi Törvényt*, amely el is fogadta azt. E törvény jelentős kollektív szabadságjogokat ígért a Magyarországon és természetesen Erdélyben élő nemzetiségeknek az anyanyelv használata, az iskolázás, az egyházi ügyek és a közigazgatás területén. Igaz, mindezek későn születtek, hiszen a szabadságharc végső kimenetelehez közeledett, amit semmiképp sem akadályozhattak meg. De történelmi jelentőségüket nem lehet lebecsülni, mert 1848–49 tragikus eseményeinek tanulságaként jöttek létre, s a románok és magyarok egymásrataltságát is bizonyították.

Bălcescunak nem sikerült Lancuval formális egyezségeket kötni, de augusztus 3-án fegyverszüneti megállapodás jött létre Lancu és a Kolozsvár környéki magyar csapatok vezetése között. Az adott helyzetben ez is fontos volt, mert elkerülhetővé tette a további vérontást.

Segesvár után a magyar haderő Kolozsvár érintésével Magyarország irányába vonult vissza. Bem ugyan még egyszer visszavette Nagyszebent, de nem tarthatta meg. Az erdélyi haderő augusztus 26-án Zsibón, valamint Dévánál feloszlott. Ezt megelőzően augusztus 13-án Világosnál Görgei tábornok a magyar haderővel az oroszok előtt letette a fegyvert. Ezzel a magyar szabadságharc véget ért. Komárom Klapka tábornok parancsnoksága alatt még tartotta magát, de rövidesen az is az ellenség kezére került.

A magyar szabadságharc vereségét nem belső okok idézték elő, hanem a külső fegyveres beavatkozás. Bár az európai nagypolitika nem védte meg a magyar szabadságharcot a külső erők támadásától, a lengyel, olasz, német, osztrák légiók jelenléte s számos román és szász szabadságharcos részvétele – a valós segítségen túl – kidomborította a magyar szabadságharc nemzetközi jelentőségét.

A nagy áldozatot kívánó küzdelem veresége ellenére sem volt hiábavaló. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc hosszú időre megszabta a magyar nemzeti törekvések irányát. A forradalom legnagyobb eredménye az elavult rendi feudális világ haladóbb polgári történelmi rendszerrel való felváltása volt. Nem véletlen, hogy a forradalom és szabadságharc emlékét kegyelettel őrzi a magyarság.

A magyar szabadságharc leverését Európa újkori történetében soha nem tapasztalt mértékű osztrák bosszúintézkedések sora követte Magyarországon és Erdélyben egyaránt.

Erdély magyarsága az önkényuralom korában (1849–1867)

1. A katonai diktatúra bevezetése.

A hatalom bosszúja

Miután a császári haderő 1849 augusztusában birtokba vette Erdélyt, szigorú katonai diktatúrát vezetett be. A diktatúra éle a magyarság ellen irányult. I. Ferenc József császár Erdély teljhatalmú kormányzójává Ludwig Wohlgenouth altábornagyot nevezte ki. Ő és utódai – Carl Schwarzenberg herceg és Friedrich Lichtenstein tábornok – Bécsből kapott utasítások alapján vezették Erdélyt. A Habsburg Birodalom kormányzata Alexander Bach belügyminiszter kezében összpontosult. Nevével a korszakot szokta a történelem jelölni. A mindenható miniszter célja a Monarchia különböző országainak egységesítése volt a nemzeti sajátosságok, hagyományos igazgatási rendszerek megszüntetése által.

Magyarország igazgatására Haynau katonai főparancsnok kapott teljhatalmat, aki kíméletlen végrehajtója volt az osztrák vezetők bosszúállásának. Rémuralmának legszomorúbb emléke az aradi 13 honvédtábornok kivégeztetése 1849. október 6-án. Bitófán vagy golyó által halt meg Aulich Lajos, Damjanich János, Desewffy Arisztid, Kiss Ernő, Knézych Károly, Láhner György, Lázár Vilmos, Leiningen–Westerburg Károly, Nagysándor József, Pöltenberg Ernő, Schweidel József, Török Ignác és Vécsey Károly. Ugyanazon a napon, október 6-án Pesten kivégezték Batthyány Lajost, az első felelős magyar kormány miniszterelnökét.

A katonai diktatúra Erdélyben is tömegesen szedte áldozatait, a sebtében felállított haditörvényszékek egyre-másra hoztak tömeges halálos ítéleteket. Október 18-án Heydte százados Szamosfalva határában kivégeztette Sándor László őrnagyot és Tamás Lajos alezredest, Csíkszék önvédelmi harcának kezdeményezőit, Bem katonai munkatársait. 1849 őszén és a következő években 72 honvédtiszt és 25 polgári személy ellen hoztak halálos ítéletet, amit a felettes hatóságok hosszú idejű börtönre változtattak. Összesen körülbelül 170 személyt vetettek súlyos fogságra, s a hetekre-hónapokra bezártak száma a fentinek sokszorosára rúgott. A legtöbb elítélt a katonatisztek közül került ki. Kevés kivétellel börtönbüntetést és rangvesztést szenvedtek a székely határőrezredek tisztjei. A forradalomban és szabadságharcban valamilyen vezető szerepet vállalt politikusokat, tisztségviselőket mind példás büntetésekkel sújtották, ha sikerült őket elfogni.

A katonai diktatúra nem riadt vissza a kollektív büntetések alkalmazásától sem. Nagy összegű hadisarcot kellett fizetniük a magyar városoknak, Háromszéknek, számos magyar iskolának, még a szétdőlt enyedi kollégiumot sem kímélték a sarcoltatástól. Mindezt olyan körülmények közt, amikor a magyar bankjegyeket, a „Kossuth-bankókat” megsemmisítették, nyilvánosan elégették, általános elszegényedést okozva ezáltal.

Erdélyt és Magyarországot különálló tartományként igazgatták, ui. az 1848-ban létrehozott uniót megszüntették. Az új közigazgatási beosztás az összmonarchiai eszme megvalósítását szolgálta. A megyék és székek helyett Erdélyt hat kerületre – Nagyszeben, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Székelyudvarhely, Retteg és Fogaras – osztották fel. Ezek élére osztrák katonatiszteket neveztek ki. A kerületek számát később tízre növelték. A közigazgatási átszervezés Magyarország területét sem kímélte. 1849 novemberében Dél-Magyarországon, Temesvár székhellyel, „Szerb vajdaság és Temesi bánság” elnevezéssel külön közigazgatási egységet hoztak létre. Arad, Bihar, Máramaros továbbra is Magyarország kötelékében maradt; Szilágyságot Erdélyhez csatolták. A városi önkormányzatokat megszüntették, vezetésük osztrák katonatisztek kezébe került.

A változások és a diktatúra elsősorban a magyarokat sújtotta, de erősen korlátozta a szász öngazgatást is. A románok sem kapták meg azokat a jogokat, amelyeket a birodalom vezetőitől reméltek. A csalódás és a többszöri megaláztatás nem kis mértékben járult hozzá Avram Iancu tragédiájához: halála napjáig elborult elmével bolyongott az Érchegységben. Mégsem mondható helytállóan az a sokszor idézett egykori kifejezés, hogy a nemzetiségek ugyanazt kapták jutalmul, amit a magyarok büntetésül. Mialatt ugyanis a magyarok hatalmas hadisarcot fizettek, a szászok nagy összegű segílyt kaptak Bécsből, a románokat pedig az osztrák abszolutista hatalom Erdély közigazgatásában való folyamatos térnyerésében segítette.

2. A magyarság magatartása.

Az ellenállás formái

Az 1848–49. év küzdelmeiben vezető szerepet játszó erdélyi magyaroknak nem kis része menekülni kényszerült, többen közülük a Kossuth-emigrációhoz csatlakoztak. Néhányukat távollétükben – Bethlen Gergelyt, Czetz Jánost, Kemény Farkast, Gál Sándort, Teleki Sándort, – halálra ítélte az ellenforradalom haditörvényszéke.

Az a nemzedék, amelynek mind Magyarországon, mind Erdélyben a társadalom és gazdaság, a politika és a szellemi élet korszerű átalakítását a reformkor és 1848 tavaszának szellemében vezetnie kellett volna, részben elpusztult bitófa és puskagolyó vagy börtönök által, részben szétszóródott a nagyvilágban. Utóbbi kategóriából sokan Garibaldi oldalán, mások Törökországban vagy Amerikában katonai szolgálatot vállaltak, s nem kevesen Európa polgári világát építették. Az otthon maradtak közül sokan évekig bujdosni kényszerültek. A földbirtok-tulajdonosok, ha már „igazolták magukat” a megfelelő bizottságok előtt, vidékre vonultak vissza, ahol a tönkrement gazdaságot igyekeztek rendbe tenni. Nehezebb volt a tisztviselői réteg helyzete, mert a diktatúra szolgálatában hivatalt nem akart vállalni, a többség állás és kereset nélkül maradt.

Röviden szólva, az erdélyi magyarság többsége ugyanazt tette, amit a magyarországi: az ellenállás különböző formáinak alkalmazásával próbálta gyengíteni az abszolutista rendszert. Az ellenállás formái közé tartozott az adófizetés megtagadása, a rendeletek kijátszása, a hivatalviselés elutasítása, menekülés a hadiszolgálat elől. A passzív ellenállás hívei mélyen megvetették az árulókat, „muszkavezetőket”, a politika kiszolgálóit, főként Jósika Samu bárót, a volt kancellárt, Groisz Gusztáv volt kolozsvári főbíró és másokat, akik a magyarság függetlensége és szabadsága árán „új földesurakká” váltak. A legbátrabbak azonban az aktív Habsburg-ellenes küzdelem folytatása mellett döntöttek. A magyar közvélemény rendületlenül bízott a szabadságharc újrakezdésének a lehetőségében, az emigráció, főleg Kossuth politikájára figyelve. Szállóigévé vált a mondás: „Majd hoz Kossuth tisztát, Türr Pista meg puskát!”.

A magyar emigráció elgondolásaival állt összefüggésben a Makk-Gáll-féle összeesküvés. Makk József volt honvédezredesnek – a módszer időszerűtlensége ellenére – sikerült megnyernie Kossuth beleegyezését, hogy Magyarországon és Erdélyben titkos szervezetet létesítsen az új forradalom előkészítése érdekében. Az „Évszaki rendszer” nevet viselő szerveződés élén Erdélyben Török János marosvásárhelyi tanár, Gálffy Mihály udvarhelyszéki birtokos, valamint Horváth Károly háromszéki nemes állt. Kivette a részét a felkelés szervezéséből Bartalis Ferenc bibarcfalvi birtokos is. A kellő óvatosságot nélkülöző mozgalmat azonban az osztrák rendőrség felfedezte, s szálait rövidesen felgöngyölítette. A Nagy József bukaresti megbízottnál tartott házkutatás alkalmával megtalálták az összeesküvésben résztvevők névsorát, s ennek alapján 1852. január 24-én nagy részüket letartóztatták, köztük nőket is. Az elfogottakat Nagyszébenbe hurcolták, s nagy részüket börtönbüntetéssel sújtották. Vezetői közül hét személyt halálra ítélték: Török Jánost, Horváth Károlyt, Gálffy Mihályt 1854. március 10-én Marosvásárhelyt, Váradi Józsefet és Bartalis Ferencet Sepsiszentgyörgyön felakasztották. Borbáth László halálos ítéletét életfogytiglani börtönre változtatták. 1854. május 27-én Marosvásárhelyen Ber-

talán Lászlón és Benedek Dánielen is végrehajtják a halálos ítéletet. A kegyetlen reakció nem csak a szabadságharc vértanúinak számát növelte, hanem az ellenállás szellemét is erősítette.

3. A kiútkeresők. Mikó Imre és köre

A fentiekől eltérő cselekvési módot választott egy főleg tanárokból, közírókból álló kolozsvári értelmiségi kör. Ennek tagjai a hasznos cselekvés érdekében az önszerveződés útjára léptek, s Berde Áron unitárius kollégiumi tanár szerkesztésében sikerült megalapítaniuk Kolozsvárt a *Hetilap* című gazdasági közlőnyt. Mikó Imre, akit a jeles költő, Tompa Mihály „Erdély Széchenyijé”-nek nevezett, szorosan együttműködött a kolozsvári értelmiségi körrel, sőt rövidesen a kör vezetője lett. A kolozsvári értelmiségiek már 1852-ben, tehát még a „kemény diktatúra” idején felvetették az erdélyi magyarság nagy sorskérdéseit, mindenekelőtt a menekülés és a helyben maradás kérdését. Szemben azzal a nem kevesek által vallott nézettel, hogy a magyarságnak az 1849-es nagy függetlenségi kísérlet elbukása miatt Erdélyben nincs jövője, Mikóék a maradásra bátorítottak mindenkit, és elemezni kezdték, hogy hogyan lehetne megteremteni itthon „az élet lehető kényelmeit”. Dózsa Dániel, a kor egyik legjelentősebb közírója szerint fontos a honmaradás lelki tényezőinek kialakítása is, ezért „senki ne mérje magát külföldi rendsoraival össze, de éljen saját körülményeinek fokozata szerint”. Mikó Imre ezt azzal toldotta meg, hogy a „hazán kívüli lakás” csak abban az esetben indokolt, ha valakit a haza elhagyására kényszerítenek, vagy foglalkozása, állása teszi azt szükségessé. Azok, akik gyávaságból, veszélytől, valamilyen külön érdekből megfutnak, vétenek a szülőföld ellen.

Szorosan kapcsolódott az Erdélyben maradás kérdéséhez a nemzetiség megőrzésének a lehetősége. A veszély a szórványmagyarságot fokozottan érintette, amelyre a *Hetilap*, majd az 1856-ban kiadott *Kolozsvári Közlöny* erőteljesen felhívta a nemzet vezetőinek a figyelmét. Számos olyan magyar egyházi gyülekezetet soroltak fel, ahol a hívek már nem tudtak magyarul, vagy az 1848-as őszi polgárháborúban elpusztultak. A *Kolozsvári Közlöny* 1857. augusztus 27-i számában írta a széki tudósító: „Egyházvidékünkön sok elpusztult magyar egyház létezik: vagy egészen eloláhosodva, vagy maroknyi számra olvadva, hogy önfenntartási léterők hiányán vallásukat, nyelvüket naponként feledve, amazok sorsára jutni közel állnak.” Az idők folyamán, egyik beszámoló szerint mintegy 200 református egyház pusztult el a Mezőségen.

A veszély másik forrása a magyarellenés állampolitika volt. Mikó Imre a fentiek tudatában fejtegette ki elméleti és gyakorlati munkásságát. Kitartott a Monarchia egysége mellett, de nem mondott le a magyarság által is jogosnak tartott nemzeti törekvésekről. Ezméit már az 1850-es években szóban és írásban terjesztette, majd az *Irányeszmék* (1861) című tanulmányában összefüggő rendszerben is kifejtette. Olyan programot tudott adni az erdélyi magyarságnak, amely elősegítette az önszerveződését, magára találását anélkül, hogy kiváltotta volna, legalábbis az 1860-as évekig, a román és szász vezetők ellenlépéseit. Mivel a németesítés az egész 1849–1867-es időszakban a győztes Habsburg-hatalom állampolitikája volt, Mikó Imre az anyanyelv védelmét tekintette a magyarság legfontosabb feladatának. Jelszava: *az anyanyelv alku tárgya nem lehet*. Az anyanyelv védelmét és fejlesztését az irodalom művelése, az anyanyelvű iskolai hálózat újraindítása és bővítése, a színházi kultúra elterjedése által vélte elérhetőnek. A nemzeti tudat egyik fő forrásának a történelmi múlt feltárását s a magyar hagyományok, a történelmi alapok megőrzését tartotta. Mikó jól ismerte a magyarság elesett állapotát, érthető, hogy munkássága nem rekedt meg az elméleteknél, hanem az ellenséges állampolitika ellenére fokozatosan, de szívósan törekedett gyakorlati téren is segíteni a magyar társadalom feltámadását. Intézményteremtő tevékenységét azzal is hitelesítette, hogy saját jövedelméből jelentős összegekkel támogatta azokat.

Az 1848–49-ben bekövetkezett nagy átalakulás s gróf Mikó Imre fellépése kapcsán élénk eszmecsere bontakozott ki Erdélyben arról, hogy milyen társadalmi réteg lehet a magyarság vezetője, melyik osztály tudja vállalni az ezzel járó feladatokat.

Mivel 1848 megszüntette a polgárosodás jogi korlátait, eltörölte a rendiséget, s mert az élet a polgári világ kialakulását tűzte napirendre, a nyugat-európai példa szerint a vezető szerepre a polgárságnak kellett volna vállalkoznia. Csakhogy, amint a *Kolozsvári Közlöny*ben Dózsa Dániel, Mikó körének egyik kiváló közírója kifejtette: „Nem bírunk polgári renddel[...] tehát nálunk nem történhetett az, hogy a született arisztokrácia a pénz-arisztokráciával kicserélhetette volna magát.” Valóban, Erdélyben a modern magyar polgári réteg ekkor még csak kialakulóban volt. A régi – amint egyik előző fejezetben láttuk –, öröklött városi polgárságot sem anyagi lehetősége, sem képzettsége nem tette alkalmassá arra, hogy önálló erőként lépjen fel; erre egyébként sem törekedett. De magyarságát őrizte, s a városi társadalomban még mindig jelentős befolyással rendelkezett. Az eszmecsere végkövetkeztetése tehát az, hogy a nemességnek, főképp a nagybirtokos arisztokráciának kell vállalnia a polgárosodás folyamatában is az élenjáró szerepet.

Megfelelt-e az erdélyi magyarság akkori helyzetének a fenti álláspont?

Bizonyosan igen, mert az erdélyi közép- és nagybirtokos réteg nagy része azonosulni tudott a magyarság nemzeti törekvéseivel, s minden vagyoni és személyi pusztulása ellenére bármely más társadalmi rétegnél is több lehetősége volt, hogy a magyarság élére álljon. A nemességből kiemelkedő politikusok mellé felsorakozott Erdély magyar értelmisége is. Ez a csoportosulás elfogadta Mikó Imrét és programját.

A Mikó-féle program egyik legtekintélyesebb népszerűsítője a politikusként és történész-ként is kiemelkedő Jakab Elek volt. Ő már 1854-ben drámai hangú írásában kérdezte: „Mink maradt meg a vészteljes napokból?” Válasza egyszerű: „Egyedül földbirtokunk egy része [...] nincs egyéb teendőnk, mint birtokainkra: a nagy hajótörés e deszkaszálaira, az összeomlott szentegyház e drága romjaira építkezni kezdenünk.” Helytállóan látta, hogy a családi gazdaságok, még romos állapotukban is képesek egy ideig eltartani a társadalom nagy részét. És valóban, a falusi földművelő családok fogtak hozzá habozás és idővesztés nélkül a gazdálkodáshoz, igaz, annak hagyományos rendje szerint. Mikóék azonban nem álltak meg itt, hanem az „ok-szerű gazdaszat” elveit és módjait kezdték terjeszteni.

Mindennek intézményes kerete az 1854-ben újjáalakult Erdélyi Gazdasági Egyesület (EGE) volt, amelynek elnökévé Mikót választották meg. Szakosztályaiban a gazdasági és társadalmi életben egyaránt neves egyéniségek tevékenykedtek: Teleki Domokos, Kelemen Benjamin, mindkettő híres gazda, a pomológusként is neves kolozsvári tanár, Nagy Ferenc, a mezőgazdasági-gépgyártó Rajka Péter. Kiállítások szervezésével, tanácskozásaival az egyesület a gazdasági tevékenységet segítette, élénkületést vitt Erdély társadalmi életébe. Ugyanakkor összekötő kapocs volt a különböző etnikumok között, mert rendezvényeitől egyes szász és román gazdák sem zárkóztak el.

A polgárosodás s a jövő programjának kidolgozásában bizonyos mértékig eltérő álláspontot képviselt Kövály László, az abszolutizmus korának legtevékenyebb közírója és történetírója. Az ő elképzelésében nagyobb szerepet kapott az iparosítás, s ezzel kapcsolatban a magyar múlt kritikája is erőteljesebb volt. Ő már 1852-ben azt írta: mivel „az iparúezést lenézte a magyar, [...] lett belőlünk egy pap, prókátor s táblabíró nemzet”.³⁸ A társadalom vezetésében a politikusok többségénél nagyobb szerepet szánt a középosztálynak. Szerinte a középrendet a polgárság, az értelmiség, valamint a középbirtokosok alkotják. Kövály az 1860-as években bírálta a politikai passzivitást, mert a magyarok passzivitása elősegíti azt, hogy a szászok és a románok Erdély ügyeinek intézésében vezető szerepre tegyenek szert. Nézeteivel többen egyetértettek, de hangsúlyozták: a középosztály nem az arisztokrácia ellensúlyozására kell, hanem a hathatósabb közös cselekvés érdekében. „Sehol a világon az arisztokráciának annyira érdekében nem áll, hogy a néptől magát külön ne szakassza, mint Erdélyben. S viszont, botorabb politikust sem képzelek, mint aki azért akar középrendet érvényre juttatni, hogy az arisztokráciát háttérben nyomja. Mi oly kevesen és annyira megrongáltak vagyunk! Nálunk minden szakadás, minden

³⁸ Hetilap, 1852. november 6.

elkülönözöttség megannyi halálvágás a nemzet életére!” – írta a költőként és politikusként kiemelkedő Medgyes Lajos. Jóval kevesebb volt azok száma, akik tagadták a főnemesség jogát, hogy 1848 után is vezető szerepre törekedjen, mert szerintük a korábbi időkben „a föld népétől annyira elidegenedett, hogy sok helyen még a nyelvét sem érté.” E felfogás sem nélkülözött minden reális alapot, de kétségtől az arisztokrácia kisebbik részére volt érvényes. A magyar társadalom nagy többsége – amint mondtuk – elfogadta a gróf Mikó Imre nevével fémjelzett vezetést. Ezért lehetett Mikó sikeres politikus. Hatását növelte magyarországi befolyása és erős kapcsolata a szellemi és politikai élet vezető egyéniségeivel.

Köváry gyakorlati téren ipariskolák létesítését szorgalmazta, és már 1853-ban vezércikket írt *Hitelbank kellene* címmel. Kapitalizálódást sürgető programjának eredményeként alakult meg 1853-ban a Kolozsvári Kisegítő Takarékpénztár-Egylet, amely folyamatosan hitelbankká növekedett, s jelentős szerepet játszott Kolozsvár gazdasági életében.

4. Önszervező társadalom. A társadalmi élet élénkülése

Bár sokféle nyomás nehezedett rá, az erdélyi magyarság meglepően rövid idő alatt kezdett kiemelkedni a szabadságharc elbukása és a katonai diktatúra okozta elkeseredett, csüggedt állapotából. Ezt először a színházi élet terén figyelhetjük meg. Kolozsvárt Mikó Imre segítségével az 1852–53-as évtől megkezdődtek a rendszeres színházi évadok. A *Kolozsvári Magyar Színház* egyszerre szolgálta a magyar művelődést, a nemzeti irodalom ügyét és az európai kultúra terjesztését. A magyar színjátszás Aradon és Marosvásárhelyt is újraindult.

Különös figyelmet érdemel a nemzeti szolidaritás erősödésének sokféle formája: a polgárháború idején elpusztult helységek gyűjtéssel való megsegítése vagy a Makk-féle összeesküvés bebörtönzöttei számára segélyakciók szervezése. Kolozsvárt a birtokosok havonta „önkéntes megadóztatás alá vonták magukat” a fenti célok megvalósítása érdekében. Jó hatást gyakorolt a magyarság közhangulatára a magyarországi írók erdélyi látogatása. Jókai 1853-as útja például mindenütt társadalmi megmozdulást, várakozást szült. Kolozsvárt a köszöntésére összegyűlt írók a közös teendőkről is tanácskoztak. A polgári egyesületek újjáalakulása is mind az élénkülés jele volt. 1852-ben a még romokban heverő Nagyenyeden megkezdte működését a reformkorban Széchenyi hatására alakult kaszinó; működni kezdett a kolozsvári, sepsiszentgyörgyi, dévai, erzsébetvárosi kaszinó is. Megjegyzésre érdemes, hogy Kézdivásárhely a forradalomban vállalt kiemelkedő szerepe miatt nem kaphatott engedélyt kaszinó alakítására. A jelenség szemléltetése érdekében említjük meg, hogy 1852-ben három évi hallgatás után Tordán a mesteremberekből és gyermekeikből álló Zeneegylet a *Kolozsvári lap* szerint „mint mesés madár, felkölt hamvaiból” s hangversenyt adott. Számos olvasóegyesület, olvasó-társalgó alakult vagy szerveződött újjá. Egy hivatalos kimutatás 14 olyan magyar olvasóegyesületet sorol fel, amelyek 1850–1866 közt jöttek létre, köztük a polgárháborúban sokat szenvedett Magyarigenben, Felvincen és Zalatnán. Az olvasó-társaságok az erdélyi lapok mellett magyarországi kiadványokat is járattak.

Az Erdélyre, s különösen a magyarságra nehezedő több mint négy éve tartó *katonai* diktatúra 1854-ben véget ért. Ezzel ugyan az abszolutizmus nem szűnt meg, de fokozatosan liberalizálódott, a törvényesség erősödött, és ez több lehetőséget biztosított a társadalmi tevékenységek nyíltabb formáinak gyakorlására is.

Az erdélyi magyarság egyik fő törekvése ezután az oktatás terén jelentkező elnemzetlenítő intézkedések hatásának kivédése és csökkentése, valamint az anyanyelvi oktatás kereteinek biztosítása volt. Az iskolákat az 1855-ös Thun-féle iskolatörvény veszélyeztette, amely Erdélyben is a német nyelvű oktatást és a vegyes iskolák rendszerét terjesztette el. Az erdélyi magyar egyházak viszont a korábbi iskoláiknak újraindítását szorgalmazták. Ezt el is érték, az iskolák működni kezdtek, sőt néhány új iskolát is létesítettek. Utóbbiak közt említjük meg a Sepsiszentgyörgyön 1859-ben alapított Református Székely Mikó Kollégiumot.

A szellemi élet és a tudományos tevékenység szempontjából országos jelentőségű esemény volt az *Erdélyi Múzeum-Egyesület* létrehozása 1859-ben. Miután gróf Kemény József és Sámuel hatalmas gyűjteményét egy létesítendő múzeumra hagyományozta, Mikó kapcsolatba lépett a magyar értelmiség képviselőivel, az egyházakkal és más intézményekkel, kérve erkölcsi és anyagi hozzájárulásukat ezen erdélyi tudományos intézmény megvalósításához. Felhívásainak a reméltnél is jóval nagyobb volt a visszhangja: a múzeumalapítás igazi közügyi kérdéssé vált, és az Egyesület 1859-ben megtarthatta alakuló közgyűlését. Ebből az alkalomból Erdélyből és Magyarországról az értelmiség és politikai elit jeles képviselői sereglettek össze Kolozsvárt. A Magyar Tudományos Akadémia képviseletében nem kisebb személyiség jelent meg, mint annak alelnöke (később elnöke), az íróként és művelődéspolitikusként is nagyot alkotó Eötvös József és Csengeri Antal közgazdasági író és történész. Bár erdélyi intézményként jött létre, a Múzeum-Egyesület 1949. évi erőszakos megszüntetéséig az egyetemes magyar kultúra és tudomány alkotóműhelye volt.

A szellemi élet kibontakozását az erős cenzúra s a diktatúra más tiltó módszerei akadályozták. Ennek ellenére nagy irodalmi művek születtek. Jókai többek közt ekkor írta *Erdély aranykora*, *Kárpáti Zoltán*, *Janicsárok végnapjai* című regényeit, Madách Imre befejezte *Az ember tragédiáját*. Arany János történelmi balladái és Tompa Mihály *Gólyája* a magyarság elnyomását és reményeit fejezték ki. Erdélyben a szépirodalom kevesebb eredményt mutathatott fel mint korábban, viszont jelentős tudományos alkotások keletkeztek. Ezek közé soroljuk Kövály László *Erdély történelme* (1859), *Erdély története 1848–49-ben* (1861), *Erdély nevezetesebb családjai* (1854) című könyveit és Mikó Imre *Erdélyi Történelmi Adatok* című három forráskötetét (1855–1858). Az erdélyi magyarság önismeretét mélyítette el Mikó Imre *Irányeszmék* (1861) című írása. Orbán Balázs szorgalmasan járta a Székelyföldet, amelynek eredményeként a kiegyezést követő években napvilágot látott a *Székelyföld leírása* máig ható hatkötetes munkája.

5. A birodalmi gazdaságpolitika hatása

Az abszolutizmus megtagadta az 1848-as magyar törvényhozás eredményeit, de a feudalizmus visszaállítására nem gondolt. Az élet parancsának következménye volt, hogy az 1848-as jobbágyszabadítást hallgatólagosan tudomásul vette, s annak a közismert események miatt félbemaradt folyamatát újraindította. A magyarországi viszonyokkal az 1853-ban, az erdélyiekkel az 1854-ben kiadott császári pátens (nyíltparancs) foglalkozott. A nyíltparancsnak az a kitétele, hogy „az úrbéri kapcsolat megszüntetése következtében a volt jobbágyok a kezükben levő úrbéri földbirtokban teljes tulajdoni s szabad rendelkezési joggal ruháztatnak fel”, megerősítette az 1848-as törvényt. Az úrbériséget vesztett nemesek kárpótlásának lebonyolítására országos bizottság létesítését írta elő. 1856-ban megkezdődött a kárpótlási összegek folyósítása, de annak nagyobb részét elemésztették az adósságok és az új adózási rendszer.

Az egész társadalmat érintő intézkedések közé tartozott a földadó általánosítása és a jövedelemadó bevezetése. Mindkét adónem hozzájárult az elszegényedés folyamatához, mert a jövedelem egyidejű aránylagos növekedése nem következett be. Különösen vonatkozik ez a korábbi 50–100 holdas magyar köznemességre.

Fontos gazdaságpolitikai kérdés volt az ipar és a kereskedelem szabályozása. Megszervezték a kereskedelmi és iparkamarákat. Ilyen kamarák működtek 1850-től Brassóban, Kolozsvárt, Temesváron és a kiegyezés után máshol is (Marosvásárhelyen, Nagyváradon, Aradon). Ez az új intézmény a kereskedő és iparos réteg érdekeinek védelmét szolgálta, közvetítőként a vállalkozásokat segítette elő. A céhek fennmaradtak, de belső rendjük fellazult; új céhek nem alakulhattak. Az Ausztria és Magyarország, valamint Erdély közti vámhatár eltörlése nagy birodalmi „közös piac”-ot hozott létre, amelynek fő haszonélvezője egyelőre a fejlettebb cseh és osztrák gazdaság volt.

A birodalom gazdaságpolitikája különösen amiatt marasztalható el, hogy majdnem két évtizeden át csak ígérte a modernizációt, a vasutak és a bankrendszer kiépítését, de gyakorlati megvalósításáért alig tett valamit. A vasutak hiánya miatt Erdély mezőgazdasági terményei nem juthattak el a birodalom nyugati országainak piacaira.

6. Politikai fordulat. Visszatérés az 1848-as alapokhoz.

Erdély újraegyesülése Magyarországgal

A Habsburg-hatalom az 1850-es évek végére súlyos válságba sodródott, amelyet a belső problémák mellett a külső események nyomása idézett elő. A magyar emigráció Kossuth Lajos vezetésével *Magyar Nemzeti Igazgatóságot* hozott létre (1859), amely szövetséget kötött a Habsburg-monarchia ellenfeleivel és ez félelmet váltott ki Bécsben. Amellett az osztrák haderő III. Napóleontól Solferínónál 1859-ben súlyos vereséget szenvedett. Mindezek a népek által gyűlölt Bach-rendszer bukásához vezettek, s vele bukott a központosított abszolutizmus politikája is. Ferenc József császár új belpolitikába kezdett, amelynek alapelveit az 1860-ban kiadott Októberi Diploma fejtette ki. Az uralkodói rendelet megígérte, hogy a hatalom „tartományainak” régebbi önkormányzati jogait visszaállítja a közigazgatás rendszerével együtt.

Az új politika eredményeként Erdélyben újra működni kezdett a Főkormányzék (Gubernium), amelynek élére az uralkodó gróf Mikó Imrét, s a szintén helyreállított erdélyi kancellária elnökévé báró Kemény Ferencet nevezte ki. A szilárd jelleméről és magas szintű, példaadó erkölcsi tartásáról ismert két említett politikus elfogadta a kinevezést, mert abban reménykedett, hogy Erdély sorsát az 1848-ban elfogadott uniótörvény újbóli életbeléptetésével sikerül rendezni. Mikóék az uniótól az erdélyi magyarság jövőjének biztosítékát és Erdély gazdasági és civilizációs felzárkózásának lehetőségét várták. Bécs azonban nem tartotta kívánatosnak az Erdéllyel egyesült erős Magyarország kialakulását, s a centralizációs politikát sem adta fel, csak a módszert liberalizálta. Az 1861-ben kibocsátott Februári Pátens összbirodalmi parlament megalakítását jelentette be, amelybe Magyarország 85, Erdély 26 képviselőt küldhetett. Ezt a tervet az 1861 áprilisában összehívott magyar országgyűlés nem fogadta el s határozottan követelte az 1848. évi törvények életbe léptetését. Határozatának egyik kitétele szerint Erdély képviselőinek újra el kell foglalniuk helyüket a magyarországi országgyűlésben. Erdély magyar liberális politikusai is kérték, hogy részt vehessenek a pesti országgyűlés munkálataiban. Bécs azonban nem engedett a magyar követeléseknek s elutasította Deák Ferenc „felirati javaslat”-át is a 48-as törvények visszaállításáról.

Amikor az új birodalmi politika céljai nyilvánvalókká váltak, Mikó Imre és Kemény Ferenc benyújtotta lemondását. Példájukat követte a nemrég kinevezett magyar tisztviselői kar nagyobb része. A passzív ellenállás politikája nemcsak folytatódott, de meg is erősödött. Hogy a magyarországi és erdélyi magyar politika ellenállását megtörje, az uralkodó szigorításokat rendelt el s azok végrehajtásával Anton Schmerling államminisztert bízta meg, aki a hatalmi politika eszközévé Erdélyt tette meg. Hosszas előkészületek után 1863-ban sikerült Nagyszebenbe összehívni Erdély tartományi gyűlését, amelyen a román képviselők abszolút többségben voltak. A magyarok közül viszont csak hárman vettek részt a szebeni „csonka országgyűlés” munkálatain. Az erdélyi magyar politikát irányító Kemény Ferenc és Mikó Imre jól látták, hogy egy olyan országgyűlésben, amelyet a románok és szászok uralnak, a magyar törekvéseknek nem lehet semmi esélye, amit annak törvényjavaslatai valóban igazoltak: 1863. augusztus 21-én törvénytelennek nyilvánította az Erdély és Magyarország egyesülését kimondó 1848-i törvényt.

A nagyszebeni tartománygyűlés más törvényjavaslatai közül kiemelkedett az, amely Erdélyt kilenc körzetre osztotta, a magyarságot azok közt szétdarabolta. Elismerlte az Októberi Diplomát és a Februári Pátent, tehát Schmerling központosító politikáját. Ennek ellenére kétségtelen, hogy a szebeni csonka országgyűlést a román politika sikerként értelmezhetette, s nem alaptalanul, mert ott olyan törvényjavaslatok születtek, amelyek az erdélyi közigazgatás meg-

ragadásának lehetőségét is felcsillantották a román politika előtt. Csakhogy a nagy román siker látszólagosnak bizonyult, mert az erdélyi „három nyelvű”, többek által modellértékűnek tartott 1863-as országgyűlés nem volt több egy eszköznél a bécsi birodalompolitika kelléktárában.

Amikor az 1861 óta hol nyíltabban, hol csak a háttérben fennálló eszmecserében körvonalazódott a kiegyezés lehetősége, Bécs Erdély-politikája gyökeres fordulatot vett: elejtette mind a román, mind a szász autonomista törekvéseket s elfogadta a magyar uniós álláspontot. Ezzel elhárult az osztrák-magyar kiegyezés útjából az egyik fő akadály.

Mivel az a politika, amely a románokat, szerbeket és más nemzetiségeket próbálta szembeállítani a magyar törekvésekkel nem hozta meg a várt sikert, az uralkodó elhatározta, hogy menesztí Schmerling miniszterelnököt, az osztrák-magyar kiegyezés ellenfelét. Magyar részről a kiegyezést Deák Ferenc készítette elő. A történelmivé vált „húsvéti cikké”-t (1865), amelyben az 1848-as alapokat nem adja fel, de módosításukat lehetségesnek tartja, kedvezően fogadta az uralkodó. Erdély magyar politikusai kevés kivétellel felsorakoztak a Deák Ferenc vezette kiegyezési törekvések mögé, mert annak sarkalatos tétele volt az unió Erdellyel. Deák köréhez egyébként több erdélyi politikus tartozott, így a Pesten élő Kemény Zsigmond, akit a széles közvélemény már 1849–1850-ben a Békepárt, az Ausztriával való megegyezés vezéréként ismert meg. Mikó Erdélyből inkább Eötvös Józseffel állt baráti viszonyban, aki ugyancsak híve volt a kiegyezésnek. Erdély magyar politikusai arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a magyar korona országainak Ausztriához való viszonyairól csak a magyarországi országgyűlés van hivatva határozni. Bécs elfogadta ezt az érvelést, és nyomban intézkedett.

Az intézkedés félreérthetetlen és határozott volt: uralkodói leirattal bezárták a nagyszabesi tartománygyűlést és egy másikkal új országgyűlést hívtak össze, ezúttal a magyarság központjába, Kolozsvárra. Utóbbinak tulajdonképpen egyetlen tárgya volt: határozni kellett abban a kérdésben, hogy Erdély követi megjelennek-e a kiegyezésről tárgyaló magyarországi országgyűlésen. A kolozsvári magyar többségű országgyűlés megszavazta a részvételt (a magyarok mellett néhány román és szász képviselő is támogatta a javaslatot). Következésképpen az uralkodói jóváhagyás után, 1866 tavaszán Erdély választott képviselői is megjelentek a magyar országgyűlésen. Ez pedig gyakorlatilag az unió helyreállításának konkrét kifejeződése volt. A román és szász tiltakozásokat figyelmen kívül hagyta mind a magyar, mind a birodalmi politika, ami később bonyodalmakat, nemzetiségi feszültségeket okozott.

A kiegyezési kérdések minél gyorsabb rendezése érdekében az uralkodó 1867. február 17-én miniszterelnöknek nevezte ki Andrássy Gyula grófot, s február 20-án nyilvánosságra hozta a minisztérium tagjainak nevét. Hogy nem csupán közjogi megegyezésről, hanem megbékélésről is beszélhetünk, arról az Andrássy-kormány személyi összetétele is sokat elárul. Gróf Andrássy Gyulát 1851-ben távollétében halálra ítélte egy osztrák haditörvényszék, mert 1849-ben honvédezredes, majd Kossuth törökországi követe volt. Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter az 1848-as felelős magyar kormánynak is tagja volt; Gorove István földművelésügyi, ipari és kereskedelmi minisztert az 1848-i szereplése miatt korábban jelképesen felakasztották, és a többi miniszter is magyar oldalon vett részt az 1848–49-i eseményekben. Nos, mindezeket az a Ferenc József uralkodó nevezte ki, aki 1849 végétől az 1850-es évek közepéig vad dühvel pusztította a magyar nemzet függetlenedési törekvéseit szolgáló hazafiakat.

Erdélyt az új magyar kormányban gróf Mikó Imre képviselte, aki a közlekedés- és közmunkaügyi tárca minisztere lett. Erdély felfokozott várakozással tekintett minisztersége elé.

A kiegyezési törvény magyar részről történt elfogadása után már csak a ceremóniák megtartása maradt hátra. 1867. június 8-án a budai Mátyás-templomban fényes ünnepségek keretében a már majdnem két évtizede törvénytelenül uralkodó Ferenc József császárt magyar királlyá, s a magyarokkal szimpatizáló feleségét, Erzsébet császárnét Magyarország királynéjává koronázták. S végül 1867 decemberében az osztrák alkotmányba is bekerült a kiegyezési törvény, ami lehetővé tette, hogy az eddigi abszolút monarchia helyén a birodalom mindkét felében alkotmányos polgári rendszer lépjen életbe.

A magyarság egy része örömmel elfogadta a kiegyezést, a többség a várakozás álláspontjára helyezkedett, s bizonyosan kevesebben figyeltek Kossuth Lajos Deák Ferenchez intézett nyílt levelére, amelyben a magyarság számára veszélyesnek ítélte meg a kiegyezést, mert Magyarország jövőjét a felbomlásra ítélt monarchia sorsához kötötte. Kossuth üzenetét Cassandra-levélnak nevezi a történelem a mondabeli jósnőről. A kiegyezési tárgyalások elfeledtetik Kossuth közismert dunakönföderációs tervét is, amely szerint Erdély különálló országgént vett volna részt a Duna-könföderációban, perszonális unióban maradva Magyarországgal. Az 1848-as függetlenségi hagyomány hívei és 1848-hoz érzelmileg is erősen kötődő nép továbbra is Kossuth Lajost tartotta a magyarság első emberének. Az osztrák és magyar politika közti józan kompromisszum eredményeként született kiegyezési rendszer természetesen olyan történelmi realitás volt, amelyet tudomásul kellett venni nem csak Magyarországon, de egész Európában is. Mindezek ellenére a teljes függetlenség reményének feladása miatt a magyar hivatalos politika és a magyar nép közérzete közt a dualizmus félévszázados fennállása során végig feszültség lappangott. Ezért a magyar nép nagy többsége sohasem tudott lelkileg teljesen azonosulni a kiegyezés rendszerével, még akkor sem, ha a dualizmus idején Magyarország és Erdély láthatóan nagy lépéssel közeledett a nyugat-európai gazdaság és civilizáció szintjéhez.

A vélemények és megítélések különbözősége ellenére, vagy éppen azért, rá kell mutatnunk arra, hogy a kiegyezést magyar részről az a történelmi felismerés szülte, hogy a magyarság csak európai nagyhatalomhoz csatlakozva tudja fennállását, nemzeti fejlődését biztosítani. E felismeréshez hozzájárult mindaz a történelmi tapasztalat, amely a magyarság 1526 utáni történetéből következett, amelyet 1848–1849 tapasztalatai megerősítettek.

Erdély az Osztrák–Magyar Monarchiában

I. A dualista rendszer. Erdély integrálása

Az 1867-ben létrehozott Osztrák–Magyar Monarchiát jogilag két egyenrangú állam alkotta: Magyarország és az Osztrák Császárság. Belső ügyeit illetően mindkét rész szuverén volt külön törvényhozó és végrehajtó szervekkel. A két részt az uralkodó személye kötötte össze (perszonális unió). A kiegyezés jogi alapját a Pragmatica Sanctio képezte, ebből vezették le az ún. közös ügyeket, amilyen a külügy, a hadügy és az ezek költségeinek fedezésére szükséges pénzügy volt, közös minisztériumok vezetése alatt. A Pragmatica Sanctiót azért lehetett a kiegyezés jogi alapjaként felfogni, mert elismerte a magyar korona országainak (Magyarország, Horvátország, Erdély) egységét és kormányzati önállóságát, másrészt előírta a Monarchia biztonságának megóvását. Bár a hadügyet is közösnek nyilvánították, annak irányítása az uralkodó joga maradt. A közös hadsereg mellett Magyarország kisebb létszámú nemzeti haderőt, honvédséget is tarthatott, ahogy Ausztriában is a Landwehr saját külön haderőt alkotott.

A politikai rendszert a gazdasági kiegyezés egészítette ki, amit tízévenként újratárgyaltak. Az Osztrák–Magyar Monarchia egyes részeit nem választották el vámhatárok, a tőke és a munkaerő szabadon áramlott. A vállalkozás szabadságát nem gátolta törvény. Ezáltal reálunióvá vált a birodalom két része.

A kiegyezés rendszere tehát egyenrangú félnek ismerte el Magyarországot a császári Ausztriával. Az új rendezésben a magyarság jövője biztosítottnak látszott. Európára, a német és olasz egység megszületése, illetőleg a francia–porosz háború után, hosszan tartó békekorszak köszöntött. Az uralkodó liberális államrendszerek az Osztrák–Magyar Monarchia fennállását szükségesnek tartották, hogy biztosítsa a térség geopolitikai egyensúlyát s gátja legyen a cári Oroszország, a pánszlávizmus törekvéseinek.

A kedvező előjelek ellenére sokakban felmerült az a nagy kérdés: sikerül-e a magyarságnak az új helyzetben is megtartania a közelmúlt küzdelmeiben létrejött egységet, és a vele egy házában élő más nemzetiségekkel valamiféle „modus vivendi”-t kialakítani. Utóbbi azonban nem kizárólag a magyarság, Magyarország akaratán múlt, hanem a románok, szerbek, szlovákok vezetőrétegének, sőt Romániának, Szerbiának az állásfoglalásán is.

1. Az unió törvényes szabályozása.

Az alkotmányos szabadságjogok kinyilvánítása

Erdély integrálása érdekében a magyar kormány kormánybiztosságot szervezett, amelynek élére gróf Pechy Manót nevezte ki, aki 1872-ig állt e hivatal élén. Székhelye Kolozsvárt volt.

Magyarország és Erdély újraegyesítésének kérdéseit az 1868. évi 43. törvénycikk 18 szakaszban szabályozta. Az első paragrafus a jogfolytonosság elvét hangsúlyozta: „Miután már az 1848-ik évi kolozsvári I. törvénycikk által Erdély minden lakosa nemzetiségi, nyelvi és vallási különbség nélkül egyenrangúnak nyilvánított, s Erdélynek minden ezzel ellenkező törvény eltöröltetett, az addig létezett politikai nemzetek szerinti területi felosztások, elnevezések, s az ezekkel összekötött előjogok és kiváltságok, amennyiben valamely nemzetiséget mások kizárásával illettek volna, megszüntetettnek; és az egyesült Magyarország és Erdély összes honpolgárainak egyenjogúsága polgári és politikai tekintetben újabban is biztosítottatik.” A fentieket az egyházak, köztük a görög katolikus, örmény katolikus s görögkeleti egyházak „önkormányzati szabadságát, jogegyenlőségét” biztosító 14. paragrafus egészítette ki.

A következő paragrafusok a törvényhozás- és közigazgatásról szólnak: kinyilvánítják, hogy a magyar országgyűlés és a király közösen gyakorolja Erdélyt illetően is a törvényhozás jogát, a kormányzat pedig a magyar felelős minisztériumra tartozik. Erdély a magyar országgyűlésbe 75 képviselőt küldhet. Az 1868/43. törvénycikk az erdélyi törvényhatóságok alkotmányos jogkörének visszaállítása kérdésében is intézkedett, előre bocsátva, hogy erről majd külön törvény készül.

A fent ismertetett törvénnyel egyidőben, 1868. december 6-án szentesítette az uralkodó a nemzetiségi törvényt (XLIV. törvénycikk a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában). A 29 szakaszból álló törvénycikk első paragrafusa szerint: „Magyarország összes honpolgárai [...] politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja.”³⁹ A nemzetiségi törvénynek ez a szakasza sok vihart kavart és a nemzetiségi kérdés kiéleződésének egyik forrásává vált, mert az egy ország egy politikai nemzet – francia mintára kinyilvánított elvtől a nemzetiségek (románok, szászok, szlovákok, szerbek) politikai különállásuk szabadságát feltették. E törvény a magyart államnyelvnek mondta ki.

Tény azonban: az 1868-as nemzetiségi törvény a „haza bölcse”-ként emlegette Deák Ferenc liberális elveit, figyelembe véve, hogy *a nem magyar nemzetiségűeknek a kor viszonyaihoz mérten komoly közösségi szabadságjogokat biztosított.* A megyékben, ha a közgyűlés együtöde kívánta, bármely ott élő nép nyelvén is lehetett jegyzőkönyvet vezetni. Egyéni kérvényeket az állampolgárok bármely nyelven benyújthattak. A 23. paragrafus világosan kimondta: „Az ország minden polgára saját községéhez, egyházi hatóságához és törvényhatóságához, annak közegeihez s az államkormányhoz intézett beadványait anyanyelvén nyújthatja be.” Egyházi és oktatási ügyeket a nemzetiségek saját nyelvükön maguk intézhették. A törvény lehetővé tette a községeknek, egyházaknak és egyházközségeknek iskolák felállítását, ami tulajdonképpen kulturális autonómiát jelentett.

A törvények végrehajtása körül alakultak ki a problémák. A kiegyezési korszaknak különösen a második felében a nemzetiségi törvény rendelkezéseinek egyes állami szervek részéről történő be nem tartása sokat ártott Magyarország nemzetközi megítélésének, annál inkább, mivel a sérelmeket a nemzetiségek rendszerint eltűlozva tárták az európai közvélemény elé. Gondolunk itt egyes későbbi iskolai törvényekre, amelyek például nem követeltek mást, mint az államnyelvvé nyilvánított magyar nyelvnek bizonyos óraszámban való tanítását a román, német, szlovák nyelvű iskolákban is.

Az erdélyi román politikusok többsége nem fogadta el jogalapnak a magyar kormánnyal való együttműködésre sem az uniótörvényt, sem a nemzetiségi törvényt, s 1869 márciusában elhatározták, hogy passzivitásba lépnek, nem vesznek részt a magyar parlament munkáiban. A magyarországi románok viszont az aktív politika hívei voltak.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a kiegyezés korában elfogadott törvények erőteljesen védelmezték az állampolgárok egyéni szabadságjogait. Ilyenek voltak az egyén biztonsága, a tartózkodási és költözködési szabadság, a levéltitok védelme. A törvények szavatolták az egyén számára, hogy az ország bármely részén, bármely községben megtelepedhessen. A kiegyezés korában egyéni szabadságjogokat korlátozó intézkedések – az első világháború idejét kivéve – nem fordultak elő. Az egyéni szabadságot a román és más nem magyar nemzetiségű állampolgárok éppúgy élvezték, mint a magyarok. A kiegyezés idején egyének és jogi személyek, bármely nemzethez vagy nemzetiséghez tartoztak, vagyont szerezhettek és azzal szabadon rendelkezhetek. Kisajátítás csak kivételesen fordult elő, és akkor is csak közérdekből (pl. vasútpítés). A tulajdont számos törvény védte. Az állampolgároknak – függetlenül nemzetiségüktől – joguk volt a hivatalviselésre.

Az elfogadott törvények a polgári korszakban kétségtávol megfelelő jogi keretet biztosítottak Erdély anyagi és szellemi kultúrájának, civilizációjának fejlődéséhez, s hozzájárultak a

³⁹ Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikkek. Bp. 1896. 490.

belső stabilitás kialakításához, legalábbis a századfordulóig. Az is bizonyos azonban, hogy a megalkotott jogi kereteket a rendszer nem tudta az időközben történt változásokhoz igazítani, s emiatt a kettős monarchia történelmi rendszerét a kortársak okkal tartották és érezték merevnek.

Ehhez a merevséghez az uralkodó Ferenc József személye nem kis mértékben járult hozzá: 1849-től 1916-ig uralkodott. Ferenc József elfogadta ugyan az alkotmányos kormányzás alapelveit, de sohasem mondott le patriarchális hajlamairól. A Monarchia mintegy 18 nemzetének és nemzetiségének „atyja” kívánt volna lenni, még akkor is, amikor a birodalom egyes népei már a Monarchia országhatárain kívül keresték boldogulásukat.

Ferenc József érzelmileg az osztrák-németséghez állt közel, de képes volt arra, hogy tompítsa, sőt a magyarság egy részével, köztük az erdélyiekkel is feledtesse 1849 keserveit, nem utolsósorban azért, mert felesége, Erzsébet királyné nem rejtette véka alá a magyarság iránti rokonszenvét.

2. A közigazgatási rendszer változásai

Az unió végrehajtása során fokozatosan megváltozott Erdély öröklött közigazgatási rendszere. A központi kormány szerv, a Főkormánysház (Gubernium) már 1867-ben megszűnt, de még néhány évig majdnem változatlanul fennállottak a történelmileg kialakult önkormányzati területek: a vármegyék, a székely székek és a szász székek, valamint a városi önkormányzatok. Mindössze annyi történt, hogy a székely székek főkirálybíróit, valamint a szász ispánt miniszteri ellenjegyzés mellett a király nevezte ki. A szász universitas bíraskodási jogot többé nem gyakorolhatott. Az 1876-os és az 1886-os vonatkozó törvények azonban már igen jelentős változtatással jártak a helyi közigazgatási rendszerben.

1876-ban megszüntették a szász és a székely székeket, az ún. vidékeket, összevontak néhány megyét, s egész Erdély területén általánossá tették a megyei szervezetet. Ennek következtében Erdélyben 15 megyét alakítottak: Alsó-Fehér, Beszterce-Naszód, Brassó, Csík, Fogaras, Háromszék, Hunyad, Kolozs, Kis-Küküllő, Maros-Torda, Nagy-Küküllő, Szeben, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos és Udvarhely megyét. Az 1876-os rendezés során jött létre Szilágy megye a korábbi Közép-Szolnok és Kraszna megye összevonása által. A városhálózat is módosult. Azok a kisvárosok, amelyek nem tudtak megfelelni a város kritériumainak, s a városi státusz fenntartását anyagilag sem voltak képesek biztosítani, nagyközséggé alakultak át. Ilyen rangvesztés érte például Székelyföldön az eddigi olyan városokat, mint Illyefalva, Bereck, Oláhfalva, a megyékben Kolozs és Szék. Ez történt a mezővárosok többségével is. Következésképpen a kiegyezés korabeli Erdély végleges városhálózata két törvényhatósági joggal felruházott (Kolozsvár és Marosvásárhely), valamint 26 rendezett tanácsú várost ölelt fel. A korábbi nemes város, taxás város, mezőváros kategóriák eltűntek.

A vármegye hatáskörét az 1870/42. törvények, majd az 1886/21. törvények szabályozta: 1. saját belső ügyeiben önállóan intézkedik; 2. közvetíti az állami közigazgatást és 3. politikai ügyekkel is foglalkozhat, vagyis a régi vármegyei rendszerből továbbra is fennmaradt egy eléggé széleskörű hatalomforrás, különösen a politizálás ismételt legitimizálása által. A politizálás viszont néha elvonta a figyelmet a közigazgatási teendőkről. A vármegye legfőbb testületi szerve a törvényhatósági bizottság volt. Tagjainak felét választották, felét pedig a virilizmus szerint a legtöbb adót fizető polgárokból kinevezték. A vármegye másik szerve a közigazgatási bizottság volt, amelynek élén a főispán állt. A főispán a kormány megbízottjaként ellátta az önkormányzatok testületeinek elnöki tisztét. A vármegyét tulajdonképpen az alispán vezette, a főjegyző és a tiszti főügyész segítségével. A vármegye járásokra oszlott; a járás élére a kinevezett főszolgabíró került. A város polgármestert választott, elnökletével működött a városi tanács. A kiegyezés után a főispán hatásköre kiterjedt a törvényhatósági jogú városokra is.

Az 1871. és 1886. évi vonatkozó törvények háromféle községet ismertek: 1. kisközség; 2. nagyközség és 3. rendezett tanácsú város. A község hatósága egyaránt vonatkozott a községben

lakó személyekre és a községi vagyona. A község öngazgatási szerve a képviselőtestület, valamint a mellette működő községi elöljáróság volt. A kis- és nagyközségekben továbbra is a bíró és a jegyző intézte a közügyeket.

A dualizmuskori közigazgatás és a bírói szervezet működése, amellyel helyszűke miatt nem foglalkozhatunk, általában szakszerű és eléggé gördülékeny volt. Nagyobb zökkenőket csak a képviselőválasztások idején jegyeztek fel, amikor a korteskedés behatolt a vármegyházakba és községházakba is.

3. A magyar politikai élet Erdélyben a dualizmus első időszakában

A kiegyezés korának első magyar kormányát a Deák-párt alakította meg, amely jelentős parlamenti többségre támaszkodott. Erdély magyar politikusainak nagy része is ebbe a pártba tömörült: 1867-ben a 75 erdélyi képviselő közül mindössze öt volt ellenzéki. A Deák-pártnak Erdélyben erős bázisa volt Kolozsvár. A párt lapja az 1856-tól megjelenő *Kolozsvári Közlöny*, valamint az 1871-ben alapított *Kelet* volt, amely a kiemelkedő jogász és tehetséges író Szász Béla szerkesztésében korszerűbben politizált, mint a múlthoz erősen kötődő, a hagyományokhoz nagyon ragaszkodó előbb említett laptársa, amely az erdélyi hagyománytól az új helyzetben sem tudott (nem is akart) megszabadulni. A *Kelet* szélesebb horizontú lap volt, nem óvakodott a kormánypolitika bírálatától és jobban tudott alkalmazkodni a társadalmi igények változásaihoz.

1867-ben és a következő években a Deák-párt erős támaszra talált Aradon, ahol a tekintélyes *Alföld* korszerű eszközökkel képviselte Deák liberális politikáját. Ezt a politikát elfogadta a még nagyrészt német nyelvű Temesvár is. *Az 1867–1872-es években a kiegyezés nem okozott csalódást.*

Ez a jelenség szoros összefüggésben állt a gazdasági élet alakulásával. 1867–1873 között Európában gazdasági konjunktúra bontakozott ki, és ez kedvező hatást eredményezett az Osztrák-Magyar Monarchiában is. A tágabb értelemben vett Erdélyben 43 igen jelentős tőkés hiteltétel keletkezett. Ugyanabban az időben 15 vasútvonalszakaszt építettek ki 1106 km hosszúságban. S mivel a Monarchia nagy felvevőpiacán a Bánság, Arad megye nagy- és középbirtokosai jól értékesíthették terményeiket, a kilátások optimizmusra adtak reményt. A kiegyezés első éveiben erősen felgyorsuló magyar nagy- és középpolgári réteg kialakulásához hozzájárul az is, hogy a bánsági, Szatmár megyei német (sváb) polgári réteg, valamint a gazdasági fellendülés által rohamosan gazdagodó zsidó kereskedők és élelmiszeripari vállalkozók az önkéntes asszimiláció útját választják. Nem véletlen, hogy Erdély és a szomszédos területek magyar közvéleménye nem fordult szembe a kiegyezési politikával, amit az is bizonyít, hogy a Deák-párt az 1872-es választásokon ismét győzött ebben az országrészben is.

De mindez nem jelentett teljes megelégedést. Erősödőben volt a kiegyezéssel szemben kritikusabb álláspontra helyezkedő Balközép-párt, amelyet Tisza Kálmán vezetett. Ennek egyik központja Bihar megye volt, ahol a Tisza-család hatalmas földbirtokkal rendelkezett. A „bihari pontok”-ban meghirdetett politika nagyobb önállóságot követelt Magyarország számára a birodalmon belül.

Bihar megyében Tisza Kálmán közvetlen munkatársa volt Sólyom Fekete Ferenc ügyvéd, a *Bihar* című lap szerkesztője. E lap a megyei nemességet a Balközép-párt köré gyűjtötte. Nagyobb nyitást jelentett a liberális értékek felé a *Nagyvárad* című lap kiadása, amelynek munkatársai közt számos neves író, publicistát (Bodor Károly, Ábrányi Kornél) találunk. A lap a városi polgárságé volt, amely szintén Tisza pártját támogatta.

A Balközép-pártnak erős tömörülése jött létre Kolozsvárt is. Ennek vezéregyénisége K. Papp Miklós, az örmény származású neves újságíró és történetkutató, majd a székelyföldi Bartha Miklós lett. K. Papp Miklós szerkesztésében 1867 márciusában jelent meg lapjuk, a *Kolozsvári Polgár*, amelyet Pest is kitüntető figyelemben részesített. Számos jó tollú értelmi-

ségi tartozott munkatársai köréhez, így P. Szatmári Károly, Jakab Elek, Orbán Balázs, Ugron Gábor. Már akkor az ország legjobb vidéki lapjának tartották; ezt egyébként Kossuth is járatta. Öntudatos polgári irányultság jellemezte, és Erdély sajátosságainak hangsúlyozásáról sohasem mondott le, ezért körülötte kialakult egy „transzilván” jellegű csoportosulás.

Már a kiegyezés első éveiben jelen volt a politikai élet porondján a csekély számú szélsőbálnak nevezett tömörülés, amely Magyarország teljes függetlenségének követelésével lépett fel. Ez a csoportosulás később a 48-as párt, aztán a Függetlenségi 48-as párt nevet vette fel. Erdélyben reprezentáns képviselője Orbán Balázs, majd a Balközép-pártból kiváló Bartha Miklós és Ugron Gábor volt.

A Deák-párt megnyerte az 1872-es választásokat, de jellemző, hogy tért veszített az Alföldön és a Székelyföldön: az országgyűlés 245 helye közül 116-ot a Balközép és 38-at a 48-as párt szerzett meg. A Deák-párt gyengülése s a Balközép pártnak az előbbihez való pragmatikus közeledése lehetővé és szükségessé tette az 1875-ös „pártfúzió”-t.

A pártfúzió során a Deák-párt és a Balközép-párt egyesült, s Szabadelvű Párt néven megszületett egy heterogén elveket valló kormányzó párt, amely 1905-ig megszakítás nélkül uralkodott. Az új magyar pártmozgalomból a reformkor, 1848 és az abszolutizmus korának politikusai már hiányoztak; ők rendre kihulltak a politikai életből. Wesselényi Miklós, id. Bethlen János, Kemény Dénes, Szász Károly már jóval korábban elhaltak. Kemény Ferenc a kiegyezés évében vonult vissza a politikából, akárcsak a nagy hatású közíró és történész, Kövály László, s néhány évre rá a Budapestre költöző Jakab Elek. Az előbbi korszak vezéregyénisége, gróf Mikó Imre sem sokáig maradt a politikai élet élvonalában. Már 1870-ben visszaadta miniszteri megbízatását, mert a '67 utáni évek átalakulásában jelen levő korrupció ellen az általa vezetett minisztérium nem tudott hathatósan fellépni. Mikó Imre 1876-ban bekövetkezett halálával végképp letűnt a „transzilvanista” politizálási stílus is. Mikó azzal a tudattal hunyhatta le a szemét, hogy korábbi intézményteremtő politikája által (Erdélyi Gazdasági Egyesület, Erdélyi Múzeum-Egyesület) Erdély újabb intézménnyel gazdagodott, az 1872-ben felállított kolozsvári Tudományegyetemmel, amelyért maga is sokat tett.

Mikó szerepe akkor ért véget, amikor a magyarországi nagy nemzedéktársai: Eötvös József, Deák Ferenc és mások is távoztak a magyar politikából, s velük együtt hanyatlóban volt az általuk képviselt nemzeti liberalizmus is. A következő történelmi periódus meghatározó politikusa, Tisza Kálmán sem fordult ugyan szembe a szabadelvűséggel, de kormányzati politikájában tért nyert a konzervatizmus, és ez akadályozta a kiegyezés rendszerének, az államéletnek demokratikus irányú továbbfejlesztését. Tisza Kálmánt nemzedéktársai – félig humorosan, félig komolyan – „generális”-nak nevezték, s ezzel arra utaltak, hogy mind az általa vezetett kormányokban, mind a Szabadelvű Pártban inkább tekintette magát afféle katonai parancsnoknak, semmint választott vezetőnek. Mindez szerencsére nem befolyásolta sem a gazdaság, sem a társadalmi élet liberalizmusát. Tisza Kálmán 1875-ben kormányt alakított s 1890-ig szilárdan tartotta kezében a kormánygyeplőt. A kiegyezés konszolidált korszaka következett. Magyarország gyorsan haladt a polgárosodás és a civilizatorikus fejlődés útján. De jelentkezett a magyar polgári fejlődésben bizonyos egyenetlenség, a túlzásba vitt fővároscentrikusság, amely kedvezőtlenül hatott egyes országrészek helyzetére.

Ezt megérezte a történelmi Erdély is, ahol a polgári átalakulás üteme jóval lassúbb volt, s a kapitalizmus árnyoldalai is erősebben felbukkantak.

Az 1873-ban kirobbant gazdasági válság és az ezt követő pangás a kisipart és a mezőgazdaságot is éveken át sújtotta. A kiegyezés által létrehozott közös piac hátrányos következményeit jobban érezte az elmaradottabb Erdély, mint például a Bánság, Arad vagy Bihar megye. Ezért a történelmi Erdélyben már akkor kialakult egyfajta ellenzéki politizálás, amely a sajátos helyi gondokat tárta az országos politika elé.

A Kolozsvárt szerveződő erdélyi képviselőket lazán összefogó ellenzék élén Ugron Gábor székely politikus állt, aki már az 1877-es „székely puccs” alkalmából felhívta magára a figyelmet. Az orosz-török háború idején ugyanis Bartha Miklós székely képviselőtársával együtt az

orosz utánpótlás zavarása céljából fegyveres alakulatokat toborzott Székelyföldön, de tervüket a hatóság megghiúsította. Az új ellenzéki szervezkedésben Ugront és Bartha Miklóst ismét együtt találjuk, ezúttal Kolozsvárt, ahol kiadták az *Ellenzék* című politikai lapot, amely Erdély, s ezen belül a székelység megoldandó kérdéseit állandóan napirenden tartotta. Az *Ellenzék* programját Orbán Balázs is üdvözölte, mert úgy látta, hogy az szemben áll a „nemzetellenes” áramlattal, mely „örökségünket, jogainkat, nemzeti kincseinket egymás után áldozza oda Bécsnek.” Ennek a mentalitásnak a gyökerei még a kiegyezés előtti korokba nyúlnak vissza s a Függetlenségi Párt konzervatív, de 1848 szelleméhez közelebb álló szárnyának ideológiai alapját képezték. Emiatt a kolozsvári ellenzéket többször bírálta a Függetlenségi Párt vezetősége, amely tulajdonképpen lemondott a teljes magyar függetlenség programjáról.

A Szabadelvű Párt és Tisza Kálmán megingathatatlanak tűnő uralma hozzájárult a magyar politikai élet hanyatlásához. Csak a parlamenti választások idején volt némi élénkülés, de azok után ismét a közöny vált jellemzővé. Ezért kapott különös jelentőséget a politikai tehetetlenséget ellensúlyozni hivatott civil társadalmi szervezkedés. (Erről később szólunk.)

4. A közlekedés. A vasúthálózat kiépítése

Erdély magyar politikusai az unió szükségességét már a reformkorban a történeti és jogi érvek mellett gazdasági érvekkel is alátámasztották. Azt remélték, hogy a fejlettebb Magyarországgal való egyesülése jótékony hatást fog gyakorolni Erdély elmaradottabb gazdaságára s elősegíti a nyugati civilizáció elterjedését. Mindenekelőtt a vasúthálózat kiépítését várta Erdély, amelynek megvalósítására egymagában képtelen lett volna. Az erdélyi követek már 1848-ban, az unió megszavazása után siettek Széchenyi István közlekedési miniszterhez, kérve, hogy minél hamarabb fogjanak hozzá az erdélyi vasúthálózat megépítéséhez. Széchenyi nem is késlekedett, tervet készített Erdély vasúthálózatáról, de a közismert háborús állapotok miatt a kivitelezésre nem kerülhetett sor.

A Bánságban és a Partiumban az abszolutizmus korában részben megvalósult a vasúti közlekedés, a gazdasági élet modernizációjának e nélkülözhetetlen előfeltétele. Megépült a Baziás-Oravica (1856), Temesvár-Báziás (1858) és az Oravicabánya-Stájérlakanina (1863) vonalszakasz. Ugyanabban a korszakban jutott vasúthoz Arad is a békéscsabai vonal által (1858), valamint Nagyvárad Püspökladány irányából (1858). A történeti Erdélynek azonban a Magyarországgal 1867-ben újra kimondott uniótól kellett várnia a vasútkérdés megoldását.

Valóban, a kiegyezés által létrejöttek azok a feltételek, amelyek lehetővé tették Erdély vasúthálózatának rendkívül gyors ütemű kiépítését. Egyrészt az idegen tőkét vonzotta a Monarchia belső helyzetének stabilizálódása, Magyarország liberális gazdaságpolitikája és az állam garanciavállalása. Végül nem elhanyagolható tényező volt az is, hogy gróf Mikó Imre személyében olyan politikus kezébe került a közlekedési minisztérium vezetése, aki két évtized óta küzdött Erdély vasútjaiért. A magyar kormány több vasút építését is késedelem nélkül engedélyezte. Erdély közvéleményét – és ebben aligha volt különbség az etnikumok között – vasút-„láz” járta át, valamiféle csodát várva a vasúti közlekedéstől a gazdaság fellendülésében.

Miután a feltételek adva voltak, az építető cégeken volt a sor, amelyek a nyugati technológiát alkalmazva eredményesen dolgoztak, miközben igyekeztek minél nagyobb engedményt kicsikarni a jótállást vállaló államtól. Az eredmény kimagasló volt. Az 1867–1872 közötti időben – a kapitalista ciklus fellendülő szakaszában – a szélesebb értelemben vett Erdélyben 1106 km hosszú vasutat adtak át a forgalomnak. Ezek a vonalak képezték a Bánság, a Partium és a történeti Erdély vasúthálózatának a gerincét. Íme az akkor épített főbb vasútvonalak: Arad-Gyulafehérvár (1868), Nagyvárad-Kolozsvár (1870), Kolozsvár-Tövis-Brassó (1870–1873), Kocsárd-Marosvásárhely (1871), Kiskapus-Nagyszeben (1872), Arad-Temesvár (1871), Debrecen-Nagykároly-Szatmárnémeti (1871).

Az 1873-as gazdasági válság miatt ugyan csökkent az építkezés üteme, de 1881-től ismét nagy lépéssel haladt előre Erdély majdnem teljesnek mindható vasúthálózatának építése. 1881–1900 közt 2174 km új vonalhossz készült el. Ezek közt volt a Brassó–Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda (1891–1897), Dés–Beszterce (1884) és Nagykaroly–Zilah (1887) vonalak. Végül 1900-tól az első világháborúig 799 km hosszúságban újabb 20 vonalat nyitottak meg.

A fent említett vasutak behálózták Erdélyt, összekötötték Magyarországgal, az Osztrák-Magyar Monarchia más területeivel. Ezzel megszűnt Erdély hagyományos elszigeteltsége.

A vasút építése minden vidéken serkentőleg hatott a gazdasági életre, sok munkaalkalmat teremtett. A vonatpark karbantartása és az áruszállítás önmagában is egy teljesen új foglalkozási ágat hívott életre. Nagy vasúti javítóműhelyek létesültek a közlekedési csomópontokban, ami az építkezésekre hatott serkentőleg. Ez a városok térképén is máig leolvasható nyomokat hagyott. Kolozsvárt egész városnegyed jött létre jellemző utcanevekkel: Vasút utca, Mozdony utca, Gépész utca.

A vasúti közlekedés gyors kiépítésével Erdély egyik korábbi sérelmét oldották meg, de az a tény, hogy egyes vidékek, például a Székelyföld és a Mezőség csak évtizedes késéssel kapcsolódhatott be a modern közlekedés rendszerébe, hátrányosan hatott azok társadalmi és gazdasági helyzetének alakulására. Ez a politikai életben is éreztette hatását: a sajtó sokat foglalkozott vele, s a székelyföldi képviselők a magyar parlamentben is szóvá tették ezt a kérdést.

5. A hírközlés korszerűsítése

A XIX. század második fele az ipari forradalom kora volt, amely Európa középső és keleti tájain, így Magyarországon is legelőször a közlekedés forradalmában jelentkezett. Ennek hatását felerősítette, s a civilizáció terjedését elősegítette a vele egyidőben meghonosodó táviró, valamint a telefon. A XIX. század nyolcvanas-kilencvenes éveiben mindkettő a városi élet és a modern gazdaság tartozéka lett. Itt említjük meg, hogy a telefonhálózat tökéletesítésében nem kis része volt a telefonközpont és telefonhírmondó feltalálójának, a székely származású Puskás Tivadarnak, Edison munkatársának. Budapest után tájainkon elsőként Aradon indult meg a telefonszolgálat (1887), utána Temesvár és Nagyvárad következett (1888). Kolozsvárt 1892-ben, Marosvásárhelyt és Brassót 1893-ban kötötték be a telefonhálózatba.

A XIX. század második felében a tömegtájékoztatás fő eszköze a sajtó volt, amelynek ugrásszerű elterjedéséhez hozzájárult a rotációs előállítási technika s a vasutak által biztosított gyors szállítás. Továbbá természetesen az írni-olvasni tudás, a polgárosodás növekvő üteme és nem utolsósorban a cenzúra megszűnése. 1867-ben újra életbe lépett az 1848. évi sajtótörvény, amely óvadék letétele mellett lehetővé tette a lapalapítást. A sajtószabadság az egész kiegyezési korszakban érvényben volt. A személyi jogok megsértése, a magyarság vagy a dualista állam gyalázása miatt azonban, különösen az 1880-as évektől számos sajtópert indítottak az ellenzéki, főként a nemzetiségi lapok ellen.

A különféle sajtótermékek forgalmát, az információ áramlását általában nem akadályozta semmiféle rendelkezés az Osztrák-Magyar Monarchiában. Az erdélyi magyarság nagy számban járatott budapesti s kisebb mértékben bécsi lapokat, miközben virágkorát élte a helyi lapkiadás. Nemcsak a nagyobb városok, de a kisebb vidéki városok is igyekeztek saját újságot kiadni, amelyeknek a vidéki társadalom életében volt némi szerepük. A nagyvárosi lapok közül a Kolozsvárt kiadott *Magyar Polgár* és az *Ellenzék*, Aradon az *Alföld*, Váradon a *Nagyvárad* vált nagyobb jelentőségűvé. Mindegyiknél nagyobb hatású volt az 1898-ban alapított *Nagyvárad* *Napló*, különösen Ady Endre radikális publicisztikája által. A Székelyföldön elterjedt és népszerű volt a Sepsiszentgyörgyön 1883-tól 1906-ig megjelenő *Székely Nemzet*.

6. A hitelhálózat elterjedése

Láttuk, hogy Erdély tényleges uniója először a jogrendszer, a közigazgatás és a politikai élet (parlament) terén valósult meg, majd a gyorsan kiépülő vasúthálózat által kapcsolódott be az Osztrák-Magyar Monarchia közös piacába. A gazdasági élet integrációját a modern hitelrendszer elterjedése is segítette, amely ugyanakkor a kapitalista gazdaság térhódításának jele és eszköze is volt.

A történeti Erdélyben a reformkorban két takarékpénztárt alapítottak: egyet Brassóban, a másikat Nagyszebenben. Az abszolutizmus idején ugyancsak két pénzüintézet keletkezett, ezúttal mindkettő Kolozsvárt. Ezek elszigetelt, kis tőkével rendelkező alapítások voltak. A modern hitelélet elterjedése a dualizmus idején következett be. Ekkor honosodott meg az alapítások részvénytársasági formája, amely lehetővé tette a társadalomban felhalmozott tőke összegyűjtését és bevonását a szervezett hiteléletbe. Az 1867–1873-as konjunktúra a magyarországi hitelhálózat rendkívüli gyors növekedésének időszaka, amelyet joggal neveztek alapítási korszaknak.

Az erdélyi részekben is kimozdult a hitelügy eddigi stagnálási állapotából. Ekkor a helyi kereskedők, nagybirtokosok, nagyiparosok, értelmiségiek 15 új bankot és takarékpénztárt alapítottak. Ez már olyan hitelhálózatot képezett, mely a pesti és bécsi nagybankokkal, sőt külföldi hitelintézetekkel is képes volt együttműködni, és a helyi pénzpiac szükségleteit kisebb-nagyobb mértékben fedezni. Az 1873–1874-es gazdasági válság ugyan néhány évre elapasztotta az alapítási kedvet, de az 1880-as évektől ismét növekedett a hitelintézetek száma. 1911-ben a történeti Erdélyben 833 bank, takarékpénztár és hitelszövetkezet működött. Emellett az Osztrák Nemzeti Bank, majd 1878-tól a közös Osztrák-Magyar Bank is fiókintézeteket létesített a nagyobb városokban. A dualizmus korában végig fennmaradt az ezüst valutaalap rendszerére épülő szilárd pénz: a forint és a korona.

Az erdélyi kapitalizmus sajátossága volt, hogy az egyes nemzetek-nemzetiségek különálló pénzüintézeti hálózatot alapítottak.

Az erdélyi magyar hitelintézetek – ugyanúgy, mint az egész magyar hitelszervezet – elfogadták a nyugati formákat és normákat: a bankok és takarékpénztárak nagyrészt részvénytársasági alapon jöttek létre, s a részvényeket a pénzpiacon bárki megvásárolhatta, ha módja volt rá. Ez nyitottságot, liberális pénzpolitikát jelentett, amely lehetővé tette, hogy a magyar vállalkozók mellett zsidó, örmény, német és más tőkések is társtulajdonosai legyenek az illető intézeteknek. Az etnikai heterogenitás a magyar polgári osztály kialakulásának Erdélyben is éppoly jellegzetessége volt, mint Magyarországon.

A szász és román pénzügyi hálózatot, a magyarral ellentétben a zártság jellemezte. A román bankrészvények névre szólóak voltak, nem lehetett szabadon adni-venni azokat. Ennek az volt a rendeltetése, hogy a pénzüintézetek nemzeti jellegét megőrizték, és a hitelműveleteket kigondolt nemzeti szempontoknak, célkitűzéseknek alárendelten irányítsák. Az 1872-ben Nagyszebenben alapított „Albina” vezetésével a dualizmus idején alakult mintegy 150 román bankszerű vállalat a román gazdasági pozíciót erősítette, nem utolsósorban a pusztuló magyar közép- és nagybirtok megszerzése által.

Az erdélyi szász társadalom is igyekezett megőrizni a múltból örökölt zártságát autarktiszttikus jegyeivel együtt. A XIX. század második felében számarányaihoz mérten erős pénzügyi hálózatot létesített és ennek rendszerét – akárcsak a román társadalom – saját nemzeti céljai szerint alakította ki. A szász bankokat és takarékpénztárakat a legerősebb intézet, majd a pénzüintézetek szövetsége központilag irányította. Az egyes intézetek tagjait közgyűlésen vették fel, és így inkább a szövetkezeti elvhez állnak közelebb, mint a tipikus tőkés vállalkozáshoz, a teljes gazdasági liberalizmust elutasították.

A hitelélet szervezett, törvény által szabályozott formája enyhített a tőkehiányon, és a korábban általános uzsorakamat helyett mérsékelt kamatlábat alkalmazott. De még ezt a mér-

sékeltebb kamatot is nehezen bírta előteremteni a fő hitelfelvevő erdélyi gazdaságszervelet. Emiatt a bankok sok kisgazdaság vagyonát verették dobra, és az a magyar, valamint a román közvéleményben többször váltott ki kapitalizmusellenes hangulatot. Egészében tekintve a hitelintézeti hálózat – ha messze is állt a Széchenyi által szorgalmazott hitelrendszerrel – a modern gazdaság és életvitel terjedésének hatékony eszköze volt.

7. Az oktatási hálózat fejlődése

A dualizmus idején az iskolai rendszer korszerűsödött s az oktatási intézmények száma növekedett. A korszerűsödés kiterjedt az oktatás minden formájára az óvodától az egyetemig, s főként abban jutott kifejezésre, hogy a korábbinál jobban alkalmazkodott a társadalom változó szükségleteihez.

Különösen jelentős haladást ért el a népiskolai oktatás, amelyet az 1868/XXXVIII. törvény-cikk alapján újjászerveztek. E törvény, amelynek megalkotója Eötvös József közoktatásügyi miniszter volt, biztosította az iskolatartás jogát, előírta a néptanítók alkalmazásának kötelezettségét. Ahol az egyház vagy egyházak nem állítottak iskolát, az kötelezettséggé a községre hárult. A törvény magániskolák alapítását is lehetővé tette. A 6–12 éves gyermekek számára kimondta a kötelező iskolalátogatást. A törvény elemi- és felső népiskolát, polgári iskolát, valamint különféle ismétlő iskolát ismer. A tanítóképzést a pedagógiai iskolák biztosították. A tanítás nyelvét az iskolaalapító határozta meg. A tanítás és oktatás fő célja az írás és olvasás, elemi számtan, földrajz, történelmi s hittani ismeretek elsajátítása volt. 1896-tól gazdasági ismereteket is tanítottak, s már az 1870-es évektől ún. fűiskolákat, zöldegyeseket is létesítettek az iskolák mellett, ahol gyakorlati ismereteket szerezhettek a tanulók.

A kiegyezés korában gyorsan növekedett a magyar elemi iskolák száma: a történeti Erdélyben 1870-ben 866 magyar nyelvű elemi iskolát írtak össze, 1907/1908-ban pedig 1118 ilyen intézményt tartottak nyilván, s körülbelül ugyanakkora volt a bánági, bihari, szatmári és más – 1919-ben Romániához csatolt – területeken működő iskolák száma. Az elemi iskolát elvégző tanköteles gyermekek száma és aránya az 1870. évi 42–45%-ról 1907-re 80% fölé emelkedett.

Pedagógiai iskolák Kolozsvárt, Nagyenyeden, Székelykeresztúron, illetőleg Nagyváradon, Zilahon és Szatmáron működtek.

A középfokú oktatás keretei is kibővültek: az 1910-es években a szélesebben vett Erdélyben 40 főgimnáziumban, 7 algimnáziumban, 8 reáliskolában, 7 felső kereskedelmi iskolában folyt magyar nyelvű oktatás. Ezek nagy része a dualizmus korában keletkezett. Az első világháború előtti években a 40 főgimnázium közül 11 volt állami jellegű intézmény, a többit az erdélyi magyar történelmi egyházak tartották fenn.

A magyar középiskolai oktatást a kortársak színvonalasnak tartották, olyannak, amely kelőképpen előkészítette a tanulókat a felsőfokú és az egyetemi tanulmányok folytatására. Számos kiemelkedő tanáregyenlőség közül a pedagógia és nevelés területén jelentős teljesítményt nyújtott Sári László, a zilahi, majd a kolozsvári református gimnázium tanára. Tankönyvei által jó nevet szerzett Révay Lajos, aki szintén Zilahon tanárkodott. A magyar oktatás szervezésében Malik József, a *Székely Tanügy* című lap főszerkesztője, Kozma Ferenc, a székelykeresztúri unitárius tanítóképző tanára, Koós Ferenc, a bukaresti magyar középiskolai oktatás megalapítója tűnt ki. Oldalakat lehetne teleírni azok nevével, akik egy-egy iskola fejlesztésében, az iskolai oktatásban és a nevelésben kiemelkedő tevékenységet végeztek. Csutak Vilmosnak, a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium tanárának a nevét azért kell külön is megemlítenünk, mert pedagógiai tevékenysége és történeti tanulmányai révén, továbbá a Székely Nemzeti Múzeum szervezőjeként is beírta nevét Erdély művelődéstörténetébe. Kovács István, a kolozsvári Református Kollégium tanára pedig irodalmi tevékenységével, Török István, a kolozsvári Római Katolikus Kollégium igazgatója az iskola monográfiájának szerzőjeként vált közismertté széles körben.

A felsőoktatás terén két kiemelkedő alapítás történt ebben a korszakban: a kolozsmonostori Gazdasági Tanintézet (1906-tól Kolozsvári Gazdasági Akadémia) és a Ferenc József Tudományegyetem Kolozsvárt.

A Gazdasági Tanintézet 1869-ben alakult meg, s minden változás és változtatás ellenére napjainkban is fennáll. Létesítésében nem kis szerepe volt az Erdélyi Gazdasági Egyesületnek, valamint az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek és az Erdélyi Római Katolikus Státusnak, amely bérbe adta az intézetnek a 755 hold területű kolozsmonostori egyházi birtokot. Első igazgatója az állattenyésztés tudományában kitűnt Kodolányi Antal volt. Az intézet 1873-ban költözött saját épületébe; később diákokthoz is létesült, majd elkészültek a tangazdaság laboratóriumai. A kolozsvári Gazdasági Intézet nagy számú jól képzett szakembert adott Erdélynek, s bizonyos, hogy nem kis szerepe volt a mezőgazdaság fejlődésében.

A kolozsvári Tudományegyetemet 1872-ben alapította a magyar állam. Létrehozásában szerepe volt gróf Mikó Imrének, az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnökének, Kolozsvár országgyűlési képviselőjének, valamint Eötvös József közoktatásügyi miniszternek. A Mikó Imre által alapított Múzeum-Egyesület szerepe azért volt fontos, mert az állammal kötött szerződés alapján gyűjteményeit az egyetem rendelkezésére bocsátotta, megteremtve ezáltal működésének egyik nélkülözhetetlen tárgyi feltételét. Ugyanakkor az alapítók számoltak a Múzeum-Egyesület tudósainak a közreműködésével is. A kolozsvári volt az ország második egyeteme. Az egyetem négy fakultással indult, ezek: 1. jog- és államtudományi; 2. orvostudományi; 3. bölcsész-, nyelv- és történettudományi és 4. matematikai és természettudományi. A bölcsészet és természettudományi karhoz tartozott a tanárképző intézet. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem a legmodernebbek közé tartozott, mert külön matematikai és természettudományi kara korábban csak a tübingai egyetemnek volt.

Az első évet 56 tanerővel s 269 hallgatóval nyitották meg. Az egyetem magyar nyelvű volt. A hallgatók közt magyarok mellett jelentős számú német és román nemzetiségű fiataalt is találunk. Különösen a román politika vetette fel többször, hogy az egyetemet három nyelvűvé kellett volna átalakítani. Ez ugyan nem valósult meg, de erős román nyelv- és irodalomtanszék működött keretében. Az első években sok gondot okozott a megfelelő épületek hiánya, de már az 1880-as években megkezdődtek azok a nagyszabású építkezések, amelyek során új vegytani intézet, számos orvosi intézet létesült, hogy a századfordulón felépüljön az egyetem impozáns központi épülete is.

Az egyetem tanárai közül sokat a hazai tudományosság élvonalában tartottak számon, s egyesek nemzetközi viszonylatban is ismertek voltak. Brassai Sámuel, az utolsó erdélyi polihisztor szanszkrit nyelvet tanított, s Meltz Hugóval, a német nyelv és irodalom tanárával az *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapokat* adta ki; ez volt a világ első ilyen jellegű folyóirata. Böhm Károly az első magyar filozófiai rendszer megalapítója volt. Ma is számon tartott tudományos munkásságot fejtett ki Pauler Ákos a logika, Somló Bódog pedig a leíró szociológia terén. A jogászok közül Kolozsvári Sándor és Balog Artúr nevét kell kiemelnünk, a történetész-professzorok közül pedig Szabó Károly, Szádeczky Lajos és Márki Sándor vált híressé. Az orvostudományban Hőgyes Endre a veszettség elleni eredeti védőoltási módszerével, Brandt József veseműtétellel nemzetközi téren is elismerést vívott ki.

A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen az alapítástól az első világháború végéig mintegy 40 000 hallgató szerzett diplomát.

II. Erdély magyar népessége és társadalma a dualizmus korában

1. Erdély magyar népessége

Erdély Habsburg kormányzata a szabadságharc leverése után, sietve két népszámlálást hajtott végre, nevezetesen 1850-ben, majd 1857-ben. Mindkettő a történeti Erdélyt és a Partiumot (Szilágyság) ölelte fel. Az 1867-es kiegyezéstől az első világháború kitöréséig pedig a magyar kormány tízévenként rendelt el népszéírást, az elsőt 1869/70-ben, az utolsót 1910-ben tartották meg. A fent jelzett népszámlálások lehetővé teszik a demográfiai változások nyomon követését.

Az 1850-es osztrák összeírás C. Czoerning osztrák statisztikus által korrigált adatai szerint Erdély és a Partium 2 073 737 fős összlakosságából 585 342 fő, 28,23% volt magyar nyelvű. A románok aránya 57,97%-ot, a szászoké-németeké 10,50%-ot tett ki. Ugyanakkor 7879 örmény (0,38%), 6220 zsidó (0,30%), 52 665 cigány (2,54%) lakost mutatott ki az említett osztrák statisztikus.

Hogyan alakult a magyarság demográfiai helyzete a dualizmus korában? Megállt-e arányának a XVII–XVIII. századtól tartó rohamos csökkenése?

A fenti kérdésekre kapunk választ az alábbi statisztikából.

1. táblázat.

A történeti Erdély (Partium nélkül) polgári népessége és anyanyelv szerinti megosztása (1880–1910)

Évszám	1880	1900	1910	1880	1900	1910
Népesség száma%						
Magyar	630 477	806 406	909 003	30,25	32,82	34,20
Román	1 184 883	1 389 303	1 464 211	56,85	56,55	55,07
Német/szász	211 748	229 889	231 403	10,16	9,36	8,71
Egyéb	56 940	31 240	53 542	2,74	1,27	2,02
Összesen:	2 084 048	2 456 838	2 658 159	100,00	100,00	100,00

A fenti népszámlálási adatok a történeti Erdély (Partium nélkül) népességének növekedését tükrözik: három évtized alatt 1880–1910 között 574 111 fővel, azaz 25,2%-kal szaporodott. Az átlagos növekedésnél nagyobb volt a magyarság létszámgyarapodása, nevezetesen 44,17%, és ezzel Erdély össznépességében aránya az 1880. évi 30,25%-ról 1910-re 34,20%-ra emelkedett. A románok abszolút száma 279 328 (23,57%), a szászoké 19 655 (0,93%) lélekkel gyarapodott.

A demográfiai fellendülés nem volt valamiféle elszigetelt erdélyi magyar jelenség, ez kiterjedt az egész magyarságra: számaránya Magyarországon (Erdéllyel) a korábbi 44%-ról 1910-ig 55%-ra növekedett. A magyar lakosság tehát Magyarországon többségben volt (1. táblázat).

Hogy tisztábban láthassuk a mai értelemben vett Erdély magyarságának demográfiai helyzetét a dualizmus korában, az alábbiakban a Partium és a Bánság adatait is tekintetbe kell vennünk. Ezek területén az 1880–1910 közti három évtizedben a magyarság száma 349 281 fővel gyarapodott.

A dualizmussal új demográfiai korszak kezdődött az erdélyi magyarság történetében; hosszan tartó hanyatlása nemcsak megállt, hanem megindult a népesedési mutatók folyamatos javulása.

Az erdélyi magyarság helyzetének egyik fő meghatározó tényezője a nagyfokú területi megosztottság volt. Ezt a 2. táblázat mutatja.

2. táblázat.

A tágabb értelemben vett Erdély magyarságának területi megoszlása (1880–1910)

Év	Székelyföld ⁴⁰		Erdély megyei ⁴¹		Részek ⁴²		Bánság ⁴³		Összesen	
	Szám	%	Szám	%	Szám	%	Szám	%	Szám	%
1880	404 412	38,69	239 757	22,94	359 669	34,41	41 744	3,96	1 045 098	100,00
1910	536 968	32,44	370 383	22,37	645 809	39,03	101 885	6,16	1 655 045	100,00

Erdély magyarságának legnagyobb összefüggő tömbje a Székelyföld volt, ahol a lakosság 85,90%-a vallotta magát magyarnak. 1880-ban itt élt a tágabban vett erdélyi magyarok 38,69%-a. Arányuk azonban 1910-re 32,44%-ra esett vissza, mert a székelység természetes szaporulatának nem kis részét elnyelte a migráció, a városokba irányuló belső elvándorlás, illetőleg a Romániába való kivándorlás. A kapitalizmus útját járó Romániában ugyanis hiány keletkezett szakmunkásokban, mezőgazdasági idénymunkásokban, ami szívóhatást gyakorolt a határszéli székelységeire.

1880-ban az erdélyi megyékben és a megyei jogú városokban 239 757 magyar élt, számuk 1910-re 370 383-ra növekedett, s az erdélyi összmagyarságnak mintegy 22%-át tette ki. A magyarság gyarapodása a megyék területén volt a legkisebb arányú. A Részeken (Arad, Bihar, Szilágy, Szatmár, Máramaros megye) az 1880-as népszámlálás 359 669 magyar lakost talált, 1910-ben pedig ugyanott 645 809 fő vallotta magát magyarnak. Adataink azt mutatják, hogy a dualizmus korában a „Részek” magyarságának aránya alakult a legkedvezőbben. A Bánságban 1880-ban 41 744, 1910-ben 101 885 magyart tüntettek fel a statisztikák.

A magyarság aránya a legnagyobb ütemben a városokban növekedett. Ezt főként a vidéki népesség beköltözése idézte elő. A szélesebb Erdély hat törvényhatóságú város (Kolozsvár, Marosvásárhely, Arad, Nagyvárad, Szatmárnémeti és Temesvár) 321 107 főt kitevő népességéből 1910-ben csak 127 321, az összlakosság 39,60%-a volt helybeli születésű, a többi vidékről, illetve kis mértékben más városból költözött be. A belső migráció tehát nagy arányú volt, ami a gazdasági és társadalmi változásokra is utal. A városokba bármely nemzetiséghez tartozó személy akadálytalanul beköltözhetett, ha erre egyébként lehetősége volt. A városba áramlók közt a magyarok aránya meghaladta a románokét vagy a németekét, mert a vidéki magyar agrártársadalomból aránylag nagyobb szegényrendű tömeg szorult ki s keresett megélhetést az ipari központokban. Következésképpen a városok magyar lakossága folyamatosan növekedett. A fent említett hat nagyváros magyar népessége az 1880. évi 108 441-ről 1910-ig 239 676 főre, vagyis 121%-kal szaporodott. Ugyanabban az időben a fenti városok magyarságának részaránya az összes városi népességben 66,19%-ról 74,61%-ra módosult.

Arra a kérdésre, hogy mi volt az oka a magyarság fokozott demográfiai megerősödésének, a történetkutatás három alapvető tényezőre mutatott rá: 1. a magyarok természetes szaporodása az 1860-as évektől felülmúlta a nem magyar népeket; 2. a magyarok közül aránylag kevesebben vándoroltak ki; 3. a magyarokhoz való asszimiláció.

Az asszimilációnak két formáját szokás megkülönböztetni: az erőszakos, illetőleg az önkéntes jellegűt. A dualizmus kori magyarosodás döntő módon a polgárosodás és városiasodás folyamatában spontánul létrejövő jelenség volt. Sem törvény, sem szokásjog nem kényszerített rá senkit, hogy magyarrá legyen.

⁴⁰ A mai Maros, Hargita és Kovászna megyékre számított terület.

⁴¹ Beszterce-Naszód, Kolozs, Fehér, Szeben, Brassó és Hunyad megyék.

⁴² Máramaros, Szatmár, Szilágy, ide sorolva Bihar, Arad megyéknek 1919-től Romániához csatolt részeit.

⁴³ Temes, Krassó-Szörény megyék.

Az önkéntes magyarosodás a zsidó, örmény és német (sváb) lakosság körében volt jelentős. A zsidók száma Erdélyben 1850 és 1910 között 12 000-ről 64 000 főre nőtt, s 1910-ben közülük 47 000 (73,3%) magyarnak vallotta magát. A Részekben és a Bánságban nyelvileg elmagyarosodott zsidók száma ennél jóval nagyobb volt. Ekkor fejeződött be az örmény katolikusok nyelvi elmagyarosodásának már korábban elkezdődött folyamata is. A németiség (svábok) a dualizmus idején a Bánságban és Szatmár vidékén tömegesen olvadt be a magyarságba. Az erdélyi románságot kevésbé érintette az asszimiláció. Ennek erős gátja volt a vallási másság s a falusi közösségek zártsága. Erre vonatkozó erős bizonyíték, hogy egyetlen tiszta román falu sem magyarosodott el még akkor sem, ha teljesen magyar etnikai környezetben feküdt. Így a székelyföldi, nagyrészt XVII–XVIII. században települt román falvak a dualizmus idején is megmaradtak románnak, és gyarapodtak. Szemléletes példája ennek a csík-gyergyói Vasláb, az udvarhelyszéki Oláhzászkod és a háromszéki Bodzaforduló. Viszont nem mondható el ugyanez a szórványban élő románokról. A székely falvakban kis számban élő korábbi jobbágy- és zselércsaládok nyelvi elmagyarosodása felgyorsult, mert a székely életmód és népi szokásvilág vonzó volt, ami segítette a vele való azonosulást. Ugyanakkor folytatódott az erdélyi Mezőségen, Alsó-Fehér és Hunyad megyében a vegyes lakosságú falvak magyarságának a románságba történő beolvadása, akárcsak a moldvai csángók erőszakos beolvasztása. A csángóknak sem magyar nyelvű iskolahálózatuk, sem egyházi autonómiájuk nem volt, s papjaik többsége a magyar nyelvet sem ismerte.

A kormányzat megkísérelte a magyar nyelv terjesztése révén felgyorsítani az asszimiláció folyamatát. Ezt az állami iskolai hálózat szélesítése és a magyar nyelvű oktatás általánossá tételével tervezték. Az ilyen törekvések ellen azonban mind a románok, mind a szászok sikerrel védekeztek, egyrészt a saját autonóm iskolai hálózat fenntartásával, másrészt nemzeti kultúrájuk terjesztésével. Ilyen irányú tevékenységükben az erdélyi románok erős támaszt kaptak Románia, a szászok pedig a külföldi németiség részéről.

Az előbbieken felvázolt erdélyi magyarságképet a vallási megosztás bemutatásával egészítjük ki. Az 1910. évi népszámlálási adatok szerint a történeti Erdély területén élő 918 217 magyar anyanyelvű személyből 393 109 (42,80%) református, 347 417 (37,84%) római katolikus, 67 192 (7,31%) unitárius, 24 936 (2,71%) evangélikus volt. Magyar anyanyelvűnek vallotta magát 46 991 (5,11%) izraelita, 25 491 (2,77%) görög katolikus, 12 727 (1,38%) görög keleti vallású lakos. Baptistát akkor mindössze 242 főt találtak az összeírók; más vallású (nazarénus, anglikán és egyéb) 33, és vallás nélküli 56 egyén volt.

Bihar, Szilágy és Szatmár megye magyarsága nagyrészt református, Arad megyében és Máramarosban a többség római katolikus volt, úgyszintén a Bánság magyarsága is.

A rendiség közjogi válaszfalainak leomlása után a magyar történelmi egyházak hagyományos szerepe az állami életben megszűnt, de társadalomszervező s kultúrateremtő funkciójukat továbbra is megtartották.

Összegezésül: Erdélyben a magyarság az 1848-as forradalomtól az 1914-es világháborúig tartó időszakban számában megerősödött, s folyamatosan növelte arányát az össznépességben. Gyarapodása döntő mértékben a más népeknél kedvezőbb természetes szaporodásának a következménye volt. Hozzájárult e jelenséghez az önkéntes magyarosodás, amelyet a polgárosodás során a más népek körében fellépő egyéni érvényesülés keresése is gerjesztett.

2. Társadalom és polgárosodás. Polgárosodás az Osztrák–Magyar Monarchiában

A polgárosodás, amelyet az iparosodás és városiasodás, valamint a mezőgazdaság előrehaladása, a polgári középréteg kialakulása, a művelődés terjedése mutatott, nem egyformán terjedt ki a Monarchia különböző területeire. Gyorsan fejlődő és lemaradó országrészeket figyelhetek meg a kortársak. A növekedés az Osztrák–Magyar Monarchia nyugati felében s a fővá-

rosokban, Bécsben és Budapesten, valamint Prágában volt rendkívül gyorsütemű, a lemaradásban viszont a perifériák osztoztak. Ilyen volt például Galícia, Bukovina, a bánsági határvidék, részben a Szilágyság, Erdélyben a Székelyföld és a Mezőség. E területek különböző természeti (vízhiány, hegyvidék) vagy infrastrukturális okok (vasúti közlekedés, jó közutak hiánya) miatt hátrányos helyzetben voltak, s nem vonzották a tőkés vállalkozásokat, a helyi erők viszont elégtelenek voltak a rendszeres növekedés elindításához.

A történetírásnak a területi különbségek mellett az etnikai-nemzeti sajátosságokkal is számolnia kell. Ugyanis nem mindegyik nép mutatott elegendő hajlamot a kapitalista jellegű vállalkozásokra. Számarányukhoz mérten kevés vállalkozó került ki a magyarok, lengyelek, románok, szlovákok és a ruszinok közül. A magyarság körében főleg a földbirtok, a nemesi cím és életforma, az állami és közhivatal és a katonai pálya jelentette azt a társadalmi presztízt, amely vonzóerőt gyakorolt a fiatalokra. Amint Szekfű Gyula írta a *Három nemzedék* című könyvében, a volt privilegizált magyar osztályok „görcsösen ragaszkodnak az úri pályákhoz”, a nép pedig a maga gondjaival, bajaival túlságosan el volt foglalva, semhogy nagyvállalkozásokra gondolhatott volna. A faluból, az agrártársadalomból kiszoruló szegényrendű ember – vasútnál, postánál, hivatali szolgaként – „fix” fizetési állás után sóvárgott, bármilyen kicsi is volt a kereset. Az erdélyi románok viszont a földbirtokszerzésre összpontosítottak, ebben vélték felfedezni a térnyerés, a megerősödés lehetőségét. Ilyen irányú törekvésük nem volt eredménytelen. A fent jelzett mentalitás is hozzájárult ahhoz, hogy a kapitalizálódó gazdasági élet által felkínált lehetőségeket a mozgékony, eddig nagyrészt vidéki, terménykereskedelemre szakosodott, s így már a tőke minimumával rendelkező zsidóság tömegesen váljék kapitalista vállalkozóvá: bankárrá, nagyiparossá, nagykereskedővé, erdőkitermelővé elsősorban Magyarországon, de jelentős mértékben az erdélyi részekben is. Erdélyben a zsidó vállalkozó mellett az örmények is különös vonzódást mutattak a nagy- és kiskereskedelem iránt. A szászok viszont a nagyipart és a nagykereskedelmet is felkarolták, ami ugyancsak felgyorsította a szász társadalom szerkezetének polgári jellegű átrendeződését.

Erdély társadalomszerkezetének polgári jellegű átalakulása útján a döntő lépést – amint láttuk – az 1848-as forradalom tette meg. Az akkor elfogadott törvények kihúzták az évszázados jogi talapzatot a rendi-feudális társadalmi berendezkedés alól. A nemesi privilégiumok és a jobbágyrendszer eltörlése, a céhmonopólium helyén a vállalkozói szabadság kinyilvánítása megteremtette a társadalmi szerkezet polgári átrendeződésének a lehetőségét. Az új struktúra alakulásának rendezőelve a polgári tulajdon, elsősorban a magántulajdon lett.

3. Tulajdonviszonyok és foglalkozások Erdélyben

A változások a társadalmi rétegek statisztikai-közgazdasági fogalomtárában is nyomon követhetők. Az 1848 előtti történeti források, különböző összeírások nemesekről, jobbágyokról, zsellérekről, székely szabadokról, határörrendűekről, egytelkes nemesekről, városi szabad polgárokról, honoratiorokról szóltak. Az 1857-es statisztikában és azután ilyen címszavakkal találkozunk: földtulajdonos, iparos, gyáros, mezőgazdasági és ipari munkás, napszámos, szolga és így tovább. 1848 előtt a társadalom rendi megoszlását tartották a legfontosabb kritériumnak, 1848 után a tulajdon szerint csoportosították a társadalom osztályait.

Természetesen ez az általános rendező erő egységesülési folyamatot indított el, ami azonban nem jelenti azt, hogy a társadalmi fejlődés öröklött sajátosságai rövidesen eltűntek volna. Amint látni fogjuk, Erdélyben ezután is jelentős sajátosságokat figyelhetünk meg a román, szász-német, valamint magyar etnikumok társadalmának polgárosodási folyamatában.

Számszerűségükben a változásokat a 3. táblázat szemlélteti.

3. táblázat.

A tulajdonosi kategóriák rétegződése 1857-ben

Kategóriák	Tulajdonosok száma	Tulajdonosok %-ban
1. Földtulajdonosok	259 700	88,55
2. Iparosok, gyárosok	23 097	7,88
3. Kereskedők	2 576	0,87
4. Járadékosok, nyugdíjasok	7 921	2,70
Tulajdonosok összesen	293 294	100,00

Az adatok szerint jelentős volt a földtulajdonosok túlsúlya: az összes tulajdonnal rendelkezők 88,55%-a tartozott ebbe a kategóriába. Ezért ez a tulajdonforma határozta meg az erdélyi társadalom következő évtizedekbeli jellegét is. Számban ugyan jelentős, de arányaiban kicsi volt az iparosok és a különféle vállalkozók rétege: 23 097 fő tartozott ide, az összes tulajdonosi kategória 7,88%-a. A kereskedő réteg aránya 0,78%, a járadékosoké 2,70% volt.

A tulajdonformák alapvetően meghatározták a népesség foglalkozási viszonyait is. A 4. táblázat a történeti Erdély népességének dualizmus kori foglalkozási szerkezetét és annak változásait mutatja.

4. táblázat.

A kereső népesség megoszlása

Foglalkozások	Össznépesség %-a		
	1869	1890	1910
Östermelés	81,8	76,5	70,5
Bányászat, ipar	7,0	9,1	13,6
Kereskedelem, hitel, szállítás	0,9	2,0	3,5
Közfoglalkozás, szabadfoglalkozások	1,9	2,1	2,7
Véderő	1,2	1,6	1,7
Napszámosok	2,4	3,4	2,0
Járadékosok, nyugdíjasok	0,5	1,0	1,5
Házi cselédek	4,4	3,8	3,7
Egyéb	0	0,5	0,6

A dualizmus korában a földművelés végig főfoglalkozás volt, 1869-ben a lakosság 81,8%-a, 1910-ben 70,5%-a kereste kenyerét az östermelés valamely ágazatában (földművelés, állattenyésztés, erdészet, halászat, vadászat). De a fenti adatok a változásokat is jól szemléltetik: az elemzett négy évtized alatt az iparban és kereskedelemben foglalkoztatottak aránya 7,9%-ról 17,1%-ra növekedett. A statisztika háttérében az iparosodás és városiasodás jelentős folyamatát kell látnunk. Akárcsak az értelmiség (közfoglalkozás, szabad foglalkozás) fokozódó térfoglalásában.

Milyen jellegzetességeket figyelhetünk meg Erdély különböző etnikai-nemzetiségi társadalmában?

5. táblázat.

A kereső népesség foglalkozási megoszlása nemzetek-nemzetiségek szerint 1910-ben

Foglalkozások	Etnikumok		
	Magyarok	Románok	Szászok
Östermelés	54,5	83,6	57,4
Bányászat, ipar	20,2	7,3	22,4
Kereskedelem, hitel, szállítás	6,7	1,2	6,7
Közfoglalkoztatás, szabadfoglalkozások	4,9	1,1	4,5
Véderő	2,3	1,2	2,6
Napszámosok	2,1	1,9	0,7
Járadékosok, nyugdíjasok	2,3	0,8	3,4
Házi cselédek	6,0	1,4	2,3
Egyéb	1,0	0,2	0,6

Az 5. táblázat adatai az etnikumok foglalkozási viszonyaira vetnek fényt. Szembetűnő különbségeket figyelhettünk meg a különböző erdélyi etnikumok szerkezetében, a valamennyi földtulajdonnal rendelkező földművelő népesség a 70,5%-os átlagos arányához mérten ez a mutató a magyarság körében 54,5%-os, a szászoknál 57,4%-os, a románok közt pedig 83,6%-os volt. A statisztika külön kategóriába sorolja a napszámosokat és a házi cselédeket, amelyek nagy része ugyancsak a földművelés területén dolgozott. Az iparban és közigazgatásban foglalkoztatott 13,6%-os átlaghoz viszonyítva a magyarok aránya 20,2%, a szászoké 22,4%, viszont a román lakosságé csak 7,3% volt.

A fentiek alapján elmondható, hogy a társadalmi struktúra polgári jellegű kialakulása jóval gyorsabb volt a magyar és a szász társadalom körében, mint a románokéban.

Ha a polgárosodás olyan mutatóit is számba vesszük, mint a városiasodás, az értelmiség számának növekedése, a technikai modernizáció, akkor kétségtelenül kitűnik, hogy a szász társadalom állt az élen, amelyet a magyarság követett. Az 1848-as jobbágyfelszabadításkor létrejött, nagyrészt önellátó masszív román kisparaszti társadalom nem bomlott fel, bár a földtulajdon nagyságrendje szerint az is rétegekre tagolódott. Az agrártársadalom földtulajdon szerint való megoszlása Erdély társadalmi arculatának a polgári korszakban is fő sajátossága volt. Ezt a 6. táblázat szemlélteti.

6. táblázat.

Erdély agrártársadalmának megoszlása birtoknagyság és etnikumok szerint 1910-ben

Birtokkategória	Erdély	Az anyanyelv szerinti részesedés %		
		Magyar	Román	Szász
I. Nagy- és középbirtokos 100 holdon felül	7 834	66,9	25,5	7,6
II. Kisbirtokosok, kisbérlet 50–100 holddal rendelkezők	17 264	42,1	46,6	11,3
10–50 holddal rendelkezők	465 840	27,6	60,3	12,1
5–10 holddal rendelkezők	401 342	23,1	68,5	8,4
0–5 holddal rendelkezők	474 026	22,9	70,7	6,4
Együtt:	1 366 306	36,52	54,32	9,16

Adataink szerint a történeti Erdély 1 366 306 főt kitevő agrárnépességében a 7834 nagy- és középbirtokos közül 66,9% magyar, 25,5% román, 7,6% német nemzetiségű volt. A 100 holdon felüli földesúri rétegben a magyarság aránya messze meghaladta a nemzetiségi arányát. Erős volt a magyar jelenlét (42,1%) az 50–100 holdas tulajdonosok kategóriájában is. Viszont a 10–50 holdas gazdák rétegében a magyarság részesedése kisebb a nemzetiségi megosztás arányánál. A román agrártársadalom fő erőssége a 10–50 és az 5–10 holdat birtokló réteg, de számszerűen és arányban az 5 holdnál kisebb földtulajdonosok kategóriája volt a legnagyobb. Ezek a kategóriák vagyoniilag és társadalmilag közel álltak egymáshoz, ami a román társadalom belső egyensúlyát és kohézióját biztosította. A szász földművelők közt az 50–100 és a 10–50 holddal rendelkezők képeztek túlsúlyt, tehát a polgárosodásra képes rétegek. A szász falvakban a 0–5 holdas szegény, ún. „törpegazdaságok” ritkábbak. A szászság a birtok elaprózását a sajátos örökösödési rendszerrel, valamint a szaporodás csökkenésével, az egykezés révén érte el.

Tegyük a fentiekhez hozzá, hogy a mezőgazdasági cselédek és napszámosok aránya a magyar agrártársadalomban volt a legmagasabb, nevezetesen 30,4%, míg a románságban ez a mutató 25,6%, a szászságban csupán 7,7% volt. A magyar agrártársadalomban az egymástól messze eső kategóriák – egyrészt a nagy- és középbirtokosok, másrészt az agrárszegénység – túlméretezettsége figyelhető meg. A román és a szász agrártársadalom szerkezete viszont a magyarokénál sokkal kiegyensúlyozottabb volt. A különbségek részben a történeti örökség, részben az 1848-as agrártörvények következményei voltak.

4. Az erdélyi magyar társadalom megoszlása

4.1. Az agrártársadalom

A történeti Erdély agrárfejlődése nem hasonlítható sem a közismert angol, sem a porosz mezőgazdaságéhoz. Ugyanakkor jelentősen különbözött Magyarország központi területének agrárfejlődésétől is, annál inkább a régi Románia viszonyaitól.

A különbség a mezőgazdaság vállalati szerkezetében, struktúrájában a legszembevetőbb. Míg az angol típusban a bérletrendszer, a poroszban a földesúri nagybirtok és nagygazdaság, valamint a magyar agrárszerkezetben is a földesúri nagybirtok, Romániában a bojári nagybirtok és a nagybérlet határozta meg az agrárstruktúrát. *Erdélyben az 1848-as jobbágyfelszabadítás a kisbirtok túlsúlyán felépülő családi gazdasági rendszer kialakulásához vezetett.* Ez volt az uralkodó forma. A történeti Erdélyben a magántulajdont képező termőföld 67,5%-a a 100 katasztrális holdnál kisebb területű gazdaságok, tehát a kiscgazdák tulajdonában volt. A kis földtulajdon egyes vidékeken, így a volt székely és román határörövezetben a földbirtokoknak több mint 80%-át jelentette, a szász székek területén pedig a kisbirtok részaránya az összes földtulajdon több mint 90%-át képezte.

A kisbirtokrendszer ilyen nagyarányú elterjedtsége társadalmi szempontból kétségkívül előnyös volt, mert kiküszöbölte a nagy vagyoni különbségekkel rendszerint együttjáró feszültségeket, mert az agrárnépesség nagy része földtulajdonos volt.

A kapitalizmus kora agrártársadalmának három jelentős rétege volt: a földbirtokos-földesúri, a kisbirtokos-paraszti és a föld nélküli agrárszegénység.

a. A magyar földbirtokos osztály

A kortársak földbirtokosnak azt a személyt nevezték, akinek a földje a 100 holdat meghaladta. A társadalmi statisztikák elkülönítették az 1000 holdon felüli, illetőleg a 100–1000 holdas kategóriákat is. Előbbiek a nagybirtokos, utóbbiak a középbirtokos réteghez tartoztak. Ezek tulajdonában az összes földterületnek mintegy 32%-a volt.

Az ezerholdas földesurak nagy része a korábbi grófi és bárói, tehát arisztokrata családok leszármazottjai. A hét leggazdagabb arisztokrata nemzetséghez a földbirtok terjedelme szerinti

felsorolásban a Teleki, Bánffy, Kemény, Mikes, Wesselényi, Jósika és Bethlen családok tartoztak. A legnagyobb földesúr a XIX. század második felében a Bonchidán lakó Bánffy György gróf volt, aki mintegy 25 600 kataszteri holddal rendelkezett. Az 1910-es népszámlálás a történeti Erdélyben 168 önálló 1000 hold feletti birtokost tüntet fel: ebből 143 magyar, 17 román és 7 német anyanyelvűnek vallotta magát. A magyarok a nagybirtokból számarányuknál nagyobb mértékben részesedtek, mert birtokaik terjedelmesebbek voltak. A nagybirtokosok elsősorban Kolozs, Maros-Torda, Torda-Aranyos megyékben éltek. A szász területeken egy, a székely megyékben 11 ezerholdas tulajdonost írtak össze. E birtokok nagyobb része erdő- és legelőterület volt.

Az említett számokat úgy értelmezhetjük, hogy a nagy földbirtokos, azaz a történelmi arisztokrata családok többségének sikerült megtartani az 1848-ban megmaradt birtokállomány nagy részét. A nem arisztokrata eredetű román és néhány szász, valamint néhány magyar 1000 hold feletti nagybirtok a XIX. század második felében vagy a XX. század elején keletkezett.

Akár 1848 előtt, az erdélyi mágnások ezután is összehasonlíthatatlanul kisebb földvagyonnal rendelkeztek, mint az anyaországiak, utóbbihoz érte természetesen a bihari, szatmári, aradi és bánsági magyar arisztokratákat is.

Az önkényuralom idején a magyar arisztokraták igyekeztek az Erdélyi Gazdasági Egyesület segítségével modernizálni gazdaságukat. Elsőként vezették be a váltógazdaságot, a nyugati országokból termékenyebb tenyészállatokat hozattak, és gépesítették a cséplést. Az 1879-es évek közepétől azonban mind több nagybirtokot adtak részben vagy egészben bérlők kezére, ami nem mindig járt együtt a modernizáció folytatásával.

Különösen a kiegyezés után a nagybirtokos családok bekapcsolódtak az erdőkitermelésbe, bankalapításokba, a helyi érdekű vasútépítésekbe.

Az arisztokrácia a magyar társadalom ranglétrájának legmagasabb fokán helyezkedett el. Ezt nagy vagyona s rátejtódott történelmi öröksége mellett a politikai-állami életben betöltött szerepe is biztosította.

1867–1918 között számos főispán, főrendházi tag, képviselő s néhány miniszter került ki közülük: Mikó Imre gróf közmunka- és közlekedésügyi miniszter (1867–1870), Kemény Gábor báró földművelési, ipar- és kereskedelemügyi miniszter (1878–1882), Teleki Géza gróf belügyminiszter (1899), Bethlen András gróf földművelésügyi miniszter (1890), Bánffy Dezső báró miniszterelnök (1895–1899), Jósika Samu báró a király személye körüli miniszter (1895–1898) volt.

Bár az erdélyi arisztokrácia szoros kapcsolatokat épített ki a magyarországi nagybirtokossággal, sajtóságait, helyi hagyományait mindvégig megtartotta.

A magyar földbirtokosság másik rétegét a 100–1000 holdas kisebb földesurak, valamint középbirtokosok alkották. Erdélyben a 100–200 holdas földtulajdonosokat is a földesurak közt tartotta számon a közvélemény, holott Magyarország egyes részein ezeket a parasztok közé sorolták. A 100–1000 holdas birtokosok nagyobb része a korábbi köznemesség leszármazottja volt. Az 1860-as években mintegy 3500 család tartozhatott ehhez a kategóriához. Az 1910-es népszámlálás 2280 önálló középbirtokost mutatott ki. Csakhogy ezek közt számos „új földesúr” is volt, olyan, aki 1848 után vásárolt 100 holdat meghaladó földbirtokot, illetőleg a földbirtokrendezések (tagosítások, arányosítások) során vált nagyföldbirtokossá. A Székelyföldön különösen gyakori volt az utóbb említett kategória. A 2280 középbirtokos között 1420 vallotta magát magyarnak, 190 német nemzetiségűnek, 668 pedig románnak.

A fenti számok azt mutatják, hogy 1848-tól 1910-ig ebben a birtokkategóriában nagy változások történtek. A magyar középbirtokosok száma lepadt, ezzel párhuzamosan zömmel a magyar földbirtok megszerzése által kialakult egy román és szász középbirtokos réteg. Ugyanakkor a magyar anyanyelvű középbirtokosok közt 164 izraelita vallásúnak nyilvánította magát. Csupán a századfordulótól az első világháborúig tartó időben mintegy 700 magyar középbirtokos ment tönkre, s a magyar birtokok területe 144 618 kataszteri holddal csökkent. A magyar

középbirtokos társadalom a dualizmus korában lényegében felbomlott: felső rétege összefonódott az arisztokráciával, az alsó kategóriák lecsúsztak a kisbirtokos földművelők közé.

A magyar középbirtokos réteg szétesésének számos oka volt. Egyik bizonyosan a hivatalviselés lehetett. A kiegyezés korában a vármegyékben az alispánok, főszolgabírók s más fontosabb tisztségviselők nagyrészt közülük kerültek ki, ami a saját művelésű gazdálkodás háttérbe szorulásával, a jövedelmet alig hozó részes műveltetéssel, s ugyanakkor költséges életmóddal járt. Egy másik okot a birtokoknak a természetes örökösödések általi szétesztódásában kereshetjük; ennél a társadalmi rétegnél nem volt divatos a születéskorlátozás, és az utódok mind részesültek az örökölt vagyonból. Ez a földesúri réteg nem tudott a polgári életmód követelményeihez igazodni. Legnagyobb gondjai közé tartozott a gyermekek magas színvonalú neveltetése és jövőjének biztosítása. Arra törekedett, hogy fiaiból lehetőleg jogászt, tehát hivatalnokot neveljen, leányát nemesi származású család sarjához adja feleségül.

b. A magyar kiskazda-társadalom és életmódja

Kiskazda-társadalmon a korábban jobbágy, szabad paraszt, egytelkes nemes, szabad székely és határőr elnevezéssel illetett réteget értjük. Használatosabb ugyan a paraszt kifejezés, de sem a székely földművelő, sem a kisknemes nem tartozott 1848 előtt a parasztsághoz, ezért a 100 holdnál kisebb területen gazdálkodó kategóriát helyénvalóbbnak tartjuk kiskazdáknak nevezni. A magyar kiskazda-társadalom az 1848-i változások következtében egységesebbé vált, hiszen jogi szempontból minden korábbi réteg leszármazottja egyenlővé és szabadá lett. A földbirtok-megoszlás tekintetében azonban igen jelentős különbségek alakultak ki közöttük. Erről tájékoztat a 7. táblázat.

7. táblázat.

A 100 holdon aluli magyar földművelők vagyoni megoszlása 1910-ben

Birtokkategória	Önálló népesség		Eltartottak		Összesen	
	Szám	%	Szám	%	Szám	%
50–100 holdig	3 051	2,24	4 216	2,10	7 267	2,16
10–50 holdig	53 660	39,47	74 616	37,22	128 276	38,13
5–10 holdig	36 806	27,07	55 742	27,81	92 548	27,51
5-nél kisebb	42 453	31,22	65 883	32,87	108 336	32,20
Összesen 100 holdon aluli	135 970	100,00	200 457	100,00	336 427	100,00

A történeti Erdély magyar kiskazda-társadalma 135 970 önálló főből állt, a családtagokkal együtt 336 427 lelket számlált. Ezek 1910-es adatok, tehát a korszak végének eredményeit mutatják. Hogy mi történt 1848-tól 1910-ig, helyhiány miatt itt nem részletezhetjük. Adataink szerint a kiskazda-társadalom csúcsán elhelyezkedő 50–100 holdas önálló, az összes kiskazdaságnak mindössze 2,24%-át jelentette. A földművesek középrétegéhez (10–50 holdasok) a lakosság 39,47%-a tartozott. A fenti két kategória az áruterelésre és polgárosodásra képes gazdákat ölelte fel. Erdélyi viszonylatban az 5–10 holdas birtokosokat az önellátók, az 5 holdon aluli gazdaságokat pedig a mellékkeresetre szorulókat kategóriájába sorolhatjuk.

A magyar kiskazdaságok körében többféle típus alakult ki, s ezeket nem lehet csak a földvagon alapján megkülönböztetni. Az alföldies részekben, folyó völgyekben, a városi övezetekben települt, kis földdel rendelkezők lehettek árutermelők. Ilyenek voltak a Kolozsvár melletti hóstátiak, a Nyárad-menti dinnyés és zöldségtermelő falvak („Murokország”). Más helyeken (Kis-Küküllő és Maros mentén) a bortermelő gazdák léptek a polgárosodás útjára. Egészében véve: a kiskazdaságok alapvető funkciója a családi élelmiszerszükséglet minimumának meg-

termelése volt. A pénzszerzés célja pedig a földvásárlás, mert a föld jelentette falun a legnagyobb vagyont és a család rangsorolását a helyi társadalomban.

Az agrárnépességhez tartozott a gazdasági cselédség és a mezőgazdasági munkásság, tehát az egész földnélküli falusi népesség. Számuk 1910-ben 61 427 (önállók), a mezőgazdasági népességnek 31,2%-a volt. A földnélküli magyar agrárnépesség aránya meghaladta a megfelelő román és szász kategóriáét, de elmaradt a partiumi földnélküli parasztság arányánál. Az agrárszegénység volt a magyar társadalomnak a legelhagyatottabb része, amely részesmunkával (harmadás és feles művelés) és napszámoskodással kereste kenyerét.

A történeti Erdély agrárnépességének megélhetési viszonyait s életmódját nem kis mértékben befolyásolta a magyarányú közbirtok fennállása. A közbirtokossági és községi földek aránya Beszterce-Naszód, Brassó és Szeben megyében meghaladta az összes földek 50%-át, a 40%-ot Csík és Háromszék megyében. Erdélyben 84 olyan helységről tudunk, amelyeknek egyenként több mint 6000 hold közbirtoka volt. Feltűnően sok közfölddel rendelkezett Zágon, Bikfalva, Bereck, Nagybacon, Zetelaka, Csíkszépvíz és számos más község. A közföldek nagyrészt erdők és legelők. Ezek kiegészítették a magántulajdonban levő földet, elősegítve a kisgazdaságok életképességének megőrzését. Csíkban és Gyergyóban a közbirtokból nagyszámú gazdaság tartotta fenn a működését. A gazdaságok szántó- és kaszálóbirtokkal, legeltetési és faizási jogokkal rendelkeztek.

Bár a kisgazda-társadalom hagyományörző volt, a szaporodó népesség mind a gazdálkodás módjában, mind az életmódban szükségszerűen változásokat is előidézett. Növelték a megművelt területet, rátértek a váltógazdaság valamilyen formájára. A kiegyezés korában történt meg a mezőgazdaságban az alapvető eszközváltás: a régi típusú faekék helyett javított vagy egészen modern ekék, a sarlós aratás helyett a kaszás, sőt helyenként a gépi aratás terjedt el. A leglátványosabb technikai újítás azonban a magnyerés, a cséplés területén következett be. 1870-ben Erdélyben csupán 28 cséplőgépről van tudomásunk, 1895-ben már 2531-et írtak össze. A XX. századunk első éveiben a gépi cséplés általánossá vált. Cséplőgép-társaságok, szövetkezetek alakultak a gépek beszerzésére és üzemeltetésére. Igen jelentős szerepe volt a mezőgazdaság modernizációjában az Erdélyi Gazdasági Egyesület megyei szervezeteinek, az *Erdélyi Gazda* című lapnak, valamint a gazdaköröknek is. Az 1868-ban alakult Kolozsmonostori Mezőgazdasági Intézet jól képzett szakemberekkel látta el Erdélyt.

A hagyományrendszerhez tartozott a népi kultúra és szokásvilág, amelynek fontos részét képezte a még mindig hatásos kalákarendszer, a segítségnyújtásnak ez a sokszázados formája. A népi kultúra és hagyomány a polgári városi kultúrával való találkozása során sokat veszített erejéből.

A polgárosodás nyomot hagyott a faluképen is. A lakóházak nagyobbak lettek: egyre több épületet húztak fel téglából, kőből, s fedtek cseréppel az eddigi szalma- és zsúpfedél helyett.

A polgárosodás egyik fő előmozdítója az iskola volt. Az 1868-ban elfogadott Eötvös-féle iskolatörvény is hozzájárult az írástudatlanság csökkentéséhez. Ezáltal a szakismeretek és az általános műveltséget jelentő ismeretek is terjedtek. 1890-ben a történeti Erdélyben mindössze 42 településről hiányzott az iskola.

Összegezésként: a polgári korszak kisgazdatársadalma eredetében ugyan szervesen kötődött az 1848 előtti jobbágyvilág paraszttársadalmához, annak hagyományrendszerét őrizte, de társadalmi helyzete gyökeresen különbözött az elődökétől.

4.2. A magyar társadalom polgári rétegei

Az erdélyi magyar társadalom megoszlása az átlagnál erőteljesebb polgárosodásról tanúskodik. 1910-ben a magyarság az összlakosság 34,2%-át tette ki. Az ipari-kereskedelmi népességben aránya 26,9%, az őstermelők között pedig 54,5% volt. Ha ehhez hozzá tesszük a közszolgálat- és szabadfoglalkozásokban tevékenykedő 4,9%-ot, a véderőben foglalkozó 2,3%-ot, s a nyugdíjasok és járadékosok ugyancsak 2,3%-os számarányát, arra a következtetésre jutunk,

hogya a kiegyezés után az erdélyi magyar társadalomban egy jelentős osztódási folyamat ment végbe. A különböző polgári rétegek belső szerkezeti változásai is erőteljesek voltak.

a. Az átalakuló polgárság

A dualizmus korának liberális gazdasági rendje nem kedvezett a legnépesebb polgári rétegnek, a céhipari polgárságnak. Közülük csak kevesen tudták céhes üzemüket versenyképes gyárrá fejleszteni, a többség elszegényedett s szolgáltatásokat végző kisiparossá alakult át. De mint ilyen is nélkülözhetetlen volt a társadalom számára, ezért számuk mégis viszonylag nagy maradt: 1910-ben még mindig 25 000 főnyi önálló magyar kisiparost írtak össze a népszámlálók. Mivel ezek anyagi s társadalmi helyzete a kiegyezés korában rosszabbodott s létük bizonytalanra vált, elégedetlenek voltak az 1867 utáni történelmi rendszerrel, s végig ragaszkodtak a Kossuth-féle függetlenségi gondolathoz. A kisiparosságnak a székelyföldi városok (Kézdivásárhely, Sepsiszentgyörgy, Gyergyószentmiklós, Székelykeresztúr) közvéleményének alakításában nem kis szerepe volt. Az Ausztria-Magyarország és Románia közti „vámháború” (1886–1891) tovább rontotta anyagi viszonyait, sokan kivándoroltak Romániába, de magyarságukat az egyházak segítségével rendkívüli tudatossággal őrizték.

A polgárság újabb rétegének helyzete sokkal kedvezőbbben alakult. Zömében tekintélyes vagyonnal rendelkező gyárosok, bankárok és jól kereső magánfoglalkozásúak alkották ezt az etnikailag is heterogén polgári réteget. Ennek léte szorosan kötődött a folyamatosan fejlődő gyáriparhoz, kereskedelemhez, a társadalom és a gazdaság modernizációjához. Különösen a helyi ipar és kereskedelem biztosított működési teret számára. Általában helyi vállalkozók kezében volt az építő- és építőanyag-ipar, a bútoripar, a ruházati, szesz- és malomipar.

A kereskedő nagypolgárság, a szeszgyárosok vagy erdőipari vállalkozók többsége zsidó származású volt, de háromnegyed része magyar anyanyelvű. Az örmény nagypolgárság is beolvadt a magyarságba, szétszóródott, de örmény származásának tudatát megőrizte. A tőkés nagypolgárság és a kisiparosság közt helyezkedett el a közpályák területén dolgozó, valamint a szabadfoglalkozású polgári értelmiség. A korszak végén számuk a családtagokkal együtt elérte a 86 000-et. Ennek több mint 59%-a magyar, 25,7%-a román nemzetiségű volt. A polgári élet központjai természetesen a városok voltak.

A dualizmus lendületes fejlődésének a legszembetűnőbb eredményét a kortársak – egyebek mellett – a város arculatának s belső struktúrájának megújulásán észlelhatték. A városok állapota minden korban fokmérője volt a civilizáció haladásának. A XIX. század második fele minden előbbi korszaknál erősebben átalakította a városokat. Budapest néhány évtized alatt világvárossá fejlődött, lakosságának száma 1880 és 1900 között 12-szeresére növekedett. Az Andrássy út után kiépült a Nagykörút, elkészült két új Duna-híd, a millenniumi középületeket újak követték. Versenyre kelt Béccsel, a birodalom fővárosával.

Igaz, Budapest ütemét Magyarország egyetlen más városa sem tudta követni, de néhány kivételtől eltekintve, az ország városai kimagasló urbanizációs folyamat részesei voltak.

A városfejlesztő tényezők közül kiemelkedő jelentősége volt a vasúti közlekedésnek. Ebből a szempontból előnyös helyzetbe kerültek a „vásárvonalon” fekvő városok: Erdély és a Tiszántúl határvidékén Szatmárnémeti, Debrecen és Nagyvárad, a déli részen Arad, Temesvár, Vercs, a Tisza mentén Szolnok, Szeged és Szabadka fejlődését lendítette meg a vasút.

Ha a növekedést elősegítő olyan tényezőt veszünk számba, mint az ipari vállalatok számának gyarapodása, érdekes sorrendet állapíthatunk meg a mai tágabban vett Erdélyben. Temesvárt 1900 és 1910 között a legjelentősebb ipari vállalatok száma 32-ről 62-re nőtt, Aradon 29-ről 54-re, Nagyváradon 26-ról 49-re, Kolozsvárt 27-ről 42-re, Marosvásárhelyt 6-ról 19-re, Szatmárnémetiben 3-ról 16-ra. Bár a népesség gyarapodása lelassult, az iparosodásban továbbra is kiemelkedő helyet foglalt el Brassó és Nagyszeben, 1910-ben az előbbiben 46, az utóbbiakban 30 gyár üzemelt.

A népesség legdinamikusabb növekedése a bányavidéken és az ipari központokban volt észlelhető. Petrozsény népessége 1860–1910 között 705%-kal, Resicabánya népessége 231%-

kal gyarapodott. A nagyobb városok közül 100% feletti növekedést ért el Kolozsvár, Nagyvárad és Máramarossziget, 75–100% között növelte lakóinak számát Marosvásárhely, Arad, Temesvár, Debrecen és Szatmárnémeti, 50–75%-os gyarapodás jellemezte Nagyszeben, Sepsiszentgyörgyöt, Besztercét, Lugost, Nyíregyházát.

Ami a városi rangsorolást illeti, az 1870-es jogügyi rendezések nyomán a történeti Erdélyben a régi szabad királyi városok közül csak Kolozsvár és Marosvásárhely kapott törvényhatósági jogot, miközben olyan patinás városoknak, mint Gyulafehérvár, Nagyenyed, Brassó, Nagyszeben, meg kellett elégedniük a rendezett tanácsai város státusával. Régi bányavárosok (Szék, Marosújvár) nem bírták volna a városi státussal járó terheket, s községi besorolást kaptak.

Röviden szólva, az öröklött városi hierarchia átalakult, ami érthető, hiszen a feudális korlátok lebontásával (pl. a céhek) a kiegyezés korában a városok szabadon fejlődhettek, gyakorlatilag minden város nyitott város volt, s fejlődését természeti adottságai, helyzeti előnyei vagy hátrányai határozták meg.

Gyöngéje volt az erdélyi városhálózatnak a városok egyenetlen területi megoszlása. Kivételt csak a szász székek jelentettek, ahol a történelem folyamán kedvező városmegoszlás alakult ki. A Székelyföldön csak egy nagyobb várost (Marosvásárhely) találunk, a rendezett tanácsú székely kisvárosok lassan növekedtek, mert a nagyipart nem sikerült meghonosítani. A megyei területek közül a Mezőség maradt le, mert ennek a nagy kiterjedésű agrárvidéknek csak a szélén voltak jelentősebb városi települései. A Mezőségen a városiasodást a vízhiány és a gyér vasúti hálózat is nehezítette.

A kiegyezés korában a városok infrastruktúrája megújult, s funkcionalitása fokozódott. 1867-től 1910-ig egy kivételével mindegyik erdélyi városban alakult legalább egy pénzintézet (Kolozsvárt 14, Désen 7, Besztercén 6). Kiépült a vidékre is kiterjedő orvosi és gyógyszerügyi hálózat, Kolozsvár egyetemi város lett, s építkezései által városképe is nagyvilágivá vált; Marosvásárhely Bernádi György polgármestersége idején a századelőn indult igen gyors fejlődésnek. Érdekes, hogy Brassó, Nagyszeben és Beszterce nem tudott lépést tartani Kolozsvárral, de növekedésük így is szembevetendő volt.

Ha az urbanizáció olyan tényezőit vizsgáljuk, mint a modern vízhálózat, a közvilágítás és csatornarendszer, akkor az erdélyi városhálózat képét differenciálnunk kell. A 28 városból 1910-ig nyolcnak sikerült központi vízművet létesíteni, s 14 város vezette be a villanyvilágítást. Ebből a szempontból az olyan kisvárosok, mint Kolozs, Vajdahunyad, Hátszeg, Vízakna, bizony inkább minősíthetők falusias, mint városias településnek. Az említett kisvárosok egyébként is megrekedtek a fejlődésben. A történeti Erdély 28 jogilag városnak minősített települése közül mintegy 4–5 (14–15%) inkább afféle vásártartási jogú mezőváros maradt, s bizonyosan több kritérium alapján a nagyközségi státus jobban illett volna. Ezzel szemben a gyorsan fejlődő Lupény és Petrozsény bányászvárosok nem nyerhették el a városi rangot. Az erdélyi magyarság központi városa a kiegyezés korában is Kolozsvár volt, melynek vonzáskörzete kiterjedt egész Erdélyre.

Összességében véve azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a dualizmus korában – különösen a századfordulón – ütemesen haladt az urbanizáció, és a városok képe is előnyös átalakuláson ment át. A városközpontokban az emeletes épületek száma szaporodott, az utcákat legalább a belvárosokban kikövezték, s itt-ott már betonozták, megindult, sőt a nagyvárosokban előrehaladt a közművesítés, a millennium táján a városkép csinosítására is több gondot fordítottak.

b. Az értelmiség – nemzeti középosztály

A kiegyezés korában, különösen pedig az 1880-as évektől kibontakozó modernizációs folyamatok során az értelmiség számbelileg megnőtt és tovább rétegződött. A korszak végén a közszolgálati ágak és a szabadfoglalkozások területén a történeti Erdélyben 24 482 önálló személyt írtak össze, amelyből 15 051 (60,5%) magyar anyanyelvű, 6093 (24,8%) román, 3598 (14,5%) szász-német volt. Az értelmiség társadalmi szerepe azonban jóval nagyobb volt, mint

számaránya. Nagy mértékben függött tőle a fiatal nemzedék nevelése és oktatása, a törvények alkalmazása az állami ügyintézésben és a közéletben, a lakosság egészségi helyzete, a tudomány, a nemzeti kultúra és a művészetek fejlesztése.

A magyar értelmiség hagyományos rétege a papság volt. 1910-ben 988 – nevezetesen 540 református, 269 római katolikus, 123 unitárius és más vallású – lelkész írtak össze. Nagy többségük falun élt. Helyzetükben a polgárosodás nem sok változást hozott. Az egyházi tevékenységen kívül a közművelődésben is szerepet vállaltak. A pedagógus értelmiségnek három alcsoportját különítette el a korabeli összeírás: az elemi iskolai tanítókézt (számuk 1910-ben 2475 volt), a felső népi és polgári iskolai tanítókézt (242) és a középiskolai tanárokat (441). A pedagógus értelmiség nagyobb része egyházi iskolákban tevékenykedett, s így a különböző egyházakhoz kötődött. Az állami iskolák tanítói és tanárai különálló kategóriát képeztek.

A tanítói karnak természetesen döntő szerepe volt az írástudatlanság visszaszorításában, ennek aránya nagyon közelített a nyugati országokéhoz. 1870-ben a magyar iskolaköteles gyermekek 42-45%-a látogatta az iskolát, számarányuk az 1910-es években már meghaladta a 80%-ot. Az 1868. évi Eötvös-féle népiskolai törvény jó feltételeket teremtett a népműveléshez, mert elősegítette az iskolai hálózat bővítését és a társadalmi szükségletekhez való alkalmazkodását. 1876-tól évente összeírták a tanköteles gyermekeket, és ellenőrizték a törvény betartását.

Az értelmiség képzésében a középiskolai tanároknak döntő szerepük volt. A kollégiumok tanári kara általában jól képzett, a tudomány fejlődésével lépést tartó egyénekből állt. Nagy többsége az 1872-ben létesített Kolozsvári Tudományegyetemen és annak középiskolai tanárképző intézetében szerezte diplomáját.

A magyar pedagógus értelmiség csúcán a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem, valamint a teológiai főiskola tanárai helyezkedtek el. Köztük nemzetközi hírnű tudósokat találunk: a filozófus Böhm Károlyt, a geológus Koch Antalt, a repülés történetében számon tartott Martin Lajost, Kolozsvári Sándor és Óvári Kelemen jogtörténészeket, Márki Sándor történészt.

A magyar értelmiség további szakmai megoszlásáról szólnak az alábbi, 1910-ből származó adatok: a magánorvosok és gyógyszerészek száma 536 volt, a közegészségügyekben 1608-an dolgoztak. Az irodalmi és művészeti élet terén 278 személyt, köztük 182 hivatásos színészt és színésznőt tartottak nyilván. Erdélyben működött az egyetemes magyar színészet több nagy alakja, így Janovics Jenő és Szentgyörgyi István.

Itt említjük meg, hogy az erdélyi magyarság ebben a korszakban is nagy alkotókkal gazdagította a magyar kultúrát és művészetet. Csak utalunk a regényíró Kemény Zsigmond, a költő Ady Endre, a festőművész Barabás Miklós és Székely Bertalan s a nagybányai festőiskola egyik alapítója, Hollósy Simon nevére. Ebben a korszakban adja ki Orbán Balázs a *Székelyföld leírása* (1868–1873) című művét, Benedek Elek pedig a számos más nyelvre is lefordított magyar mesegyűjteményt.

Az előbbieken az értelmiség sokféleségét, szakmai megosztottságát próbáltuk érzékeltetni. Ennek kiemelkedő személyiségei s a közéletben szerepet vállaló rétege alkotta a magyar nemzeti középosztály erdélyi részét. Természetesen ide tartozott az alkotó értelmiség és a nemzetállami adminisztrációban működő hivatalnok-értelmiség felsőbb kategóriája is.

4.3. A mezőgazdasági és az ipari munkások

Mivel a magyar társadalom rétegződését a tulajdon és foglalkozás szerint kísérik nyomon, célszerűnek látjuk a mezőgazdasági és ipari munkásságot külön-külön bemutatni. Abból kell kiindulnunk, hogy 1910-ben a különféle munkások közül 39% magyar, 51,6% román, 5% szász volt. Ebből az következik, hogy a tulajdon nélküli proletárság a magyarság körében volt a legszámosabb. Különösen az ipari- és bányamunkás kategóriában figyelhetjük meg ezt a jelenséget, ahol a magyarok aránya meghaladta az 50%-ot.

A mezőgazdasági munkásság két kategóriából állt: a napszámosokból és a gazdasági cselédekből. A történeti Erdélyben 53 364 kereső magyar anyanyelvű napszámost és 18 072 gazda-

sági cselédet tartottak nyilván. A fentieknél is nagyobb számú volt a partiumi területek falusi cseléd- és napszámos rétege. A századforduló éveiben a falusi szegényréteg felduzzadása nagy társadalmi feszültségek forrása volt Bihar, Arad és Szatmár megyékben. Ez a társadalmi réteg az említett megyékben a Békés megyéből kiinduló agrárszocialista mozgalom hatása alá került.

1910-ben a magyar ipari és bányamunkások száma Erdélyben meghaladta az 50 000 főt; többségük városi üzemekben dolgozott. Szervezkedésük már az 1850-es években megkezdődött a kölcsönös segélyezési egyesületek keretében, de mozgalmuk hamarosan politikai színezetet kapott. Az erdélyi szakszervezetek és szociáldemokrata szervezetek a Budapesten székelő magyarországi központi szövetségekhez tartoztak. A nemzetköziség eszméje a magyar munkásmozgalomban már az I. Internacionálé idején fogékony talajra talált, s hiába próbálták az értelmiség kiváló képviselői – Herman Ottó természettudós és Mátrai László egyetemi tanár – az 1868-ban alakult Általános Munkásegyletet attól eltéríteni, fáradozásukat nem kísérte siker. Az 1890-ben megalakult Magyarországi Szociáldemokrata Pártban is az internacionalista és osztályharcos irányzat kerekedett felül.

5. A társadalom polgárosodása és a nemzeti egység kérdése

Ha a magyar társadalomnak az előbbieken felvázolt polgári jellegű változásait a reformkor és az 1848-as forradalom nemzeti törekvéseivel is összevetjük, szembevetővé válnak az eszmék és a valóság közti ellentétek. A reformkor nagy gondolkodói: Széchenyi, Wesselényi, Kossuth, Deák Ferenc és mások a nemzeti szabadság zálogát a társadalmi érdekegyesítés által vélték elérhetőnek. Ezért kellett lebontani a rendi-feudális válaszfalakat, szabaddá tenni a jobbagyokat, céhlegényeket, akik aztán azonosulni tudtak a nemzeti ideálokkal. Az 1848-as szabadságharcban, majd 1849–1867-ben, az elnyomás körülményei közt valóban csodásan működött a nemzeti szolidaritás.

Miután 1867-től az új történelmi helyzetben a nemzeti szabadság nem kis mértékben megvalósult, a társadalom főleg az egyéni s csoportérdekek érvényesítésére törekedett. Korábban a társadalom a rendi-feudális alapon szabadokra és jogtalanokra oszlott, most a tulajdon, a vagyon választotta ketté azt; azután tovább tagolta a tulajdonforma: a föld, a pénztőke, illetőleg a foglalkozás. A reformkor nagy álma, elképzelése az volt, hogy ha „vagyonképessé” lesznek a korábban attól jogilag megfosztottak, akkor teljessé, egységessé s erőssé válik a magyar nemzet. Ezt a célt szolgálta Erdély és Magyarország uniója is. Az elképzelések részben megvalósultak: a vagyonosok rétegének száma és aránya nőtt, de a tulajdon nélküli nép is egyre szaporodott. A vagyontalan réteg létének nyomorúságai, a szegényrendűeket kirekesztő választói rendszer, a fennmaradt rendi nemesi szemlélet s a nemzetköziség ideológiájának elterjedése megakadályozta a nincstelenek társadalmát, hogy a magyar nemzet teljes jogú részének tudja és érezze magát. Mindennek később a nemzetek közötti háborús konfrontációk során rendkívül súlyos következményei lesznek.

6. A magyar társadalom szerveződése. Egyesületi élet. Közművelődés

A társadalom polgári jellegű átalakulásának Európa-szerte kísérő jelensége volt az önszerveződés. Ennek előfeltételei 1867 után Magyarországon is kialakultak. A rendi-nemesi előjogok eltörlése, az egyéni szabadságjogok megalkotása által lehetővé vált a szabad polgárok legkülönbözőbb szerveződési formákban történő, közös cselekvésre irányuló összefogása. Természetesen nem állami és nem politikai szervezetekről van szó.

A kiegyezés korában az erdélyi s partiumi részeken is különféle elnevezéssel több ezer polgári szervezetet alakítottak. Az egyesületek, körök, egyletek, klubok szerteágazók: kiterjedtek a nemzeti, a kulturális, a tudományos és a polgári értékek védelmére és a művelődés elősegítésére, a jótékonykodásra, a sportolási és a szórakoztató lehetőségek biztosítására. Szervezeti formáik szerint elsősorban helyi jellegűek, és mint ilyenek, a lokálpatriotizmus ápolói. A legjelentősebbek az országos vagy az országrészek nemzeti feladatainak felkarolását tűzték ki célul. Magyarország-szerte, így Erdélyben is nagyszámú honvédegylet alakult. Ezek a szabadságharcban részt vett katonákat, honvédeket egyesítették. Erdélyi központjuk Kolozsvárt volt, de megyei, városi, sőt községi szervezetei önállóan működtek. Céljuk a szolidaritás, a 48-as hagyományok ápolása, a katonai szertartások és a szokások új nemzedékekkel való megismertetése. Feladatuk kiterjedt az öregedő, főként a szegényrendű volt honvédek segélyezésére, védelmére. Az 1870-es évektől ezek szervezték a március 15-i ünnepséget, az október 6-i megemlékezéseket. A több száz helyi szervezet számára irányadó volt a Kolozsvárt 1891-től Kuskó István szerkesztésében megjelenő *1848–49. Történelmi Lapok*. A XX. század elején a honvédegyletek száma gyorsan csökkent, s ezzel a 48-as nemzeti hagyomány ápolása is alábbhagyott.

Az 1859-ben alapított Erdélyi Múzeum-Egyesület a kiegyezés után tovább működött. Ez a tudománnyal foglalkozó magyar értelmiség autonóm jellegű erdélyrészi intézménye maradt, kiadványai 1918-ig több mint 150 kötetre szaporodtak, folyóiratait nem is számítva. Gyűjteményeit 1872 után szerződéses alapon a kolozsvári egyetem rendelkezésére bocsátotta.

Társadalmi összefogás, önszerveződés eredményeként született meg 1879-ben a Székely Nemzeti Múzeum Sepsiszentgyörgyön. Özv. Cserey Jánosné sz. Zathurecky Emília nagy értékű történelmi tárgyú gyűjteményét Háromszék, Csík és Udvarhely vármegye székely közönségének adományozta. Célja az volt, hogy „a múlt emlékei iránti kegyelet a székely népnél minél inkább fejlődjék, s a történelmi öntudat és nemzeti becsérzet a múlt bővebb ismeretéből folyólag a székely nép szívében is emelkedjék”. A Székely Nemzeti Múzeum teljesítette az alapító által megjelölt feladatot. Fejlesztése érdekében különösen sokat tett László Ferenc és Csutak Vilmos. Ma is fennálló épülete Kós Károly terve szerint az első világháború előtti években készült el.

Az erdélyi magyarság kiemelkedő, sokirányú polgári egyesülete az *Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület* (EMKE) 1884-ben alakult meg Kolozsvárt. Létrehozásához az a felismerés vezetett, hogy a magyar állam nem képes felvállalni az erdélyi magyarság létérdekét érintő kérdéseket. Ilyen volt mindenekelőtt a szórványban élő magyarság helyzete, amelynek a románságba történő beolvadása a kiegyezés korában sem szűnt meg. Ezzel szorosan összefüggött a magyar iskolák hiánya a magyarok által kisebb számban élő településekben. Elegendő ezzel kapcsolatosan arra utalni, hogy 1910 körül is legalább 900 olyan község volt Erdélyben, ahol – bár éltek magyarok – nem működött magyar iskola vagy tagozat. Más természetű, de ugyan-csak aggasztó jelek kezdtek mutatkozni a magyar kisiparosság anyagi helyzetében is, és a székelység növekvő kivándorlása is elgondolkodásra készítette a magyar nemzeti közép- és felsőosztály legkiválóbb tagjait. Ösztönözte az erdélyi kezdeményezést a *Felvidéki Közművelődési Egyesület* 1882-es megalakulása, s közvetlenül a Szatmár megyei *Széchenyi Társulat* működése és célkitűzései. Az sem hagyható szó nélkül, hogy az 1861-ben alapított román közművelődési szervezet, az ASTRA (Asociațiunea transilvană pentru literatura română și cultura poporului român) sikeresen tevékenykedett az erdélyi románok összefogása érdekében.

Az EMKE történetében két nevet kell különösen kiemelni: az egyetemi tanár s polgármester Haller Gáborét, aki Kolozsvárt megszervezte a kezdeményező bizottságot és előkészítette az alakuló ülést, valamint a politikus Sándor Józsefét, aki az egyesület munkáját évtizedeken át vezette. Néhány kivétellel az EMKE 791 fős alapító tagsága az erdélyi magyar nemzeti közép- és felsőosztály olyan kiválóságaiból állt, akik felismerték, hogy 1867 után Magyarországon és Erdélyben a különböző etnikumok közt kialakult versenyben nem lehet magára hagyni a kedvezőtlen települési viszonyok közt élő magyarságot s a nehéz gazdasági helyzetbe jutott társadalmi rétegeket. Az alapítók tisztában voltak a művelődés terjesztésének, a nemzeti öntudat alakításának

fontosságával. Az EMKE munkájában olykor kétségkívül nemzetieskedő felhangok is jelentkeztek, de nem az volt tevékenységének meghatározója. Működését az a tény minősíti, hogy megalakulásától az első világháborúig tartó időben döntő része volt 268 elemi népiskola, 77 óvoda létrehozásában, és 118 szórványközség lelkészének, számos tanítónak nyújtott segélyt. A közművelődésben játszott szerepét mutatja, hogy 203 népkönyvtár megalakításában vett részt, 150 magyar daloskörrel és ifjúsági szervezettel tartott fenn kapcsolatot, sikerrel tevékenykedett az analfabétizmus leküzdésében. Az 1900-as évek után vállalt feladatai egy részét átvette az állam, s az 1910-es években viták és pártoskodások is gyengítették. Időnkénti hanyatlása ellenére az EMKE olyan mély gyökereket eresztett a magyar társadalomban, amelyek biztosították újjászerveződését a kedvezőtlen történelmi időszakok elmúlta után is.

Még az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület előtt megalakult a *Székely Művelődési és Közgazdasági Egyesület*. 1875-ben Budapesten hozták létre, s 1889-ben 71 alapító, valamint 700 pártoló tagja volt. Tiszteleti elnöke gróf Mikó Imre, elnök Hajós János, titkára Benedek Elek. Alapítói közt találjuk Barabás Miklós festőművészt, Barta Miklóst, Orbán Balázst, Jakab Eleket. Bár székhelyül a fővárost, Budapestet választották (amely egyébként jogi személyként alapító tagja volt), a székely székekben kiemelkedő személyiségekből önálló vezetőségek alakultak. A Székely Művelődési és Közgazdasági Egyesület célja a Székelyföld sajátos problémáinak orvoslása volt. Az egyesület rendszeresen adott ki évkönyvet. Benne a székely hagyományokat népszerűsítették, illetve a Székelyföld helyzetének felmérését segítették. Más irányú tevékenységét máig nem tárta fel a történetírás. Mai ismereteink szerint úgy látjuk, hogy az eredetileg felvállalt feladatainak nagy részét az EMKE-nek engedte át. Az EMKE 1892-ben létrehozta Marosvásárhelyen a *Székely Társaságok Szövetségét* azzal a céllal, hogy segítse a Székelyföld iparosodását, az életképes háziiparágak fejlesztését és az ezeknek megfelelő szakiskolák alapítását.

A turizmus, a fürdőkultúra és idegenforgalom felkarolása volt a célja az 1891-ben Kolozsvárt ugyancsak az EMKE kezdeményezésére alakult *Erdélyi Kárpát-Egyesületnek*. Ennek szervezői közt találjuk Szádetszky Gyula geológust, Xántus János botanikust, utazót, Roska Márton régészt, később Tulogdy János földrajztudóst. Az Erdélyi Kárpát-Egyesület honismereti és honismertető munkássága jól szolgálta Erdélyben a közművelődés és civilizált természetjárás ügyét.

A kiegyezés kora irodalmi életének központja Budapest volt. Ott alkottak a korszak meghatározó írói, költői és kritikusai: Jókai Mór, Arany János, Mikszáth Kálmán, Gyulai Pál, a századforduló után Ady Endre, Babits Mihály, Karinthy Frigyes és sokan mások. Kolozsvárt 1888-ban Petelei István és Barta Miklós megszervezte az *Erdélyi Irodalmi Társaságot*, Marosvásárhelyen már 1876-tól működött a *Kemény Zsigmond Társaság*. Aradon a *Kölcsy Egyesület* (1881) tevékenysége bizonyult hasznosnak többek közt az 1848-as ereklyék összegyűjtése és az Arad város és vármegye monográfia megírásának kezdeményezésével. Alkotói közül főleg a történetíró Márki Sándor és Jancsó Benedek nevét őrizte meg a történelem. Temesvárt az *Arany János Társaság* (1903) a nagy költő életművének éltetését tűzte céljául, Nagyváradon a *Szigligeti Társaság* (1892) működött. Az utóbbinak kiemelkedő tagja volt Ady Endre, Endrődi Sándor és Gyalócai Jenő.

Az eddig tárgyalt szervezetek magyar nemzeti jellegű intézmények voltak s főként a nemzeti középosztály működését fémjelezték. A nagypolgárság és a polgári értelmiség egy része a kapitalizmus nemzetközi jellegű rendszeréhez közel álló formákat kereste. Ilyen volt az Európa-szerte elterjedt szabadkőműves szervezkedés, amely a nagypolgári világnézetnek jobban megfelel, mint a kereteiket szűkebbre szabó nemzeti szerveződések. Előre kell mégis bocsátanunk, hogy e korszak magyarországi szabadkőműves mozgalma a polgárosodás kérdéseit a magyar valósággal összefüggésben vetette fel.

Az erdélyi szabadkőműves páholyok a budapesti Symbolikus Nagypáholy védnöksége alatt állottak, s a nagyvárad László Király Szabadkőműves Nagypáholy közreműködésével szerveződtek. A legnagyobb erdélyi páholy 1886-ban Unió néven létesült Kolozsvárt. Deáky Albert

ügyvéd, főmester-elnök irányította. Tagjai közt egyetemi tanárok (Haller Károly, Szádeczky Lajos, Péter Béla, a XX. század elején Apáthy István és mások), építész vállalkozó (például Reményik Károly), bankárok, gyárosok, orvosok, színészek, földbirtokosok, tisztségviselők, zsidók és keresztények vettek részt. A kolozsvári páholyoknak 1909-ben 136 rendes tagja volt. Kolozsvár után sorra alakultak szabadkőműves páholyok Marosvásárhelyen, Brassóban, Sepsiszentgyörgyön, Székelyudvarhelyen, Tordán, Désen, Déván, Temesvárt, Karánsebesen, Aradon, Máramarosszigeten és Zilahon. Általános céljuk a testvériség és jótékonykodás (árvaházak és menhelyek létesítése), a polgári erények ápolása volt. Azon túl az iparpártolást, a városiasodást, a szakmai ismeretek népszerűsítését is felvállalták. Óvakodtak a radikális megoldásoktól, inkább az ellentétek békés áthidalására buzdítottak. A magyar szabadkőműves mozgalom története további tanulmányozást igényel, különösen a nemzetközi kapcsolatok tisztázása nyithat perspektívát jellegének megítéléséhez.

Sajátos kategóriáját jelentették a társadalom önszerveződésének a helyi jellegű egyesületek és egyletek. Ezek szervesen nőttek ki a helyi körülményekből és a vidéki életnek fontos kellekeit képezték. Méreteinek szemléltetésére számokat idézünk azzal a megjegyzéssel, hogy a kutatás minden bizonnyal ki fogja egészíteni jelenlegi tudásunkat.

A Thirring Gusztáv által szerkesztett *Magyar városok statisztikai évkönyve* című kiadvány szerint Marosvásárhelyt 41, Kolozsvárt 37, Székelyudvarhelyen 30, Sepsiszentgyörgyön 27, Kézdivásárhelyt 17, Gyergyószentmiklóson 12, Csíkszeredában 10 polgári (civil) szervezet működött. Volt ezek közt közművelődési, gazdasági, pedagógiai jellegű, továbbá nőegylet, tűzoltó és fűvősenekari, valamint korcsolyázó egyesület. Erdély-szerte számos székely kört, katolikus egyesületet tartottak nyilván. Hogy a szabadon választott egyesületi élet a társadalom polgárosodási fokmérőjének is tekinthető, arra az iparosodásban élen járó Temesvár igen jó példa: itt 1908-ban nem kevesebb mint 132 egyesületet és egyletet jegyeztek, köztük természetesen számos német és román tagságú szervezet is volt.

Külön kategóriába sorolhatók a városi munkás önképzőkörök, segélyező egyesületek, temetkezési társulatok, valamint a kisiparosok társulatai. A falvak agrárnépességének önszerveződése nem tarthatott lépést a városi társadaloméval. A falusi magyar közösségekben egyházi jellegű szervezetek (ifjúsági körök) és gazdasági egyesületek alakultak. A közbirtokossági szervezetek, az esztenatársaságok nem hiányozhattak a falvak életéből. Az összefogás erejét felismerve szaporodtak a gazdakörök, különféle szövetkezetek, főként hitel- és fogyasztási szövetkezetek.

Az önkéntes egyesületek erősítették a népesség önállósulását, tevékenységre, művelődésre s társas szórakozásokra serkentették tagjaikat. A sokféleség egyben a társadalmi élet sokszínűségét is bizonyítja. Legyen szabad ezzel kapcsolatban megjegyezni azt is, hogy mindenféle anyagi s más természetű gondok mellett is megtartották a farsangi népi és polgári szokásokat (bálokat, összejöveleteket, kölcsönös látogatásokat, művelődési rendezvényeket). Ezek színvonala természetesen a társadalom műveltségének függvényében változott. Mindebből arra következtethetünk (és itt a néprajztudomány eredményeire is hivatkoznunk kell), hogy a magyar (és más) társadalom közérzete a kiegyezés és a dualizmus korában nem volt annyira rossz, mint ami az utóbbi félévszázad történeti irodalmából kitűnik. De az is kétségtelen, hogy a századforduló után növekedtek a belső feszültségek és az Osztrák-Magyar Monarchia külső veszedelemi. Ezekről a magyar történészek számos kitűnő írása ad világos képet, ezért mi csak vázlatosan ismertetünk néhány sajátos kérdést.

7. A társadalmi kérdések kiéleződése

7.1. A székely kérdés a XIX–XX. század fordulóján

A korabeli magyar sajtó sokat foglalkozott a székelység helyzetével, amelyet általánosan székely kérdés címszó alatt kezelt a közvélemény. Ennek lényege abban foglalható össze, hogy a XIX. század végén a székely falvakban túlnépesedés következett be, és a „népfelesleg” nem

talált a szülőföldjén elegendő munkaalkalmat. Emiatt felerősödött a székelység migrációja, szétszóródása. Különösen veszélyesnek tartották a kortárs közgazdászok és társadalomkutatók a kivándorlást, amely idegen országokban vezette le a természetes népszaporulat nem kis részét.

A székely kérdést előidéző okok közt elsőként a gazdasági jellegűeket kell megemlítenünk. A Székelyföld gazdasági szerkezete nem tudott a kapitalista piacgazdaság követelményeire igazodni: gyáripára alig fejlődött, hagyományos városi kisiparát lepassztotta az osztrák és cseh termékek versenyére.

Igaz, hogy a székely népet a kiegyezés koráig is a mezőgazdaság és az állattenyésztés tartotta el, de a kiegészítő mellékfoglalkozások is szerepet kaptak a székely gazdaságban. Ennek a teljesen hagyományos önellátó gazdaságnak a lakosságot fenntartó képessége azonban korlátozott volt. A magasabb népszaporulat egyrészt a lakosság abszolút számának növekedéséhez, másrészt a gazdaságok földjének felaprózódásához vezetett. Statisztikai adatok szerint Csíkbán a földművelő családok 31%-ának 5 holdnál kisebb volt a birtoka, Udvarhely megyében ennek a rétegnek az aránya elérte a 39–40%-ot. Holott korabeli számítások szerint egy 4–5 tagú családnak minimálisan 7–8 hold szántó- és kaszálóbirtokkal kellett rendelkeznie ahhoz, hogy az élelmet és ruházatát megtermelhesse. Ehhez szükséges volt az is, hogy az illető falu erdejét és legelőjét arányosan használhassa. Megemlíthető még, hogy Csíkbán a falun élők 22%-át, Udvarhely megyében 28%-át, Háromszéken még ennél is többet tett ki a föld nélküliek részaránya.

A falusi székely szegényréteg életfeltételeit tovább rontották a tulajdonviszonyokban bekövetkezett változások. Az eddig közös használatban levő hatalmas erdő- és legelőbirtokok egy részét ugyanis a „birtokrendezések” során a 100 holdas birtokosok magánhasználatba vették, kiszakították a közösből. Ugyanezt tették a közbirtokosságokká szerveződő egyszerű székely gazdák is, akik ugyan ezután is közös használatban tartották az erdőket és legelőket, de a birtok nélküliek állattartási és erdőhasználati lehetőségei mindenképpen a minimumra csökkentek. Ez a tényező is hozzájárult a szegényréteg elvándorlásához.

A székely falvak túlnépesedése súlyos társadalmi problémát jelentett. Ezért egy közirókból, tisztviselőkből, pedagógusokból és politikusokból álló székely értelmiségi csoport – Barabás Endre, Benedek Elek, Barta Miklós, T. Nagy Imre, Kozma Ferenc – az egész magyar közvélemény mozgósításával próbált megoldásokat keresni. Ennek következtében hívták össze 1902-ben Csíktusnádra az ún. Székely Kongresszust, amely ugyan nem mindenben felelt meg az elvárásoknak, de hozzájárult a kormányzat figyelmének felkeltéséhez. Darányi Ignác földművelésügyi miniszter támogatásával megindult az ún. „székely akció”, amely az ipar és a közlekedés fejlesztését ígerte. Mindebből azonban csak nagyon kevés valósult meg, részben a tőke hiánya, részben a korabeli magyar liberális gazdaságpolitika tehetetlensége, főként pedig a világháború kitörése miatt. A székely kérdés tehát megoldatlan maradt, s emiatt felgyorsult az elvándorlási folyamat.

7.2. A kivándorlás

A társadalmi problémák sokasodására utaló jelenségek közt a kortárs megfigyelők a székely kérdés és a városi munkásmozgalmak számának növekedése mellett – amivel most nem foglalkozunk –, a kivándorlást emlegették. Ez a jelenség majdnem egész Európában fellépett, s csak azon országokban maradt meg a kezdeti jelentéktelen fokon, amelyekben a falusi lakosság erősen kötődött a földhöz és nem indult a polgárosodás útján. Ilyen országok közt említhető Oroszország, Románia, Bulgária és Szerbia. Természetesen az egyes országokon belül is változott a migrációk iránya és intenzitása.

A történeti Erdély nem tartozott Ausztria-Magyarországnak a kivándorlás által legerősebben érintett területei közé, de a migrációs jelenség itt is a kor jelentős kérdése volt. A kiegyezés egész korszakát felölelő statisztika nem készült, viszont az 1893–1913-as időszakáról elegendő megbízható adatokkal rendelkezünk. Eszerint az említett években – a visszavándorlást nem

számítva – 196 547 személy hagyta el Erdélyt kivándorlási útlevelemel. Az 1918 utáni szélesebben vett Erdélyhez tartozó területeken 148 519 fő váltott ki kivándorlási céllal útlevelet. A kivándorlás gócai közt Alsó-Fehér, Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő és Szeben megyéket jelöli meg a statisztika; a Bánságban Temes megye haladta meg az átlagot. A Székelyföldön Udvarhely megye adta a legtöbb kivándorlót. A kivándorlók közel 90%-a a falusi lakosságból került ki, ennek nyolctizede semmiféle földbirtokkal nem rendelkezett.

A kivándorlás több okú (plurikauzális) jelenség, de koronként más-más ok vált meghatározóvá. Míg a szabadságharc leverése után az üldöztetés váltott ki tömeges menekülést külföldre, a századforduló éveiben a földhiány jelentette a kivándorlás fő okát. Erre utal az a tény is, hogy számos repatriáló a megtakarított pénzét földvásárlásra fordította.

A *Magyar Statisztikai Közlemények* új sorozatának 1918-ban közölt 67. kötete szerint 1899–1913 között 35 928 magyar állampolgár vándorolt ki az erdélyi megyékből és városokból, ami az összes kivándorlóknak 18,3%-át tette ki (a szélesebben értelmezett Erdélyből kivándoroltak 22,5–23%-a volt magyar). A kivándorlási listát Udvarhely megye vezette 8347 fővel, azt Kis-Küküllő követte 4812, Háromszék 4282 fővel. Vagyis a kivándorlás az erdélyi magyarok számát évenként átlag 2395 személlyel apasztotta. Mivel e jelenség már az 1880-as években is érezhető volt, az emigráltak számát az említettél nagyobbra kell tennünk. A visszavándorlás viszont valamivel csökkentette a veszteséget.

Hová vándoroltak?

Ismeretes, hogy a magyarországi kivándorlás fő iránya Amerika volt, s ez a XX. század elején Erdélyt illetően sem alakult másként. Viszont az már sajátosság volt, hogy Erdélyből sokan mentek Romániába, a szászokat pedig Németország is vonzotta. Amerika jelentős szívóhatása érthető: a rendkívül gyors ipari és városi fejlődés nagy munkakinálatot eredményezett, s ezeket az ügynökök annyira eltúlozták, hogy sok kivándorló bízott a gyors meggazdagodás lehetőségében. Ez a lélektani jelenség is táplálta a kivándorlási mozgalmat.

A romániai kivándorlás külön kérdés. Közismert ugyanis, hogy Erdély polgárosodása előrehaladottabb, míg a civilizáció jóval fejlettebb fokon volt, mint Ó-Romániában. A vándormozgalmat ebben az esetben a földrajzi közelség mellett az ösztönözte, hogy az 1880-as évektől Romániában is felgyorsult a városi fejlődés, és a bojári birtok növekvő árutermelése munkakinálatot teremtett, amelyet a helyi népességből nem lehetett fedezni. A román parasztságot ugyanis még mindig helyhez kötötte az ún. szerződéses rendszer (amely egyébként az 1907-es nagy parasztfelkelés egyik oka volt), amellet szakképzett kisiparosok, különféle munkások akkor még nem voltak elegendő számban Romániában. Ezért sok román és magyar települt át, többségük ideiglenes, átmeneti szándékkal, de ennek ellenére, aki a számításait megtalálta, nem tért vissza szülőföldjére.

Összegezésül: a századfordulón a kivándorlás tömegjelenség volt, amely utat nyitott az agrárszegénység áramlásának. A mozgalomban az erdélyi magyarság kisebb arányban vett részt, mint a románok vagy a szászok-németek, de a vesztesége így is számottevő volt, mert elvonta a szülőföldről és az országból a természetes népszaporulat egy részét, előmozdította a magyarság szétszóródását a hazán kívül.

III. A nemzetiségi kérdés. A magyar–román együttélés a kiegyezés korában

A magyar-román viszony alakulása a kiegyezési korszak legfontosabb kérdései közé tartozott, s lényegesen másként jelentkezett a politikai életben, mint a népi együttélés területén. Ezért történetét kettős síkon kell követnünk.

1. A magyar-román viszony a politikában

A kiegyezés korszakában az erdélyi és a magyarországi románság Erdély és Magyarország uniója során egyesülhetett, ezáltal megerősödött, száma folyamatosan növekedett. 1851-ben Erdélyben és Magyarországon 2 240 000, míg 1910-ben 31%-kal több, vagyis 2 949 000 román anyanyelvű lakos élt. A majdnem 3 milliós magyarországi románságnak mintegy 12%-a beszélt magyarul, a 88% csak anyanyelvén értekezhetett a társadalommal, és intézte ügyeit az állammal. A románok aránya az Osztrák-Magyar Monarchiában 1910-ben 6,6%, Magyarországon (Erdéllyel együtt) 14,1% volt.

A román politikai élet egyik jellemző jegye az volt, hogy 1881-ig két párt működött, és egyesülésük ellenére a románság politikai kettőssége továbbra is fennmaradt. A történeti erdélyi román politika nem ismerte el a kiegyezés rendszerét, elutasította az együttműködést a magyar kormányzati politikával, a magyar állammal. A tordai Ioan Rațiu vezetésével már 1869-ben a passzivitás és a magyar parlament bojkottálása mellett döntött. Ez a magatartás jelentősen akadályozta a románság beilleszkedését az Osztrák-Magyar Monarchia történelmi rendszerébe. A magyarországi román politikusok viszont az aktív politika hívei voltak, részt vettek a parlamenti munkában, s a két nép közti jó viszony kialakítására törekedtek. A magyarországi részek román mozgalmának kiemelkedő vezetője a bánági nagybirtokos Alexandru Mocioni, valamint Vințențiu Babeș politikus volt.

Az 1881-ben megalakult egységes Román Nemzeti Párt Erdély autonómiáját követelte (A román autonómiaterv ekkor is, később is az 1860–1863-as helyzetre utalt), továbbá a román nyelv használatát a közigazgatásban és igazságszolgáltatásban a románság által lakott területeken, valamint román vagy románul jól tudó tisztviselők kinevezését az említett területekre, a nemzetiségi törvénynek a nemzetiségek számára kedvező módosítását, a magyarosítás megszüntetését, a választójog kiterjesztését sürgette. Bonyolította a helyzetet, hogy 1884-ben Miron Romanul nagyszebeni görög keleti érsek vezetésével megalakult a Román Mérsékelt Párt, amely elismerte a dualizmust, valamint Erdély és Magyarország unióját. Ez a párt azonban nem tudott elegendő népszerűsége szert tenni, mert útját állta a nemzeti mozgalom radikális irányzata.

Utóbbi irányítását 1884-ben az író Ioan Slavici által Nagyszebenben szerkesztett *Tribuna* című lap vette át. Ez az irányzat szoros kapcsolatban állt a Romániában működő irredenta irányzatokkal, amelyek végső célja Erdély Magyarországtól való elszakítása és Romániával történő egyesítése volt. A nevezetes román memorandum már az erdélyi és a romániai radikálisok teljes együttműködésével készült.

Amennyiben szélesebb európai perspektívában próbáljuk látni a kialakuló román-magyar viszonyt, akkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a kérdés kiváló ismerőjének, Szekfű Gyulának azt a megállapítását, hogy a nemzeti kisebbségek robbanó erők voltak, melyek nem türelmet, gondoskodást, mozgásszabadságot követeltek maguknak, hanem uralkodást. Mert – tette hozzá Szekfű – Közép-Európa népei a XIX. század második felében érkeztek el történelmi fejlődésüknek azon fokára, amikor saját nemzetállamot akartak alapítani. Ennek a törekvésnek a német és az olasz állami egység megeremtése hatalmas lökést adott.

Vonatkozik-e ez a magyarországi (és erdélyi) román nemzeti mozgalomra?

Úgy véljük – a Mocioni, Babeș és az általuk képviselt irányzat, valamint a mérsékelt Miron Romanul-féle politika kivételével –, igen. A román mozgalom radikális szárnya nem akart tartós megegyeződést. Miközben a magyar politikával nem volt hajlandó együttműködni, kapcsolatba lépett a magyarországi radikális, szintén nemzeti állami gondolatokat tápláló szerb és szlovák mozgalmakkal, s Románia támogatását élvezve, az európai közvéleményt és nagypolitikát a történelmi Magyarország ellen próbálta hangolni. Ennek a törekvésnek kiemelkedő eseménye volt a memorandum-mozgalom.

Az erdélyi románok sérelmeit tartalmazó memorandumot 1892 májusában 300 tagú küldöttség vitte Bécsbe a királyhoz. Az uralkodó nem fogadta a küldöttséget, és az otthagyt memorandumot Bécsből elküldték Budapestre a magyar kormánynak, amely azt visszajuttatta a román politikusokhoz. A magyar kormány elhibázott lépéssel válaszolt: pert rendezett Kolozsvárt, ahol a vezetőket elítélték. Az elítélteket ugyan négy hónap múltán amnesztiában részesítették, de a román politika elérte célját: az európai közvéleményt sikerült a magyarok ellen mozgósítani. Az 1895-ben a románok, szerbek, szlovákok részvételével tartott budapesti nemzetiségi kongresszust követően e három nemzeti mozgalom az első világháború végéig összehangolt magyarellenes politikát folytatott, amelyben a magyar politika, különösen a törvényhozás magyarosító szándékú (de a gyakorlatban rendszerint nem érvényesített) intézkedéseit nem volt nehéz felhasználni.

Milyen volt a magyar nemzetiségi politika?

A magyar történetírás egybehangzó megállapítása szerint az egész kiegyezési korszakot átfogó egységes magyar nemzetiségi politikáról nem beszélhetünk. A nemzetiségi politika két elvi felfogás függvényében váltakozott. Az egyik koncepcióhoz az uralmi törekvések, a másikhoz a megegyezési kísérletek társultak. A korszak a Deák Ferenc és Eötvös József neve által fémjelzett szabadelvű kiegyezési irányzattal, a szabadelvű szellemű nemzetiségi és népiskolai törvény megalkotásával kezdődött. Ezt Tisza Kálmán miniszterelnök uralmi jellegű politikája követte, s e politikának a kiéleződése Bánffy Dezső kormánya (1895–1899) idején következett be. Az erőszakosságot előtérbe helyező politika csak rontotta a helyzetet: a magyar közvélemény megdöbbenéssel észlelte, hogy 1896-ban a Magyarország ezeréves fennállásának emlékétként ünnepségeket a románok (és más nemzetiségek) teljesen bojkottálták. Holott az ünnepségek alkalmából rendezett kiállításon nem egységes nemzeti államot, hanem az együttélő népek és nemzetiségek megvalósításait, sajátosságait mutatták be a világnak.

Az új század első évtizedében különösen az 1907-es Apponyi-féle iskolatörvény váltott ki erős feszültséget és indulatokat. A XXVIII. törvénycikk a tanítói fizetések megszüntetésével és az oktatás ingyenessé tételével a nemzetiségi iskolákat arra próbálta rávenni, hogy állami segílyt kérjenek. Ennek fejében a nemzetiségi iskolák tanulói négy év alatt kötelesek lettek volna elsajátítani a magyar nyelvet. A törvénynek nem sok gyakorlati következménye volt, mert a nemzeti iskolák egyházi jellegüket megtartották, s ellátásukról is az egyházak gondoskodtak. Az Apponyi-féle törvény ellen a román politika hatalmas propagandát fejtett ki bel- és külföldön egyaránt. Akárcsak az 1912-ben a magyar anyanyelvű görög katolikusok számára Hajdúdorogon felállított püspökség ellen.

A kérdés éleződését látva, a korszak legbefolyásosabb magyar politikusa és 1913-tól miniszterelnöke, Tisza István a világháború előtti években megkísérelte a románokkal való kiegyezést. Tiszát a külpolitikai elgondolásai is arra késztették, hogy a megbékélést keresse a nemzetiségekkel. Ennek során 1910-től ismételten tárgyalta a román vezetőkkel. Különösen fontosak voltak az 1912 decemberében a Román Nemzeti Párttal kezdett, s 1914 februárjáig folytatott megbeszélések. A románok egymásután többször megfogalmazták követeléseiket, mindig újabb és újabb pontokkal egészítve ki igényeiket. A Román Nemzeti Párt követeléseinek legfőbb pontjait Teodor Mihali országgyűlési képviselő foglalta össze. Ezek a következő pontokat tartalmazták: 1. az iskolázás még az alapítványi iskolákban is valamennyi fokon anyanyelvén történjék; 2. biztosítsák az egyházak szabadságát; 3. valósítsák meg a sajtószabadságot; 4. biztosítsák az etnikai szabadságot és a társadalmi fejlődést; 5. ismerjék el a román Nemzeti Párt szervezkedési jogát; 6. a románlakta területek igazgatási nyelve a román legyen; 7. a románlakta kerületekben a bíróságokon vezessék be a román nyelvet; 8. az állam egyformán támogassa az elmaradt román vidékeket a többivel; 9. az állam szüntesse be a románok ellen irányuló telepítési akciót; 10. a román népet a közigazgatásban és a bíróságokon saját fiai képviseljék; 11. ismerjék el és garantálják a román nép nemzeti voltát. Ezek mellett követelték 50 választókerület elkülönítését, román főispánok kinevezését és a minisztériumokban román államtitkárság létesítését.

A román-magyar megbékélés ádáz ellenfelei közt említendő a magyargyűlölő Ferenc Ferdinánd trónörökös, aki a Monarchiát föderalisztikus alapon kívánta újjászervezni. I. C. Brătianu, Románia miniszterelnöke nem ellenezte ugyan a tárgyalásokat, de az egyezséget igen. Brătianu akkor már az antant hatalmak felé orientálódott, bár Románia formálisan a központi hatalmak szövetségese volt. Mindkét itt említett személy arra biztatta az erdélyi román politikusokat, hogy ha a másik fél hajlandóságot mutat a követelések elfogadására, újabbat terjesszenek elő. Az előbbieken ismertetett követeléseik közt már számos igény ennek a politikának volt a következménye. Tisza ígéretet tett az Apponyi-féle iskolai törvény reformjára, kilátásba helyezte a román nyelv használatának kiterjesztését az állami hatóságoknál, a választójog módosítását a románok javára, s amnesztiát ígért a sajtóperek miatt elítéltek számára. Az ajánlatot a román tárgyaló fél elutasította, s 1914. február 14-én a Román Nemzeti Párt határozatot hozott a tárgyalások megszakításáról.

Ebben a stádiumban találta az erdélyi magyar-román viszonyt a világháború kitörése. A magyar politikának nem sikerült a megbékélést elérnie, amiért persze nem viselheti egymaga a felelősség terhét. A kudarc előidézésében része volt a Román Nemzeti Pártnak, Ferenc Ferdinándnak és szövetségeseinek, s Románia külpolitikájának is.

A politikai viszonyoknál kedvezőbben alakultak az együttélés hétköznapijai.

2. A népi együttélés gyakorlata

Balogh Pál *Népfajok Magyarországon* című, 1902-ben Budapesten kiadott könyvében statisztikát közölt a magyarországi (és erdélyi) különböző etnikumok által közösen lakott helységekről. Eszerint a történeti Erdély 2617 települése közül csak 624 volt „egyajkú”, viszont két nyelvet beszéltek 229, hármat 805, négyet 245 helységben, 14 faluban pedig öt-hat nyelven értekeztek a lakosok.

A román-magyar vagy magyar-román vegyes lakosságú falvak száma 1230-ra rúgott.

Ez a településszerkezet évszázadok során spontán módon alakult ki. Sajátossága volt, hogy a különböző etnikumú családok az esetek többségében nem különültek el falu, illetőleg városrészenként, bár voltak ilyen települések. Az együttélés – függetlenül a politikától – szükségszerűen alakította az együttműködés formáit és rendszerét. Itt utalhatunk néhány jellemző példára. A vegyes falvakban a határhasználat rendjét, az utak karbantartását együtt intézték. A közbirtokosságok és a községek vezetőtestületeiben is jelen voltak a különböző etnikumok képviselői. Meg kell jegyeznünk, hogy a szász-román-magyar együttélés sajátos volt. Külön tanulmányozást igényel. Természetesen mindenhol közös volt a vásározás rendje. A szabadverseny alapján működő kereskedelem és az ipar a kiegyezés korában nem ismert etnikai megkülönböztetést. Viszont rendszerint etnikai alapon szerveződtek a különböző művelődési, szakmai és vallási jellegű egyesületek.

Az együttműködés az esetek nagy többségében nem jelentette az etnikai közösségek összeolvadását. Különállásukat biztosította az anyanyelv használata, a vallási-egyházi különbözőségek, a szokások és viselkedések sajátosságai, a más nemzethez való tartozás tudata, a népi közösségeket is érintő nemzeti jellegű agitáció, különösen országos választások alkalmával, és nyilvánvalóan a lelki habitus mássága is az etnikai közösségek fennmaradását segítette.

Az együttműködés fokozatai különböztek ugyan, de abban aligha volt eltérés az etnikailag vegyes falvak között, hogy a különböző nemzetiségű családok mindig segítették egymást a természeti csapások és balesetek alkalmából; hasonlóan a népi gyógyászat terén is. A szokásrendszer része volt, hogy az egyes etnikai közösségek tiszteletben tartották egymás vallási ünnepeit és szertartásait. Magyarország jogrendjének szilárdságát is bizonyítja, hogy a különböző nemzetiségi közjavak (iskolái, templomai, temetői, földbirtokai) ugyanolyan védelemben részesültek, mint a magyar közösségeké.

Ami az asszimiláció kérdését illeti, az együttélő etnikai közösségek nem törekedtek tudatosan a másik fél elnemzetlenítésére. Az asszimilációra bátorítás rendszerint kívülről jött. A beolvadás azokban a helységekben öltött az átlagosnál nagyobb méretet, ahol az etnikai kisebbség száma és aránya olyan kicsi volt, hogy nem tudott kisközösséggé formálódni, illetőleg, ahol az együttélő etnikai közösség egyike vagy másika az öntudatvesztés útját járta, míg a másiknak éppen ellenkezőleg: erősödött a nemzeti tudata. Az asszimilációt elősegítették az etnikailag vegyes házasságok.

A beolvadásnak egy másik formája az volt, amikor az egyik együttélő közösség fokozatosan vesztette el az anyanyelvét, és a másik közösség nyelvén kezdett beszélni, aztán elhagyta szokásait, majd a vallását is. Utóbbi nem minden esetben következett be. Több Alsó-Fehér és Hunyad megyei magyar közösség úgy tért át a román nyelvre, hogy megőrizte református vallását. Ezen az úton számos, korábban vegyes közösség vált egynyelvűvé. Számszerűen e jelenség méreteit nem tudjuk bemutatni, mert elegendő adat nem áll rendelkezésünkre. Valamely etnikai közösség pusztulása általában akkor gyorsult fel, ha megszűnt a helyi egyháza, ami a másik egyház befolyásának kiterjesztését vonta maga után. A mezőszéki magyarság elsorvadásában a fenti folyamatot is megfigyelhetjük. Tény, hogy az asszimiláció, még ha erőszakmentes is, káros jelenség, mert különböző sajátos kultúrákat veszélyeztet.

Az erdélyi román-magyar népi társadalmak kiegyezés kori együttélését nem terhelték sem jelentős etnikai összetűzések, sem atrocitások. Az együttéléshez hozzájárult az 1868. évi nemzetiségi törvény békés szelleme s az a kitétele, amely elismerte a kisközösségek életében döntő fontosságú két intézményt: az egyház és a közösségek által fenntartott iskola autonómiáját.

IV. A kiegyezés korának mérlege

Az előbbieken nyomon követtük az erdélyi magyarság helyzetének alakulását a kiegyezés korában. Láttuk, hogy Erdélyben a magyarság számaránya a korábbi 28%-ról 34,2%-ra növekedett. Magyarországon (természetesen Erdélyt is ide értve) a magyarság aránya a korábbi 44%-ról 55%-ra emelkedett. Igaz, az utóbbi (1910-es) statisztika a magyar anyanyelvűekhez sorolta a zsidó és cigány lakosság nagy részét is. A dualizmus idején, a magyarországi németiség kivételével, mindegyik magyarországi és erdélyi etnikum abszolút száma nőtt, bár egyesek aránya némileg csökkent. Tehát bonyolult fejlődési folyamat ment végbe.

A dualizmus hosszú, békés évtizedeiben nemcsak a magyarság erősödött meg, hanem Ausztria–Magyarország más népei is gyarapodtak. Azonban a nemzetiségek egyre nehezebben viselték el politikai önállóságuk hiányát. Ez pedig az egész Monarchiában nagyon felfokozta a széthúzó tendenciákat, annál inkább, mivel ennek a folyamatnak már az udvarban is olyan jelentős képviselője volt, mint Ferenc Ferdinánd trónörökös. A közös uralkodó, Ferenc József ugyan végig kitartott 1867 mellett, és ehhez nem lett hűtlen a magyar politikai vezetés sem, de a világháború kitörésével kialakult új nemzetközi helyzetben ez a szövetség már nem menthette meg az Osztrák–Magyar Monarchiát.

A monarchia és a dualizmus történetét különböző módon lehet értékelni, de az aligha vitatható, hogy keretei között minden etnikai és nemzeti közösség kisebb vagy nagyobb mértékben fennebb lépett a civilizáció lépcsőjén.

V. A világháború és Erdély

1. A világháború kitörése és Erdély kérdése

1914. június 28-án Szarajevóban meggyilkolták a Habsburg-dinasztia trónörökösét, Ferenc Ferdinándot és feleségét. A gyilkos fegyver Gavriló Princip szerb diák kezében dördült el. Az esemény azonnal háborús feszültséget keltett Európa-szerte. Az ügyben természetesen a legér-

dekeltebb fél Ausztria-Magyarország volt. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a lehetséges következményeket latolgató diplomáciában Erdély helyzete és kérdése is felvetődött.

Az Osztrák-Magyar Monarchia mérvadó köréi az első pillanattól hajlottak arra, hogy a szarajevói merényletre Szerbia elleni háborúval válaszoljanak, azzal érvelve, hogy a fegyveres konfliktusra előbb-utóbb sor kerülne, mert Oroszország Ausztria-Magyarország elleni szövetség létrehozásán dolgozik, amelyben Szerbiának döntő szerepet kíván biztosítani.

Tisza István magyar miniszterelnök kezdetben ellenezte a háborút. Kockázatosnak vélte s tartott attól, hogy Románia az ellenséges tábor oldalán fog fellépni, ami Erdélyt veszélyeztetné. Tiszára azonban nagy nyomást gyakorolt az osztrák minisztérium mellett Németország is, s amikor Ferenc József és II. Vilmos német császár a háború megindítása mellett döntött, Tisza István is beleegyezését adta. Ellenállásának feladásához hozzájárult az is, hogy Németország határozott ígéretet tett arra, hogy Oroszország fellépése esetén az Osztrák-Magyar Monarchia mellé áll, s Romániát távol tartja a háborútól. Egyébként említésre érdemes, hogy a kiegyezés rendszere nem sok beleszólást biztosított a magyar miniszterelnöknek a háború vagy béke eldöntésének kérdésébe.

A Szerbia elleni háború 1914. július 28-án kezdődött, s pár napon belül az európai hatalmak mind beléptek a konfliktusba. A hármass szövetség egyik tagja Olaszország, és a szövetséghez csatlakozott Románia semlegességet fogadott. Megkezdődött a később elsőnek nevezett világ-háború, amelynek kimenetelétől függött az Osztrák-Magyar Monarchia sorsa. Magyarországnak ugyan semmi keresnivalója nem volt a konfrontációban, de Ausztria oldalán elkerülhetetlenül bele kellett sodródnia. A propaganda hatására a magyar közvélemény nagy többsége kezdetben elfogadta, sőt üdvözölte a háborút. Így volt ez minden hadviselő országban. Indulatok s fegyverek feszültek egymásnak Európa-szerte. Az erdélyi románok nevében a Román Nemzeti Párt hűségnyilatkozatot tett az Osztrák-Magyar Monarchia mellett.

A mozgósítás során a fegyverfogható férfiakat a különféle fegyveres alakulatokba sorozták, a gazdaságot a háború szolgálatába állították.

A fegyverek az első két évben nem hoztak döntést. 1915-ben az oroszok betörték a Kárpátokba, de német segítséggel az osztrák-magyar haderő visszaverte. Nyugaton a kezdeti német sikereket a franciák ellenállása törte meg. Állóháború alakult ki mindkét fronton.

Közben intenzíven dolgozott a diplomácia. Olaszország területi követelésekkel lépett fel, Tirolra tartott igényt és Trieszt önállóságát kívánta. Ausztria-Magyarország ezt teljesíthetetlennek vélte. Olaszország már a háború kezdetétől kapcsolatban állt az antanthatalmakkal, és biztatásukra kilépett a hármass szövetségből, áttért az antanthoz, s 1916. augusztus 5-én Isonzónál megtámadta az osztrák-magyar haderőt. Németország egyes politikusai Ausztria-Magyarországtól azt kérték, hogy területi engedményekkel biztosítsák Románia semlegességét. Szóba került Bukovina, Erdély és a Bánság. Tisza István ezt a tervet határozottan visszautasította, de hajlandó volt az erdélyi románoknak további politikai jogokat biztosítani. Ezalatt az antanthatalmakkal folytatott titkos tárgyalásokon Románia ígéretet kapott Erdély, a Bánság és a Tiszántúl egy részének megszerzésére, és ezzel a diplomáciai csatát az antant megnyerte. 1916. augusztus 17-én Románia csatlakozási szerződést írt alá az antanttal, amely hadbalépésre kötelezte a korábbi szövetségeseit, Ausztria-Magyarország és Németország ellen. A szerződés azt a kikötést is tartalmazta, hogy Románia nem köthet különbékét.

2. A román haderő betörése Erdélybe és az erdélyi magyarság

1916. augusztus 27-én a román koronatanács – Ferdinánd király és a miniszterek jelenlétében – az azonnali hadbalépés mellett döntött. A román hadsereg már aznap este állást foglalt Predealnál. 28-án reggel, amikor Bécsben a hadüzenetet Burián István, a király személye körüli miniszter kézhez vette, a román haderő általános támadásba lendült a kárpáti szorosokban. Az

Erdélyt védő sereg 28 000 embert számlált s 72 ágyúval volt felszerelve, a román haderő 235 000 főből állt s 600 ágyút vonultatott fel. A túlerő nyolcszoros volt.

A határmenti területek magyar polgári lakossága gyalog, szekéren, vonaton pánikszerű menekülésbe kezdett. Az otthon maradtaktól állatot, élelmet rekviráltak, s nem egy helységeben atrocitásokra is sor került a román katonák részéről (például Gelencén, Sóváradoon, Szárhegyen és Szovátán). A román haderő különösen azokban a helységekből alkalmazott emberéleletet követelő erőszakot, ahol ellenállást tanúsítottak, vagy ahol vonakodtak anyagi javaikat átadni, közreműködni a megszállókkal. Hivatalos, de korántsem teljes adatok szerint több mint 300 000 polgári lakos menekült el otthonából, akik eleinte teljes bizonytalanságban áradtak nyugat felé. Később állami és polgári szervezetek próbáltak rendet teremteni a káoszban. Előbb a Kolozsvárt létesült szervezet, majd Budapesten az *Erdélyi Menekültek Segítő Bizottsága* végzett a helyzethez mérten érdemi munkát. A kormány segélyeket utalt ki, de azokat nehéz volt eljuttatni a helyüket állandóan változtató rászorultaknak.

Nagyváradon 400 lakást és 3 iskolát jelöltek ki az erdélyi menekültek számára. Aradon és máshol iskolákban helyezték el a menekülteket, akiket a magyar lakosság mindenfelé segített, s szolidaritásának számos jelét adta. A több százezer ember szenvedése azonban így is mérhetetlenül nagy volt. A háború borzalmaival Erdély most már közvetlenül érezte.

A román betörés – ahogy akkor a magyar közvélemény emlegette – válságot idézett elő a magyar kormányban és a politikai életben. Tiszát azzal vádolta az ellenzék, hogy elhanyagolta Erdély védelmét, s követelni kezdték távozását. Károlyi Mihály, az ellenzék egyre nagyobb hangú vezére, a képviselőház szeptember 5-i ülésén azt is felvetette, hogy a magyar csapatokat vonják vissza az összes frontról s vezényeljék Erdély védelmére. Ezt kérték az erdélyi katonák is. Az átirányításra csak kisebb mértékben került sor, de így is jelentős haderő érkezett az erdélyi frontra. Emellett Tisza minden erejét latba vetve követelte az osztrák-magyar hadvezetéstől Erdély visszafoglalását, és figyelmeztette Németországot a Romániával kapcsolatos korábbi ígéretére.

Az eredmény ezúttal nem maradt el. Falkenhayn német altábornagy megbízatást kapott a román támadás visszaverésére. Szeptember 17-én érkezett Dévára, a 9. hadsereg főhadiszállására, s parancsára 26-án az egyesített osztrák-magyar és német haderő Nagyszebennél ellentámadást indított. Ennek hatására 29-én a román haderő menekülésbe kezdett. Röviddel azután a Zsil völgyét volt kénytelen feladni. Október 2-án Brassó irányába indult meg a támadás. A német, magyar és osztrák haderő visszavette Fogarast, majd 8-án Brassót. Október első két hetében kiszorították a román alakulatokat a Székelyföldről is. A románok nagy számú túszt vittek magukkal, akik közül sokan elpusztultak.

Falkenhayn csapatai Erdély teljes visszafoglalása után pihenőt tartottak, majd újabb támadásba lendültek, s december 6-án elfoglalták Bukarestet. A román kormány elmenekült, majd különbékét kötött a központi hatalmakkal. A Románia elleni háború sikeres befejezése átmene-tileg megerősítette Ausztria-Magyarország és Németország helyzetét, de 1917–1918-ban olyan események következtek be, amelyek a katonai vereséget elkerülhetetlenné tették. A kimerülés jeleit érezve, IV. Károly, aki Ferenc József 1916. november 21-én bekövetkezett halála után foglalta el Ausztria-Magyarország trónját, béketárgyalásokba kezdett. A békét milliós tömegek követelték itthon, s ez a hangulat a lövészárkokba is behatolt.

Az Osztrák-Magyar Monarchia végnapjai következtek.

Kronológia 1790–1916

1789

július 14. A párizsi nép lerombolja a királyi börtönerődöt, a Bastille-t.

1790

február 20. Meghal II. József. Trónra lép II. Lipót.

április 3. Nagyszebenben megindul és egy évig jelenik meg az *Erdélyi Magyar Hírvivő* című hetilap.

szeptember 1. Temesváron megnyílt a II. Lipót által összehívott szerb nemzeti kongresszus.

november 15. II. Lipótot Pozsonyban magyar királlyá koronázták.

december 21. Országgyűlés Kolozsvárt. (1792. augusztus 21-én oszlik fel.)

1791

február 11. Az erdélyi országgyűlés bizottságot hoz létre Magyarország és Erdély uniója tárgyában.

február 20. II. Lipót ismét szétválasztja az erdélyi és a magyar királyi kúriát.

február 21. Bécsből Budára hozzák a magyar koronát.

március 11. Az erdélyi románok képviselői benyújtják az uralkodónak a Supplex Libellus Valachorumot.

június 21. Bánffy György fő kormányzó a Kolozsvárt ülésező országgyűlés elé terjeszti a királytól leküldött Supplex Libellus Valachorum című emlékiratot.

augusztus 31. Teleki Sámuel grófot erdélyi kancellárrá nevezik ki.

szeptember 13. Életbe lép a francia forradalmi alkotmány.

1792

március 1. II. Lipót halála. Trónra lép I. Ferenc.

május 8. Az erdélyi országgyűlés küldöttsége Bécsben benyújtja a királynak az 1791. évi országgyűlés által készített törvényjavaslatokat.

május 20. A magyar országgyűlés törvényt alkot arról, hogy az ország valamennyi iskolájában rendes tantárgy legyen a magyar nyelv.

augusztus 10. A párizsi nép megostromolja a Tuilleries palotát. XVI. Lajos királyt és családját börtönbe zárják.

augusztus 21. Erdély országgyűlése Kolozsvárott. Újra tárgyalja az 1791. évi törvényjavaslatokat. A király november 28-án szentesíti a törvényeket és megerősíti az 1691. évi *Diploma Leopoldinumot*.

november 11. Kolozsvárt Kótsi Patkó János igazgatása alatt színjátszó társaság alakult.

1792–1815

Magyarország részt vesz a Franciaország elleni háborúban.

1793

január 21. Kivégzik XVI. Lajos francia királyt.

június 2. Franciaországban a jakobinus párt átveszi a hatalmat.

1794

január 4. Megalakul az ellenzéki nemességet egyesítő Diana Vadásztársaság.

március. Tadeusz Kosciuszko vezetésével Lengyelországban felkelés tör ki az orosz megszállás ellen.

július 7. Nagyváradon a magyarországi jakobinusok és az erdélyi ellenzék képviselői találkoznak.

1798

Batthyány Ignác püspök megalapítja a gyulafehérvári könyvtárat (Batthyaneum).

Teleki Sámuel Marosvásárhelyen megnyitja könyvtárát a nyilvánosság előtt (Téka).

- 1799**
Megjelenik Gyarmathy Sámuel könyve a finnugor nyelvi rokonságról.
- 1802**
augusztus 2. Bonaparte Napóleont Franciaország örökös konzuljává választják.
- 1804**
A Habsburg Birodalom neve Osztrák Császárság.
december 2. Bonaparte Napóleont császárrá koronázzák.
- 1805**
október 21. Trafalgárnál az angol hajóhad Nelson admirális parancsnoksága alatt megsemmisíti a francia flottát.
december 2. Napóleon Austerlitznél vereséget mér az orosz-osztrák hadseregre.
- 1806**
Az Osztrák Császárság hivatalos színe a fekete-sárga; a Magyar Királyságé a piros-fehérezöld.
- 1809**
Nemesi felkelés Erdélyben Napóleon ellen.
június 15. Országgyűlés Kolozsvárt (nem alkot törvényeket).
- 1811**
február 20. A pénz devalvációja.
- 1812**
május 16-18. Bukaresti béke. Besszarábiát Oroszországhoz csatolják.
Megjelenik P. Maior Istoria pentru începutul românilor în Dacia c. könyve.
- 1813**
október 16-19. A szövetséges hatalmak Lipcse mellett döntő vereséget mérnek Napóleon hadseregére.
- 1814**
Döbrentei Gábor Kolozsvárt megalapította az *Erdélyi Múzeum* című folyóiratot.
- 1815**
június 9. Aláírják a Bécsi Kongresszus záróokmányát.
- 1816**
A második devalváció Erdélyben.
- 1816-1817**
Nagy aszály és éhínség Erdélyben.
- 1819**
Muzsikai Társaság alakult Kolozsvárt.
május 20. Döbrentei Gábor újjáalakítja az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságot.
november. Kőrösi Csoma Sándor elindul keleti útjára.
- 1821**
Széchenyi útja Erdélyben.
Jobbágyösszeírás Erdélyben.
A fanarióta uralom megszűnése Moldvában és Havasalföldön.
január 23. Tudor Vladimirescu felkelésének kezdete.
tavasz. Ypsilanti vezetésével megindul a törökellenes szabadságharc.
március 21. A kolozsvári állandó kőszínházban megkezdődnek az előadások.
- 1822**
szeptember 11. A király Jósika János bárót Erdély főkormányzójává nevezi ki. 1834. október 15-ig viseli tisztségét.
- 1823**
január 22. Kölcsey Ferenc megírja *Hymnus* című költeményét.

- 1825**
november 3. Széchenyi István adományával megalakul a Magyar Tudományos Akadémia.
- 1827**
január 1. A *Hazai Híradó* megjelenése Kolozsvárt (1828. június 28-tól *Erdélyi Híradó*).
- 1828**
 Kolozsvárt Bölöni Farkas Sándor irányításával megalakul a Gondoskodó Társaság.
- 1829–1834**
 Orosz katonai közigazgatás Moldvában és Havasalföldön.
- 1830**
január 2. Kolozsvárt kiadják a *Nemzeti Társalkodó* című kulturális hetilapot. Megszűnt 1844-ben.
január 28. Megjelenik Széchenyi István *Hitel* című műve.
július 28. Forradalom Párizsban, lemond X. Károly, trónra lép Lajos Fülöp.
szeptember 28. V. Ferdinándot, I. Ferenc fiát megkoronázzák Bécsben.
november 29. Varsóban felkelés tör ki I. Miklós cár uralma ellen.
- 1831**
 Kolerajárvány Magyarországon.
március 21. Közép-Szolnok vármegye közgyűlése Wesselényi Miklós kezdeményezésére törvénytelennek nyilvánítja az országgyűlés jóváhagyása nélkül elrendelt újoncozást, s megtiltja annak végrehajtását.
május. Szervezeti Szabályzat Moldvában és Havasalföldön.
július. Megjelenik Széchenyi *Világ* című műve.
- 1832**
december 9. Megalakul Marosvásárhelyt a kaszinó.
december 17. Megjelenik a Kossuth Lajos szerkesztette *Országgyűlési Tudósítások* első száma.
- 1832–1833**
 Rendi ellenállás Erdélyben.
- 1833**
 Megjelenik Bolyai János *Appendixje a nemeuklidészi geometriáról, Wesselényi Miklós Balítéletekről* című műve és Széchenyi *Stadium* című könyve.
 Megalakul a kolozsvári Kasinó.
április. Wlassits báró királybiztos Erdélyben.
- 1834**
 Kolozsvárt napvilágot lát Bölöni Farkas Sándor *Utazás Észak-Amerikában* című műve.
 Kolozsvárt megjelenik a *Vasárnapi Újság* Brassai Sámuel szerkesztésében.
május 24–1835. február 6. Országgyűlés Erdélyben. A nemesi reformerekből, Wesselényi Miklós vezetésével létrejön az ellenzéki (liberális) párt.
október 23. A bécsi udvari konferencia elhatározza a királyi hatalom megerősítését Erdélyben. Tervezi az országgyűlés felosztatását, teljhatalmú országos biztos kinevezését, latolgatják Wesselényi Miklós és más ellenzéki vezetők letartóztatását.
december 9. Szatmár vármegye közgyűlésén Wesselényi Miklós a jobbágyság örökváltása mellett szól fel.
- 1835**
január 29. Wesselényi Miklós az erdélyi országgyűlésen bemutatja az általa kinyomtatott országgyűlési napló néhány ívét, amit Esterházyi Ferdinánd királyi biztos elkoboztat.
február 6. A király feloszlatja az erdélyi országgyűlést. Esterházyi Ferdinánd királyi biztos átveszi Erdély kormányzását.
február 16. A király elrendeli Wesselényi Miklós perbefogását Erdélyben.

február 23. Az udvar Magyarországon felségárulási pert indít Wesselényi Miklós ellen a Szatmáron tartott beszéde miatt. 1839. január 31-én fogságra ítélik.

február 27. A budai magyar színház bemutatja Katona József *Bánk bán* című drámáját.

március 2. Meghal I. Ferenc császár-király. V. Ferdinánd kerül trónra.

ősz. Új taktikát fogad el az erdélyi magyar ellenzék. Vezére id. gróf Bethlen János.

1836

Megjelent Jósika *Abafi* című regénye.

1837

május 5. Letartóztatják Kossuth Lajost – 1839. február 23-án háromévi fogságra ítélik, amit a Hétszemélyes Tábla négy évre súlyosbít.

Vörösmarty Mihály megírja a *Szózat* című költeményét. 1843-ban zenésíti meg Egressy Béni.

Megjelenik *Erdélyország történetei tára I.* kötete Kemény József és Nagyajtai Kovács István szerkesztésében.

április 17. Országgyűlés Nagyszebenben – feloszlik 1838. március 31-én.

1838

Az első gőzgép Erdélyben, Zalatnán.

március 24. Brassóban megindul a *Gazeta de Transilvania* című román politikai lap.

1839

Megjelenik Jósika Miklós *A csehek Magyarországon* című regénye.

1840

Rajka Péter gépgyárat alapít Kolozsvárt.

május 4. Szabadon bocsátják Kossuth Lajost és Wesselényi Miklóst, aki Cräfenbergbe megy szembaját kezelteni.

1841

Nagyszebenben takarékpénztár alakul.

január 5. Megjelenik Kolozsvárt a *Múlt és Jelen* című konzervatív lap.

február 24. Szatmár megye közgyűlése kiáll a reformok mellett. Közadózás, sajtószabadság, népképviselő, kötelező örökváltság.

november 15. Az országgyűlés első ülése Kolozsvárt. Javaslat a magyar nyelv hivatalossá nyilvánítására. A szászok és a románok tiltakoztak.

1842

Megjelenik Stephan L. Roth *Der Sprachkampf in Siebenbürgen* című könyve.

január 31. Az erdélyi országgyűlés a magyar közigazgatási nyelv bevezetését kívánja a szász székek beligazgatása és a nem magyar egyházak egymás közötti levelezése kivételével. A királyi válasz fenntartja a latint a törvényhozásban; a katonaság és a kincstár nyelve a német.

április 7. Beiktatják Teleki Józsefet Erdély főkormányzói tisztségébe.

november 27. Széchenyi az Akadémia nagygyűlésén beszédet mond a nemzetiségi kérdésről. Szembeszáll minden erőszakos asszimilációval.

1843

tavasz. Lipcsében megjelenik Wesselényi *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* című könyve.

1844

Megalakul az Erdélyi Gazdasági Egyesület.

október 6. Kossuth kezdeményezésére Pozsonyban Védegyelet jön létre a magyarországi áruk fogyasztásának pártolására.

1845

Erkel zenéje Kölcsey *Hymnusához*.

március. Megjelenik Petőfi Sándor *János vitéz* című elbeszélő költeménye.

1846

A Konzervatív Párt megalakulása Erdélyben.

február 22. Krakkói lengyel nemzeti felkelés.

február. Parasztfelkelés Galíciában. A parasztok megtámadják a nemzeti szabadságért harcoló nemességet.

július 15. Pest és Vác között megindul a vasúti közlekedés.

1847

Megjelenik Erdélyben Kövály László *Erdélyország statisztikája* című munkája.

január. Elfogják Varga Katalint, a mócok mozgalmának vezetőjét.

január 10. Megalakul a Temesvár–Szeged vasúttársaság.

február 6. A Kisfaludy Társaság 1846. évi nagydíját Arany János *Toldi* című műve nyeri el.

július 6–7. A pesti ellenzéki nagygyűlés nyilatkozatot fogad el, amely a felelős kormány kinevezését, a népképviselőt, a törvény előtti egyenlőség bevezetését, a kötelező örkváltás elrendelését követeli.

szeptember 10. Az erdélyi országgyűlésen kihirdetik a király választását az 1843-as országgyűlés felterjesztésére. Eszerint a törvények és feliratok, a kormányzók és a királyi tábla nyelve a magyar, a törvényhatóságok magyarul levelezhetnek egymással.

november 10. Az Országgyűlés berekesztése Kolozsvárt.

december 27. Megnyílt Bécs és Pozsony közt a távírvonal.

1848

február 14. Pozsonyban a főrendi tábla elfogadja Kossuth reformjavaslatát.

február 22. Forradalom Milánóban.

február 24. Forradalom Párizsban.

március 13. Forradalom Bécsben.

március 15. A forradalom kitörése Pest–Budán. Kinyomtatják a 12 pontba foglalt követeléseket.

március 17. Bécsben az udvari kancellária elfogadja a legfontosabb magyar követeléseket.

március 17. A király hozzájárul a külön magyar kormány megalakításához. István nádor megbízta Batthyány Lajost a kormányalakítással.

március 20–23. Forradalmi események kezdete Erdélyben. A kolozsvári program elfogadása. Március 15-i pontok fogadtatása. A magyarság követelése: unió, köztehervisezés, sajtószabadság, feudális viszonyok megszüntetése.

március 21–25. Marosvásárhelyt tüntetnek az ifjú jogászok. Elfogadják a 12 pontot.

március 21–április. A székely városok a forradalmi átalakulás márciusi programját éltetik.

március 21. Kolozsvárt a magyar forradalmat ünneplik. Petíciót fogadnak el a magyarság követeléséről.

március 28–április 9. Forradalmi mozgalom Moldvában. A Brassóba menekült moldvai forradalmárok programot adnak ki a reformok szükségességéről.

március 31. A független magyar minisztérium királyi jóváhagyása.

április 11. Teleki József főkormányzó összehívja az erdélyi országgyűlést Kolozsváron. V. Ferdinánd berekeszti Pozsonyban az utolsó rendi országgyűlést.

április 14. A magyar kormány Pozsonyból Pestre költözik.

április 18–30. Az első balázsfalvi román nagygyűlés.

május 3–15. A második balázsfalvi Román Nemzeti Gyűlés 40 000 résztvevővel. A gyűlés megfogalmazta az erdélyi románság 16 pontból álló követelését. Követelik, hogy a románok legyenek Erdély negyedik bevett nemzete.

május 16. A kormány megkezdi az első 10 honvédszászlóalj toborzását.

május 18. Összeül a Frankfurti Parlament.

május 29–július 18. Országgyűlés Kolozsvárt. Elfogadja az uniót, a törvény előtti egyenlőséget, a jobbágyfelszabadítást kimondó törvényeket.

május 30. A kolozsvári országgyűlés egyhangú határozatot hoz Erdély és Magyarország újraegyesüléséről.

június. Vay Miklóst erdélyi királyi biztossá nevezik ki.

június 6. Szerb felkelés Dél-Magyarországon.

június 6. A kolozsvári országgyűlésen Wesselényi Miklós betérjeszti a jobbágyság felszabadítását kimondó törvénytervezetet. Az országgyűlés egyhangúlag elfogadta.

június 9–21. A havasalföldi forradalom kirobbanása. Islazi kiáltvány. Június 13-án forradalmi kormány alakul.

június 12. A kormány kihirdeti a statáriumot.

június 18. Erdélyben életbe lép a jobbágyfelszabadító törvény.

június 23. A király fogadja az erdélyi románok küldöttségét.

július 10. Az erdélyi küldöttek megérkeztek a magyar népképviselői országgyűlésbe

július 11. Kossuth javaslatára 200 000 újonc összeírását határozza el az országgyűlés. Az újoncozás megkezdését augusztus 29-én rendeli el Szemere belügyminiszter.

augusztus 6. Az osztrákok visszafoglalják Milánót.

augusztus 17. Berenczey László marosszéki követet Kossuth kormánybiztosává nevezi ki, s megbízza egy székely könnyűlovas csapat szervezésével.

szeptember. A Torda megyei Aranyoslónán parasztmegmozdulás az újoncozás ellen.

szeptember 5. A magyar országgyűlés 100 tagú küldöttsége Bécsben a békesség helyreállítását kéri.

szeptember 11. Jellasics horvát bán csapatai megtámadják Magyarországot.

szeptember 14. Urban alezredes a II. román határőr gyalogezred parancsnoka felmondja az engedelmességet a magyar kormánynak s megkezdí a román népfelkelés szervezését.

szeptember 15–25. A III. balázsfalvi Román Nemzeti Gyűlés.

szeptember 15. Határozat az Országos Honvédelmi Bizottmány (OHB) megalakítására. Szeptember 22-én kezdi meg működését. Elnöke Kossuth Lajos.

szeptember 19. Hat szász képviselő lemond és elhagyja a magyar országgyűlést.

szeptember 28. Pesten megölik Lamberget, akit a király a magyarországi haderők főparancsnokává nevezett ki.

szeptember 29. A pákozdi ütközet, amelyben a magyar honvédség visszaveri Jellašić támadását.

szeptember–október. Román és szász népfelkelés Erdélyben. Urban alezredes Naszódra rendeli az észak-erdélyi falvak lakóit, hogy a Habsburg-hatalomra eskesse őket.

október 4. A császár Windischgrätz herceget, az osztrák haderő főparancsnokát Magyarország ellen irányítja.

október 6–31. Felkelés Bécsben.

október 13. A polgárháború első magyar áldozatai.

október 16–18. Székely Nemzeti Gyűlés Agyagfalván.

október 17–október vége. 630 magyar polgári lakos legyilkolása az Alsó-Fehér megyei Benedek, Borosbocsárd, Csáklya, Diód, Krakkó, Magyarigen, Mindszent helységeiben.

október 18. Puchner kihirdeti a katonai diktatúra bevezetését Erdélyben.

október 20. 175 magyar menekült legyilkolása Kisenyeden.

október 22. Körösbánya magyarságának pusztulása.

október 23. Háromszék három tagú önvédelmi kormányt választ. Elnöke Berde Mózes kormánybiztos.

október 24. Zalatna magyarságának – mintegy 700 személy – pusztulása.

október 29. A székelyek visszafoglalják Urbantól Szászrégent.

november. Gábor Áron ágyúkat önt Háromszék önvédelmi harcához.

november 4–5. Marosvásárhelynél a székelyek vereséget szenvednek Gedeon császári tábornoktól.

november 12. Háromszék elhatározza, hogy nem fogadja el Puchner feltétel nélküli megadásra szólító proklamációját.

november 13. Felvincen mintegy 30 magyar polgári személyt megöltek.

november 17. Kolozsvár eleste.

november–december. Háromszék sikeres fegyveres önvédelmi harca.

december 9. Köpecen 50 magyar lakost pusztítottak el Heydte martalócai s az ágostonfalvi felkelők.

december 25. Bem felszabadítja Kolozsvárt.

december 28. Bem békére hívja fel Erdély lakosságát. Felhívását később többször megismételte. Amnesztiát ígért a fegyvert letevő felkelőknek.

december 28. Háromszék képviselői és a General Commando megkötik az árapataki békét. Háromszékre nem léphet be ellenség.

december 29. Kossuth Bem tábornokot az erdélyi magyar haderő főparancsnokává nevezi ki.

1849

január 3. Bem kiveri Urbán csapatait Tihucáról.

január 8–9. Nagyenyed pusztulása. Mintegy 600 magyar polgári lakos lelte halálát.

január 13. Bem felszabadítja Marosvásárhelyt.

január 17. Kossuth szabad csapatok szervezésére ad engedélyt Vasvári Pálnak és több társának.
Bem súlyos vereséget mér Puchnerre Vámosgálfalvánál.

január 18. Gál Sándor ezredes 140 Kossuth-huszárral és gyaloggal Csíkba érkezik s Beczmann alezredestől átveszi az ezredparancsnokságot.

január 21. Nagyszeben első – sikertelen – ostroma.

január 24. Puchner felkérésére Şaguna ortodox püspök behívja a cári csapatokat.

január 25. Petőfi az erdélyi hadjáratban.

január 27. Csány László erdélyi főkormánybiztos.
Kossuth differenciált erdélyi politika alkalmazására hívja fel Csány kormánybiztost.

január 29. Az OHB Dembinski lengyel altábornagyot a honvédsereg főparancsnokává nevezi ki.

január–június. Rögtönítélő bíróságok 174 nagyrészt román személyt ítélték halálra emberölés, rablás és gyűjtogatás bűntette miatt. Az elítéltek közt ártatlanok is voltak.

február 4. A vízaknai csata. Puchner orosz segítséggel vereséget mér Bemre.

február 9. A piski csata. Bem tábornok súlyos vereséget mér a császári csapatokra.

február 16. A csíki és háromszéki székely hadtest Bemhez érkezik.

február 25. A Román Nemzeti Komité kéri, hogy Erdélyt helyezték osztrák fennhatóság alá.

március 2–3. Puchner kiszorítja Bemet Medgyesről. Bem Segesvárra vonul s Nagyszeben bevételére készül.

március 3. Kossuth Görgey Artúr tábornokot nevezi ki a magyar hadsereg főparancsnokává.

március 4. I. Ferenc József Olmützben új, oktrojált birodalmi alkotmányt adott ki. (Magyarországtól leválasztja Erdélyt, előírja a szerb vajdaság szervezését. Kimondja az egy és oszthatatlan ausztriai császárság elvét. Kimondja a nemzetiségek egyenjogúságát.)

március 8. Az OHB Görgeyt az I., III. és VII. hadtest parancsnokává, az egész magyar haderő főparancsnokává pedig Vetter Antal altábornagyot nevezte ki. Vetter március 28-án lemond.

március 11. A magyar csapatok beveszik Nagyszebent.

március 17. Bem Vöröstoronyánál megveri a cári csapatokat.

március 19. A magyar csapatok beveszik Brassót.

március 20. Bem kiúzi Erdélyből az ellenséges erőket. Csak Déva, Gyulafehérvár és az Érchegység marad a császáriak, azaz a román felkelők kezén.

április 14. Debrecenben kimondják a Habsburg-ház trónfosztását, s elfogadják a Függetlenségi Nyilatkozatot.

Kossuth kormányzóelnök felhatalmazza Ioan Dragoș országgyűlési képviselőt, hogy a román népfelkelés vezetőivel folytasson tárgyalást.

április 15–16. Bem a Vaskapun át a Temesközbe vonul.

május. Abrudbányán és környékén 1500 magyar lakos legyilkolása.

május 7. Kossuth kormányzóelnök Görgeyt hadügyminiszterré nevezi ki.

május 9. I. Miklós cár kijelenti, hogy segítséget nyújt I. Ferenc József császárnak a magyar forradalom leverésében.

május 11. A kolozsvári rögtönítélő bíróság halálra ítéli Stephan Ludwig Roth szász politikust „a magyar haza alkotmányos polgári szabadsága és független állása elleni küzdelem” vádjával.

május 16. Bem altábornagy seregei kiűzik Temesközből a császári csapatokat. Temesvár kivételével a Bánság a magyar haderő kezére kerül.

május 21. A honvédsereg rohammal beveszi Buda várát.

I. Miklós orosz cár és I. Ferenc József Varsóban megállapodik a magyar forradalom elleni intervencióban.

június 2. A kormány feloszlatja a tábori vésztörvényszékeket.

június 8. Feloszlatják az összes vésztörvényszéket. Osztrák adatok szerint 4425 román polgári lakos esett a polgárháború és a megtorlás áldozatául.

június 15–18. Paszkevics orosz tábornok főerői átlépik Magyarország határát (az osztrák és az orosz sereg együttes létszáma 370 000 fő, 1192 löveg, a honvédseregé 152 000 fő, 450 löveg).

június 18. Lüders csapatai Felső-Tömösnél támadnak.

június 24. A cári csapatok elfoglalják Sepsiszentgyörgyöt. – 25-én Kézdivásárhelyt feldőlják az ágyúöntő műhelyt.

június 27. Aradot elfoglalják a magyar csapatok.

június 30. Görgey Artúr tábornok Komáromban megtagadja, hogy a főszereggel Szegedre vonuljon. Szemere Bertalan Mészáros Lázár altábornagyot bízta meg a honvédsereg főparancsnokságával.

július 2. Kökösi csata. Gábor Áron tüzérőrnagy hősi halála.

Gál Sándor visszafoglalja Háromszéket.

július 5. Kossuth főkormányzóelnök felmenti Görgey tábornokot hadügyminiszteri tisztéből.

július 5. Sepsiszentgyörgyi csata. Gyertyánffy Ferenc és százada hősi halált halt.

július 6. Az orosz intervenció ellen meghirdetett nemzeti összefogás keretében a kormány egynapos böjtöt rendelt el.

július 10. Az orosz csapatok megszállják Besztercét.

július 12. Kossuth Szegedre érkezik.

július 14. Magyar-román megbékélési tervezetet ír alá Kossuth, Bălcescu és Bolliac.

július 20. Bem moldvai expedíciója.

július 28. A magyar képviselőház nemzeti törvénye előírja az anyanyelv szabad használatát.

július 31. Segesvári csata. Petőfi eleste.

augusztus 1. A nyerges-tetői csata. A kormány és a képviselőház Aradra helyezi át székhelyét.

augusztus 9. Bem Temesvárnál vereséget szenved.

augusztus 11. Kossuth Lajos lemond kormányzóelnöki tisztéről.

augusztus 13. Világosi fegyverletétel.

augusztus 17. Kossuth Orsovánál elhagyja az országot.

augusztus 26. Zsibón fegyverletétel.

szeptember 17. Klapka tábornok aláírja a Komárom várának átadási feltételeit biztosító okmányt.

október 6. Pesten kivégzik Batthyány Lajos volt miniszterelnököt, Aradon pedig a 13 honvédtábornokot.

október 24. Haynau új közigazgatási rendszert vezet be. Erdélyt és Horvátországot elszakítja Magyarországtól.

november 18. Császári nyílt parancs létrehozza a Temesi Bánságot.

1850

január 10. Az erdélyi és a magyarországi románok vezetői a románlakta területek önálló koronataratománnyá való egyesítését kérik a császártól.

április 22. Pesten meghal Wesselényi Miklós.

szeptember 13. Belügyminiszteri rendelettel Magyarországot kerületekre osztják. A kerületek élére császári biztosokat neveznek ki.

december 12. Császári rendelet a fogarasi görög katolikus püspökséget érsekség rangjára emeli.

1851

április 25. Kossuth a törökországi Kiutahiában alkotmánytervezetet fogalmaz meg Magyarország számára, amely számos jog biztosítását ígéri a nemzetiségek számára.

április 29. Karl Schwarzenberg altábornagyot az uralkodó Erdély katonai és polgári kormányzójává nevezi ki.

május 13. Teleki Blanka grófnő letartóztatása a forradalomban tanúsított magatartásáért (1853. május 25-én a pesti haditörvényszék 10 évi várfogságra ítéli. 1857. május 10-én szabadon bocsátják).

július. A Székelyföldön Habsburg-ellenes szervezkedés kezdődik. Mozgatója Makk József.

július 1. Ausztria és Magyarország közti vámhatár eltörlése.

október 29. Kossuth Lajos Londonba érkezik.

november. Kossuth Lajos Gál Sándort az erdélyi felszabadító hadsereg főparancsnokává nevezi ki és megbízza, hogy folytasson tárgyalásokat a románokkal.

1851 folyamán Megjelenik Eötvös József *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az aladalomra* című munkájának első kötete (a második kötetet 1859-ben adták ki).

1852

január 24. A Makk–Gáll-féle összeesküvés résztvevőinek letartóztatása. Makk Józsefnek sikerül külföldre menekülnie.

június. I. Ferenc József császár magyarországi és erdélyi körútja.

1853

március 2. Az úrbéri pátens újraszabályozza Magyarország számára a jobbágyszabadsági törvényt.

április. Erdélyt bekapcsolják az európai távirati hálózatba.

szeptember 1. Erdélyben bevezetik az 1811. évi osztrák polgári törvénykönyvet.

szeptember 8. Orsova mellett megtalálják a magyar Szent Koronát, amelyet Szemere Bertalan menekülés közben ázott el.

1854

március 10. Marosvásárhelyt kivégezik a székelyföldi mozgalom részvevőit: Török János, Horváth Károlyt és Gálffy Mihályt. Sepsiszentgyörgyön felakasztották Váradi Józsefet és Bartalis Ferencet.

május 1. Megszűnik a kivételes állapot Magyarországon, a Szerb Vajdaságban és a Temesi Bánságban.

június 20. Császári nyílt parancs az erdélyi úrbéri viszonyok ügyében.

augusztus. Osztrák csapatok vonulnak be Moldvába és Havasalföldre.

augusztus 8. Anglia, Franciaország és Ausztria képviselői Bécsben kimondják a román fejedelemségek nemzetközi felügyeletét, a törökországi keresztények kollektív védelmét, a dunai hajózás közös ellenőrzését.

szeptember 14. Angol és francia csapatok szállnak partra a Krím-félszigeten. Megkezdődik a krími háború.

december 15. Erdélyben megszűnik az ostromállapot.

december 16. Leo Thun kultuszminiszter rendelete egységesen szabályozza a középfokú iskolák tanrendjét.

1856

március 30. A párizsi békekonferencián aláírják a krími háborút lezáró okmányt.

november 1. Megnyitják a Bázias-Oravicabánya vasútvonalat.

1857

május 8. Általános amnesztia a politikai perekben elítéltek részére a Habsburg-birodalom egész területén.

november 15. Megnyílik a Szeged-Temesvár közötti vasútvonal.

1859

január 24. Havasalföldön is fejedelemmé választják A. I. Cuza ezredest. Havasalföld és Moldva egyesülése.

március 29. Egyezmény A. I. Cuza és a magyar emigráció közt arra nézve, hogy a Magyarország felszabadítását célzó mozgalom számára támaszpontot helyez kilátásba.

április 29. Olasz-francia-osztrák háború, amelyet július 8-án Villafrancában megkötött béke zár le.

május 5. Kossuth megállapodást köt III. Napóleon francia császárral Magyarország felszabadításáról. Május 6-án Párizsban megalakul a Magyar Nemzeti Igazgatóság. Tagjai: Kossuth Lajos, Teleki László és Klapka György.

november 23. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület alakuló ülése Kolozsvárt.

1860

április 8. Széchenyi István Döblingben önkézével vet véget életének.

október 20. Az uralkodó kibocsátja az ún. Októberi Diplomát, amely újraszabályozza a birodalom belső rendjét. Visszaállítja az Erdélyi Udvari Kancelláriát.

december 27. Az uralkodó elrendeli a Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság visszacsatolását Magyarországhoz.

1861

Megjelenik Mikó Imre *Irányszémék* című cikkgyűjteménye.

január 13–16. Az erdélyi románok az unió ellen tiltakoznak.

1862

március 8–12. Az erdélyi szászok gyűlése Nagyszebenben. Erdély s Magyarország uniója ellen foglal állást.

1863

június 12. Az erdélyi országgyűlés magyar képviselői az uralkodóhoz intézett felhívásukban a Nagyszebenben egybehívott országgyűlést törvénytelennek minősítik s közlik, hogy azon nem vesznek részt.

augusztus 17. A csonka országgyűlés megszavazza a románok nemzeti és vallási egyenjogúságáról szóló törvényjavaslatot.

augusztus 21. A nagyszebeni csonka erdélyi országgyűlés törvénytelennek nyilvánítja az Erdély és Magyarország unióját kimondó 1848. évi törvényt.

szeptember 30. A nagyszebeni csonka országgyűlés törvénybe iktatja az Októberi Diplomát és a Februári Pátenst.

1865

július 3. Az osztrák csapatok döntő vereséget szenvednek a poroszoktól Königrätznél. A vereség jelentősen felgyorsítja a kiegyezési tárgyalásokat.

december 9. A Kolozsvárra összehívott erdélyi országgyűlés az unió mellett foglal állást.

1866

augusztus 21. Bécsben megkezdődnek az osztrák-magyar kiegyezési tárgyalások. Ezt több közös megbeszélés követi.

1867

február 17. Az uralkodó kinevezi Andrássy Gyula grófot magyar miniszterelnökké.

június 8. I. Ferenc József osztrák császárt és feleségét, Erzsébet császárnét Magyarország királyává, illetve királynéjává koronázzák Pest-Budán.

1868

december 6. A király szentesíti az 1868/XXXVIII. törvénycikket, a népiskolai törvényt. Ez általános tankötelezettséget vezet be 6–12 éves korig. Kimondja, hogy „minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást”.

A király szentesíti a nemzetiségi egyenjogúságot kimondó XLIV. törvénycikket. Ennek alapján politikai tekintetben Magyarország lakói egy nemzetet képeznek. Ugyanakkor biztosítja a nemzetiségek nyelvhasználati s municipiális jogait.

1869

február 7. A magyarországi románok Temesvárt elhatározzák az önálló nemzeti párt megalapítását s a politikai életben való aktív részvételüket.

március 7–8. Az erdélyi románok megalakítják Szerdahelyen az Erdélyi Román Nemzeti Pártot Ilie Măcelaru vezetésével. Az értekezlet kimondta az erdélyi románok politikai passzivitását.

április 20. Az erdélyi kormányzék megszűnteti működését.

1870

április 23. A nemzetiségi 48-as párti magyar képviselők egy csoportja nemzetiségi törvényjavaslatot tesz közzé, amely a magyaron kívül történeti s meghonosított nemzetnek ismeri el a románokat, szerbeket, szlovákokat, németeket, ruténeket.

szeptember 1. III. Napóleon francia császár seregei leteszik a fegyvert a poroszok előtt.

szeptember 4. Franciaországban kikiáltják a köztársasági államformát.

szeptember 8. Megnyílik a Nagyvárad-Kolozsvár közti vasútvonal.

1871

március 21. Megalakul a Párizsi Kommün.

április 6. Megnyitják az Arad-Temesvár közti vasútvonalat.

november 14. A király felmenti magyar miniszterelnöki tisztségéből Andrássy Gyula grófot és kinevezi közös külügyminiszterré. A magyar miniszterelnökséggel Lónyai Menyhért grófot bízta meg.

november 20. Megnyitják a Gyulafehérvár–Marosvásárhely közti vasutat.

1872

február 27. A király szentesíti az 1872/VII. törvénycikket, az ipartörvényt. Eltörli a céhrendszert, szabad iparüzést biztosít. Maximálja a munkaidőt: felnőtteknek 16, fiatalok-rúaknak 8–10 óra.

május 5–6. Az erdélyi románok politikai aktivitást és a parlamenti választásokon való részvételt határozzák el.

október 12. A király szentesíti a kolozsvári egyetem felállításáról szóló 1872/XIX. törvénycikket.

november 3. Megnyitják a Magyar Északkeleti Vasút Debrecen–Szatmárnémeti–Máramarosziget közti vonalát.

december 5. A király felmenti Lónyai Menyhért miniszterelnököt s helyébe Szlávay Józsefet nevezi ki.

- 1873**
június 1. Megnyitják a Magyar Keleti Vasút Segesvár–Brassó vonalát.
- 1874**
március 21. A király Szlávy József miniszterelnököt felmenti, s helyette Bittó Istvánt nevezi ki.
- 1875**
március 1. A Deák-párt és a Tisza Kálmán-féle Balközép egyesül és felveszi a Szabadelvű Párt nevet.
március 2. Bittó István felmentése és Wenckheim Béla báró miniszterelnöki kinevezése.
május 23. Az erdélyi románok újra a politikai passzivitás és a parlamenti választások bojkottálása mellett döntenek.
október 20. A király Tisza Kálmánt miniszterelnökké nevezi ki.
- 1876**
január 28. Meghal Deák Ferenc.
április 2. A király szentesíti az 1876/XII. törvénycikket. Ennek értelmében megszűnt a Királyföld sajátos közigazgatása.
június 19. A király szentesíti az 1876/XXXIII. törvénycikket. Ennek alapján a szász, valamint a székely székek beolvadnak az egységes megyei közigazgatási rendszerbe. Néhány korábbi megyét is összevonnak.
szeptember 16. Meghal gróf Mikó Imre.
október 22. Megalakul a Szász Néppárt, amely elfogadta az 1867-ben létrehozott dualizmus rendszerét.
- 1877**
február 25. Az Osztrák Nemzeti Bank Osztrák-Magyar Bankká alakul át.
december 10. Az orosz és a román haderő Plévnánál döntő vereséget mér a törökökre.
- 1878**
június–július. Az európai nagyhatalmak kongresszusa Berlinben. Elismeri Románia, Szerbia és Montenegró függetlenségét.
- 1880**
október 1. Megindul az *Ellenzék* című lap Kolozsvárt.
- 1881**
május 12–14. Nagyszebenben a magyarországi és az erdélyi Román Nemzeti Párt egybeolvadásával megalakul az egységes Román Nemzeti Párt.
- 1882**
május 20. Ausztria-Magyarország, Németország és Olaszország hármasszövetséget köt. 1887. február 20-án megújítják.
június 2. Közzéteszik az erdélyi függetlenségi párti képviselők Ugron Gábor és Bartha Miklós vezette csoport programját. (Követeli az 1867-es kiegyezés revízióját, önálló magyar hadsereg felállítását, intézkedéseket sürget a hanyatló nagybirtok megmentésére.)
október 22. Meghal Arany János Budapesten.
- 1883**
október 30. Az Osztrák-Magyar Monarchia és Románia titkos szövetségi szerződést írt alá Bécsben, amelyhez Németország, később (1888) Olaszország is csatlakozott. (A Monarchia segítséget nyújt Romániának orosz támadás esetén.) A szerződés Románia csatlakozását jelenti a hármasszövetséghez.
- 1884**
 Temesváron az európai kontinensen elsőként bevezetik az utcák villanyvilágítását.
március 14. Megalakul az Erdélyi Mérsékelt Román Nemzeti Párt, amely elfogadja a dualizmust (elnöke Miron Roman nagyszebeni görög keleti érsek).

- 1885**
április 12. Kolozsvárt megalakult az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE). Célul tűzte ki a magyar kultúra ápolását.
- 1886**
május 29. Védővámok bevezetése Romániában. „Vámháború” az Osztrák-Magyar Monarchia és Románia között.
- 1890**
december 7–8. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt első (alakuló) kongresszusa. Az Elvi Nyilatkozat célul tűzte ki a termelőeszközök köztulajdonba vételét. A társadalom megváltoztatásának történelmi feladatát az „osztálytudatos és pártként szervezett proletárság hivatott elvégezni”.
- 1892**
május 28. Az erdélyi románok politikai sérelmeit tartalmazó memorandumot 300 tagú küldöttség viszi Bécsbe az uralkodóhoz.
november 17. A király Wekerle Sándort nevezi ki miniszterelnöknek a lemondott Szapáry Gyula gróf helyett.
- 1893**
február 15. Budapesten megkezdte rendszeres adásait Puskás Tivadar találmánya, a Telefonhírmondó.
szeptember 27. Megalakul a Függetlenségi és 48-as Párt.
- 1894**
március 20. Kossuth Lajos meghal Turinban.
július 16. A belügyminiszter arra hivatkozva, hogy nincsenek jóváhagyott alapszabályai, betiltja a Román Nemzeti Pártot.
- 1895**
január 14. Wekerle Sándor után Bánffy Dezső a miniszterelnök.
szeptember 19. A király amnesztiában részesíti a Memorandum-per elítéltjeit.
- 1896**
április 11. A budapesti földalatti villamos bejáratása a Gizella (ma Vörösmarty) tér és a Városliget közt (a kontinens első földalatti vasútja).
április 12. Az országgyűlés ünnepélyesen törvénybe iktatja „a honfoglalás évezrede emléket” és megörökítését. A VII. törvénycikk előírja emlékmű létesítését a Városliget és Andrássy út találkozásánál; 7 emlékszobor az ország különböző pontjain; Szent István lovasszobra a Halászbástyánál; Népművészeti Múzeum; 400 új népiskola.
június 8. Az országgyűlés ünnepi ülése Budapesten az új Országház Kupolacsarnokában. Nagyszabású ezredévi ünnepi felvonulás a Vérmező-Vár-Országház útvonalon. A nagybányai művésztelep létrehozása Iványi Grünwald Béla, Ferenczy Károly, Hollósi Simon, Thorma János és mások által.
- 1898**
szeptember 10. Erzsébet királynét Genfben leszúrja egy olasz anarchista.
- 1899**
február 20. Bánffy Dezső miniszterelnök lemond, Széll Kálmán alakítja meg az új kormányt.
- 1903**
november 3. A király kinevezi Tisza Istvánt miniszterelnökké.
- 1904**
április 24. Élesden a Függetlenségi Párt által szervezett nagygyűlésen a nagy számban odasereglett szocialista érzelmű, nagyrészt román parasztság összetűzött a csendőrséggel. Az összetűzésnek 1 csendőr s 32 résztvevő esett áldozatul.
május 5. Jókai Mór halála.
- 1905**
január 26–február 4. Az országgyűlési választásokon a Szabadelvű Párt vereséget szenvedett, s ezt követően ún. koalíciós kormány alakult báró Fejérváry Géza elnökletével.
február 14. Tisza István miniszterelnök benyújtja lemondását.

1906

november 5. II. Rákóczi Ferenc hamvait ünnepélyes keretek között helyezik végső nyugalomra a kassai székesegyházban.

1907

február 15. Romániában parasztlázadás tör ki. Leverése 11 000 felkelő életébe kerül.

június 2. Apponyi Albert népiskolai törvénye (Lex Apponyi). Előírta a magyar nyelv kötelező tanítását a nem állami iskolában.

október 10. Általános sztrájk Magyarországon az általános választói jog bevezetéseért.

1910

szeptember–november. Magyar-román közeledési kísérlet. Tisza István miniszterelnök és Ioan Mihu tárgyalásai nem vezettek eredményre.

1913

május 17. Az első Balkán-háború kezdete.

A filmgyártás kezdetei Kolozsvárt.

július 16. A második Balkán-háború. A szövetségesek (Görögország, Románia, Szerbia, Montenegró, Törökország) térdre kényszerítik Bulgáriát. A békében Románia megkapja Dél-Dobrudzsát (Cadrilater).

október. Újabb kísérlet a magyar-román közeledésre Tisza István miniszterelnök és a Román Nemzeti Párt vezetői között. A tárgyalásokat nem kíséri siker.

1914

július 28. Miután Szarajevóban Ferdinánd trónörökösét és feleségét június 28-án meggyilkolták, Ausztria-Magyarország hadat üzen Szerbiának. Ezzel megkezdődik az első világháború.

1915

március 22. Az oroszok beveszik az 1914. szeptember 16. óta körülzárt Przemysl várát (120 000 foglyot ejtenek).

április 16. Olaszország csatlakozik az antant hatalmakhoz.

május 4. Olaszország hadat üzen az Osztrák-Magyar Monarchiának.

október–november. A központi hatalmak csapatai megszállják Szerbiát.

1916

augusztus 17. A bukaresti titkos egyezmény Romániának ígérte egész Erdélyt, a Bánságot, a Tiszántúl nagy részét. Augusztus 27-én Románia hadba lépett az Antant oldalán a Központi hatalmak ellen. A román csapatok betörnek Erdélybe.

szeptember 7. A román csapatok elfoglalják Brassót. A következő napokban Csík megyét, Háromszéket, megközelítik Marosvásárhelyt, Nagyszebent.

szeptember második fele. Az osztrák-magyar és német csapatok ellentámadása kiszorítja a román hadsereget Erdélyből.

november 21. Meghal I. Ferenc József. Az új uralkodót IV. (I.) Károlyt december 30-án koronázzák királlyá.

Bibliográfia

Levéltári források

Erdélyi Múzeum-Egyesület Levéltára. A Kolozsvári Állami Levéltárban.

Udvarhelyszék Levéltára a Kolozsvári Állami Levéltárban.

Háromszék Levéltára a Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltárban.

Marosszék Levéltára a Marosvásárhelyi Állami Levéltárban.

Magyar Országos Levéltár:

Erdélyi Kancelláriai Levéltár. B. szekció.

Elnöki iratok.

Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak. F. szekció.

Erdélyi Kincstári Levéltár 1780–1848. F. szekció.

1849-i Erdélyi Magyar Hatóságok Levéltára. Teljhatalmú országos biztosok.

1848–1849-i Minisztériumi Levéltár. 1848–1849-i naplók, feljegyzések.

Emlékiratok

Mezőkövesdi Újfalvi Sándor emlékiratai. Sajtó alá rendezte Gyalui Farkas. Kolozsvár, 1941.

Pálffy János emlékezései. I–II. Magyarországi és erdélyi urak. Sajtó alá rendezte Szabó T. Attila. Kolozsvár, 1939.

Forráskiadványok

Deák Imre: *1848, ahogyan a kortársak látták* (A szabadságharc története levelekben). Budapest, 1943.

Documente privind revoluția de la 1848 în Țările Române. Seria C. Transilvania II, III, IV, V, VI. Szerk. Șt. Pascu (III–V.), V. Cheresteșiu (II.), C. Mureșan (VI.). București, 1979, 1982, 1988, 1992, 1998.

Dragomir, Silviu: *Studii și documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în anii 1848–49.* I, II, III. Sibiu, 1944–1946.

Kossuth Lajos Összes Munkái. XIII, XIV. Budapest, 1952, 1957.

Kövény László: *Okmánytár az 1848–49-i erdélyi eseményekhez.* Kolozsvár, 1861.

Revoluția de la 1848–1849 din Transilvania I. Szerk. Șt. Pascu, V. Cheresteșiu. București, 1977.

Sándor József: *Okmánytár Erdély legújabb jogtörténetéhez 1848–1865.* Kolozsvár, 1865.

Hírlapok:

Ellenőr, 1848

Erdélyi Híradó, 1848

Honvéd, 1848–1849

Kolozsvári Híradó, 1848

Kossuth Hírlapja, 1848

Közlöny, 1848

Statisztikák

Benigni J. H. von Mildenberg: *Statistische Skizze der Siebenbürgischen Militär-Grenze.* Hermannstadt, 1834.

Bielz, E. A.: *Handbuch der Landeskunde Siebenbürgens.* Hermannstadt, 1857.

Köváry László: *Erdélyország statisztikája*. Kolozsvár, 1847.
Magyar Statisztikai Évkönyv kötetei 1880-tól.
Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat kötetei.

Könyvészeti tájékoztató

- Adalékok Barót történetéhez*. Szerk. Demeter László. Barót, 1999.
Antal Árpád: *A magyar irodalom a reformkorban és 1848-49-ben*. Bukarest, 1979.
Akik jó bizonytságot nyertek. A kolozsvári Református Teológia tanárai 1815–1948. Kolozsvár, 1996.
A magyar országgyűlés 1848/49-ben. Szerk. Szabad György. Budapest, é. n.
A Maros megyei magyarság történetéből. I. Szerk. Pál-Antal Sándor, Dr. Szabó Miklós. Marosvásárhely, 1997.
A Maros megyei magyarság történetéből. II. Szerk. Pál-Antal Sándor. Marosvásárhely, 2001.
Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok. Szerk. Hermann Gusztáv Mihály és Roth András Lajos. Székelyudvarhely, 2001.
A szent szabadság oltalmában. Erdélyi unitáriusok 1848–49-ben. Szerk. Gaal György. Kolozsvár, 2000.
Asztalos Miklós: *Wesselényi Miklós az első nemzetiségi politikus*. Pécs, 1927.
Asztalos Miklós: *Kossuth Lajos és az erdélyi kérdés*. Budapest, 1928.
A történeti Erdély. Szerk. Asztalos Miklós. Budapest, 1937.
Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja. Szerk. Pálmány Béla. Budapest, 2002.
Barițiu, George: *Părți alese din istoria Transilvaniei*. II. Sibiu, 1890.
Barta János ifj.: *A felvilágosult abszolutizmus agrárpolitikája a Habsburg és a Hohenzollern monarchiában*. Budapest, 1982.
Barta János ifj.: *A felvilágosult abszolutizmus fogadtatása Erdélyben*. = Tanulmányok Erdély történetéről. Debrecen, 1988. 118–127.
Bencze László, Bona Gábor, Csikány Tamás, Hermann Róbert, Kedves Gyula: *A szabadságharc katonai története Pákozdtól Világosig*. Budapest, 1998.
Benkő Samu: *Eszmék és tettek 1848 tavaszán Erdélyben*. = 1848. Arcok, eszmék, tettek. Tanulmányok. Szerk. Demény Lajos. Kolozsvár, Bukarest, 1974. 10–31.
Benkő Samu: Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*. Bukarest, 1966.
Bíró Dónát: *1848–1849 Régenben és vidékén*. = A maros megyei magyarság történetéből. Szerk. Pál-Antal Sándor. Marosvásárhely, 2001. 141–156.
Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben*. Bern, 1989.
Borsi Kálmán Béla: *Együtt vagy külön utakon*. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti mozgalom kapcsolatainak történetéből. Budapest, 1984.
Bözödi György: *Gábor Áron 1848–49-ben* = 1848 Arcok, eszmék, tettek. Szerk. Demény Lajos. Bukarest, 1974. 234–258.
Bözödi György: *1848 márciusa Marosvásárhelyen*. = Korunk II. (16.) évfolyam (1958) 3. sz.
Cserey Zoltán: *Társadalmi feszültségek és villongások Háromszéken a XVIII. sz. utolsó harmadában*. = A székelység története a 17–19. században. Szerk. Egyed Ákos és Magyar András. Csíkszereda, 2001.
Csetri Elek: *Az erdélyi unió végrehajtásának problémái az országgyűlés előtt*. A magyar országgyűlés 1848/49-ben. Szerk. Szabad György. Budapest, é. n. 281–317.
Csetri Elek: *Együtt Európában*. I. Debrecen, 2000.
Csetri Elek – Imreh István: *Erdély változó társadalma 1767-1821*. Bukarest, 1980.
Csetri Elek: *Wesselényi Miklós, a politikus és gazdasági reformer* = Előadások és tanulmányok Wesselényi Miklósról. Szerk. Takács Péter. Budapest, 1979.
Csorba László: *Széchenyi István*. Budapest, é.n. (2001).
Deák István: *Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben*. Budapest, 1989.

- Deé Nagy Anikó: *A marosvásárhelyi kaszinó krónikája*. = A Maros megyei magyarság történetéből. Szerk. Pál-Antal Sándor. Marosvásárhely, 2001. 95–126.
- Deé Nagy Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Kolozsvár, 1997.
- Dorner Béla: *Az erdélyi szászok mezőgazdasága*. Győr, 1911.
- Dukrét Géza: *A szabadságharc zászlaja alatt*. Az 1848–49-es forradalom a Partiumban és a Bánságban. Nagyvárad, 2000.
- Egyed Ákos: *A korszerűsödő és hagyományőrző Erdély*. I–II. Szerk. Kozma Mária. Csíkszereda, 1997.
- Egyed Ákos: *A Székelyföld népessége és társadalma 1750–1850 között*. = Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Szerk. Kovacsics József. Budapest, 1997. 241–249.
- Egyed Ákos: *Az erdélyi határőrrendszer kérdései az 1790–91. évi országgyűlésen és az udvar*. = Habsburgok és Magyarország. Szerk. ifj. Barta János. Debrecen, 1997. 127–181.
- Egyed Ákos: *A parasztság Erdélyben a századfordulón*. Társadalom- és agrártörténeti áttekintés. Bukarest, 1975.
- Egyed Ákos: *Erdély 1848–1849*. I–II. Csíkszereda, 1998, 1999.
- Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció*. Tanulmányok a jobbágyszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914. Bukarest, 1981. (II. kiad. Kolozsvár, 2002.)
- Egyed Ákos: *Háromszék 1848–1849*. Bukarest. 1978. (II. kiad. 1979.)
- Egyed Ákos: *Az 1848-i agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlés – ahogy a kortársak látták*. = A székelység története a 17–19. században. Csíkszereda, 2001. 70–120.
- Egyed Ákos: *Wesselényi Miklós küzdelme az unióért és a jobbágyszabadításért 1848-ban*. = Fehérgyarmati Füzetek. Szerk. Takács Péter. Fehérgyarmat, 1996.
- Egyed Emese: *Levelek fejéről Múzsák sisakomat*. Barcsai Ábrahám költészete. Erdélyi Tudományos Füzetek. Kolozsvár, 1998.
- Egyed Péter: *Sipos Pál*. Kolozsvár, 2002.
- Emlékezés Kossuth Lajosra Erdélyben, 1994-ben*. Benkő Samu, Csetri Elek, Egyed Ákos, Kiss András, Imreh István, Orosz István, Pölöskei Ferenc tanulmányai. Erdélyi Tudományos Füzetek 219. Kolozsvár, 1994.
- Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félévszázados ünnepére 1859–1909*. Szerk. Erdélyi Pál. Kolozsvár, 1909–1942.
- Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996.
- Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. Kiss András, Kovács Kiss Gyöngy. Kolozsvár, 1999.
- Erdélyi Pantheon* I–II. Szerk. Jánosházy György. Marosvásárhely, 1998–1999.
- Erdély története* III. Szerk. Szász Zoltán. Budapest, 1986.
- Endes Miklós: *Csik-, Gyergyó-Kászsónszékek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig*. Budapest, 1987.
- Erdődy Gábor: *Kossuth Lajos*. Budapest, 2002.
- Éber Ernő: *A fajok harca Erdélyben*. Budapest, 1905.
- Fleisz János: *Város, kinek nem látni mását*. Nagyvárad a dualizmus korában. Nagyvárad, 1997.
- Gaal György: *Berde Áron útja a természettudományoktól a közgazdászatig*. Erdélyi Tudományos Füzetek 214. Kolozsvár, 1993.
- Gaal György: *Kolozsvár kétezer esztendeje dátumokban*. Kolozsvár, 2001.
- Gagyti Zoltán: *A marosvásárhelyi honvédzászlóalj szervezése 1848-ban*. = A Maros megyei magyarság történetéből. Szerk. Pál-Antal Sándor. Marosvásárhely, 2001. 156–192.
- Galántai József: *Magyarország az első világháborúban*. Budapest, 1974.
- Garda Dezső: *Gyergyó a történelmi idő vonzásában*. Székelyudvarhely, 1992.
- Gergely András: *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása*. Budapest, 1972.
- Gidó Csaba: *Az 1902-es tunsádi székely kongresszus és a kivándorlás kérdése*. = Areopolisz. Székelyudvarhely, 2001.

- Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. I–II.* Budapest, 1934.
- Göllner, C.: *Die Siebenbürger Sachsen in der Revolutionsjahre 1848–1849.* Bukarest, 1967.
- Grimm, J.: *Das Urbairialwesen in Siebenbürgen.* Wien, 1863.
- Györfi Dénes (szerk.): *A Bethlen Kollégium emlékkönyve.* Nagyenyed–Kolozsvár–Budapest, 1995.
- Hintz, J.: *Das Wandernde Siebenbürgen.* Kronstadt, 1876.
- Huber András: *Százcú nagyhatalom.* Lapok az erdélyi magyar időszaki sajtó történetéből. Csíkszereda, 1997.
- Imreh István: *Erdélyi hétköznapiak 1750–1850.* Bukarest, 1979.
- Imreh István: *Népi mozgalmak Háromszéken (1848).* = 1848. Arcok, eszmék, tettek. Szerk. Demény Lajos. Bukarest, 1974. 121–144.
- Industria și bogățiile naturale din Ardeal și Banat.* Cluj, 1927.
- Jakab Elek: *Szabadságharcunk történetéhez.* Visszaemlékezések 1848–49-re. Budapest, 1880.
- Jancsó Benedek: *Erdély története.* (Reprint) Budapest, 1981.
- Jancsó Benedek: *Szabadságharcunk és a dákóromán törekvések.* (Reprint) Budapest, 1995.
- Károlyi Dénes: *Székely vértanúk. 1854.* Téka, Bukarest, 1975. (Új kiadás: Kolozsvár, 2002.)
- Kolozsvár 1000 éve.* Szerk. Dáné Tibor Kálmán. Kolozsvár, 2001.
- Kosáry Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867.* Magyarok Európában. III. Budapest, 1990.
- Kossuth Lajos: *Írások és beszédek 1848–1849-ből.* Szerk. Katona Tamás. Budapest, 1987.
- Kovács Géza: *A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716–1848.* Délalföldi Századok 11. Szeged, 1998.
- Kovács István: *Így élt Bem József.* Budapest, 1983.
- Kovács Kiss Gyöngy: *A bécsi politika főbb irányvonalai (1711–1790).* Korunk, 1998. 7.
- Kőváry László: *Erdély története 1848–49-ben.* Pest, 1861.
- Kulcsok Kolozsvárhoz.* A föl nem adható város. Kolozsvár–Szeged, 2000.
- Léstyán Ferenc: *Az erdélyi római katolikus papság az 1848–1849-es forradalom és szabadságharcban.* = A Maros megyei magyarság történetéből. Szerk. Pál-Antal Sándor. Marosvásárhely, 2001. 126–141.
- Magyar András: *Gyergyóalfalu a történelem sodrában.* Csíkszereda, 1997.
- 19. századi magyar történelem 1790–1918.* Szerk. Gergely András. Budapest, 1998.
- Mester Miklós: *Az autonóm Erdély és a román nemzetiségi követelések az 1863–64. évi nagy-szebeni országgyűlésen.* Budapest, 1936.
- Miskolczi Ambrus: *Társadalom, nemzetiség és ellenzékiesség az erdélyi reformmozgalomban.* = Századok 117. évfolyam (1983) 5. sz. 1091–1096.
- Nagy Sándor: *Háromszék önvédelmi harca 1848–49.* Kolozsvár, 1846.
- Niederhauser Emil: *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában.* Budapest, 1997.
- Nyarády R. Károly: *Erdély népességének etnikai, vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig.* = Történeti demográfiai füzetek. 3. Budapest, 1987.
- Orosz István: *Széchenyi és kortársai.* Debrecen, 2000.
- Pál-Antal Sándor: *Csíkmadaras.* Marosvásárhely, 1996.
- Pál-Antal Sándor: *Marosszék és Marosvásárhely az 1848–1849-es forradalomban és szabadságharcban.* Székelyudvarhely, 2001.
- Pál-Antal Sándor–Szabó Miklós (szerk.): *A Maros megyei magyarság történetéből.* Marosvásárhely, 1997.
- Pál Judit: *Várostörténeti kutatások Erdélyben a második világháború után.* = Erdélyi várostörténeti tanulmányok. Csíkszereda, 2001. 9–19.
- Pálmány Béla: *Az 1848–49. évi népképviselők névtára.* A magyar országgyűlés 1848/49-ben. Szerk. Szabad György. Budapest, é. n. 339–373.
- Polverejan-N. Cordos: *Mișcarea memorandistă în documente 1885–1897.* Cluj, 1937.
- Pölöskei Ferenc: *A magyar parlamentarizmus a századfordulón.* Budapest, 2001.
- Pölöskei Ferenc: *Tisza István.* Budapest, 1985.

- Pukánszky Béla: *Erdélyi szászok és magyarok*. Pécs, 1943.
- Roth, Harald: *Kis Erdélytörténet*. Csíkszereda, 1999.
- Sárközi Zoltán: *Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában (1790–1848)*. Budapest, 1963.
- Spira György: *Széchenyi a 48-as forradalomban*. Budapest, 1979.
- Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választóján 1860–61*. Budapest, 1967.
- Szabad György: *Kossuth irányadása*. Budapest, 2002.
- Szabad György: *Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében*. Budapest, 1977.
- Szabad György: *Kossuth Lajos üzenetei*. Budapest, 1994.
- Szabad György: *Nézetek Magyarország és Erdély államjogi viszonyának rendezéséről a polgári átalakulás korában*. = Tanulmányok Erdély történetéből. Szerk. Rácz István. Debrecen, 1998. 127–134.
- Szabó Miklós: *Zeyk Domokos – a segesvári csata hősi halottja (1816–1848)*. = A Maros megyei magyarság történetéből. Szerk. Pál-Antal Sándor. Marosvásárhely, 2001. 192–199.
- Szász Zoltán: *A nemzetiségi kérdés és az országgyűlés megítélése*. = A magyar országgyűlés 1848–49-ben. Szerk. Szabad György. Budapest, é. n. 317–339.
- Széchenyi és Erdély. Tanulmányok*. Szerk. Somai József. Kolozsvár, 2002.
- Székelly Kongresszus. Budapest, 1902.
- Szekernyés János: *Temesvár kövei*. Temesvár, 1998.
- Szekfü Gyula: *Állam és nemzet*. Budapest, 1942.
- Szekfü Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, 1920.
- Szekfü Gyula: *Rövid magyar történet 1606–1939*. Szerk. Soós István, Póto János. Budapest, 2002.
- Szilágyi Farkas: *Alsó-Fehér vármegye 1848–49-ben*. Nagyenyed, 1898.
- Szilágyisági magyarok*. Szerk. Szabó Zsolt. Bukarest–Kolozsvár, 1999.
- Takács Péter: *Az erdélyi társadalom jellemzői a XIX. században*. = Tanulmányok Erdély történetéről. Szerk. Rácz István. Debrecen, 1987. 134–143.
- Teleki Téka Emlékkönyv 1802–2002*. Szerk. Dr. Deé Anikó, Sebestyén-Spielman Mihály, Vakarc Szilárd. Marosvásárhely, 2002.
- Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről. I. II. Szerk. Tánczos Vilmos, Tőkés Gyöngyvér. Kolozsvár, 2002.
- Tokaji László: *Eladó ország*. Kolozsvár, 1913.
- Tonk Sándor: *A marosvásárhelyi kollégium diáksága 1653–1848*. Szeged, 1994.
- Tóth Zoltán: *Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom 1710–1848*. Budapest, 1959.
- Tóth Zoltán: *Magyarok és románok*. Budapest, 1966.
- Történelmünk a Duna-medencében*. Szerk. Dáné Tibor Kálmán. Kolozsvár–Temesvár, 1998.
- Trócsányi Zsolt: *Erdélyi kormányhatósági levéltárak*. Budapest, 1973.
- Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Budapest, 1965.
- Urbán Aladár: *Batthyány Lajos miniszterelnöksége*. Budapest, 1986.
- Vajda Lajos: *Erdélyi bányák, kohók, emberek, századok*. Bukarest, 1987.
- Varga János: *Románok és magyarok 1848–1849-ben*. Budapest, 1995.
- Vita Zsigmond: *Erdélyi sétáló*. Művelődéstörténeti tanulmányok. Csíkszereda, 1993.
- Vofkori György: *Székellyudvarhely*. Várostörténet képekben. Kolozsvár, 1995.
- Vofkori László: *Erdély társadalmi és gazdaságföldrajza*. Nyíregyháza, 1994.
- Wesselényi Miklós: *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*. Lipcse, 1843.
- Zepezsaner Jenő: *Udvarhelyszék az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején*. Székellyudvarhely, 1999.
- Zepezsaner Jenő: *Udvarhely vármegye népoktatása a dualizmus korában*. = A székelység története a 17–19. században. Csíkszereda, 2001. 294–320.

Tartalom

Előszó	5
A rendiség és feudalizmus utolsó időszaka. A reformkor (1790–1848)	7
I. A sokrétű magyar társadalom	8
1. A nemesi rend	9
2. Magyar jobbágyság Erdély társadalmában	11
3. Szabad székelyek és székely határőr-rendűek	13
4. Magyar városi társadalom. A polgárosodás kérdései	14
5. Az értelmiség	17
6. A nemzeti művelődés, magyar tudományos törekvések a XVIII–XIX. század fordulóján	19
II. Küzdelem a rendi és nemzeti sérelmek orvoslásáért, Erdély önkormányzati jogaiért, a polgári átalakulásért a XVIII. század végétől az 1848-as forradalomig	21
1. A programadó 1790–91. évi országgyűlés	21
1.1. Az országgyűlés összetétele. Az öngazgatási sérelmek felvetése	21
1.2. Jogok és biztosítékok kérdése	23
1.3. A kompromisszum: „bátorságos középút”	24
2. Az erdélyi magyar jakobinus mozgalom	28
3. Nemesi felkelés – francia háborúk	30
III. Sérelmi politika és reformmozgalom	30
1. Széchenyi István és Wesselényi Miklós fellépése. A magyar reformmozgalom eszméi megalapozása	30
2. Sérelmi politika és ellenzéki mozgalom az 1830-as években. A reformkor új szakasza	33
3. Az 1840-es évek reformmozgalma. A társadalmi reform kérdése a közéletben és az országgyűléseken. Erdély helyzete 1848 előestéjén	37
4. A nemzeti művelődés fellendülése a reformkorban	40
Az erdélyi magyarság az 1848–49-es forradalomban és szabadságharcban	44
I. A forradalom kezdete. A kolozsvári program kialakulása és elfogadása	44
II. Az erdélyi országgyűlés törvényhozása. Az alkotmányos átalakulás feltételeinek biztosítása	47
III. Erdélyi kérdések a magyar országgyűlésben. Unió Magyarországgal	49
1. Az Unióbizottság	50
2. Erdély jogi és közigazgatási kérdései a magyar országgyűlésben	51
3. A székely kérdés a magyar országgyűlésben. Kossuth és a székelyek	52
IV. A szeptemberi fordulat következményei Erdélyben. Az erdélyi magyarság a polgárháborúban	55
V. A magyar haderő szervezése Erdélyben	57
VI. Az agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlés	59
VII. A Székelyföld helyzete az agyagfalvi gyűlés után. Háromszék önvédelmi harca	62
VIII. A polgárháború és áldozatai	64
IX. Erdély magyarsága a szabadságharcban	65
1. Erdély visszafoglalása	66

2. Erdély katonai és polgári rendszere 1849 tavaszán és nyarán.....	69
3. A magyar-román megbékélési törekvések. A cári intervenció. Erdély védelme. A szabadságharc bukása.....	72
Erdély magyarsága az önkényuralom korában (1849–1867)	74
1. A katonai diktatúra bevezetése. A hatalom bosszúja	74
2. A magyarság magatartása. Az ellenállás formái	75
3. A kiútkeresők. Mikó Imre és köre.....	76
4. Önszervező társadalom. A társadalmi élet élénkülése	78
5. A birodalmi gazdaságpolitika hatása.....	79
6. Politikai fordulat. Visszatérés az 1848-as alapokhoz. Erdély újraegyesülése Magyarországgal	80
Erdély az Osztrák-Magyar Monarchiában.....	83
I. A dualista rendszer. Erdély integrálása.....	83
1. Az unió törvényes szabályozása. Az alkotmányos szabadságjogok kinyilvánítása	83
2. A közigazgatási rendszer változásai.....	85
3. A magyar politikai élet Erdélyben a dualizmus első időszakában	86
4. A közlekedés. A vasúthálózat kiépítése	88
5. A hírközlés korszerűsítése.....	89
6. A hitelhálózat elterjedése	90
7. Az oktatási hálózat fejlődése.....	91
II. Erdély magyar népessége és társadalma a dualizmus korában.....	93
1. Erdély magyar népessége.....	93
2. Társadalom és polgárosodás. Polgárosodás az Osztrák-Magyar Monarchiában	95
3. Tulajdonviszonyok és foglalkozások Erdélyben	96
4. Az erdélyi magyar társadalom megoszlása	99
4.1. Az agrártársadalom.....	99
a. A magyar földbirtokos osztály	99
b. A magyar kisgazda-társadalom és életmódja	101
4.2. A magyar társadalom polgári rétegei.....	102
a. Az átalakuló polgárság	103
b. Az értelmiség – nemzeti középosztály	104
4.3. A mezőgazdasági és az ipari munkások.....	105
5. A társadalom polgárosodása és a nemzeti egység kérdése.....	106
6. A magyar társadalom szerveződése. Egyesületi élet. Közművelődés	106
7. A társadalmi kérdések kiéleződése	109
7.1. A székely kérdés a XIX–XX. század fordulóján	109
7.2. A kivándorlás.....	110
III. A nemzetiségi kérdés. A magyar-román együttélés a kiegyezés korában.....	111
1. A magyar-román viszony a politikában	112
2. A népi együttélés gyakorlata.....	114
IV. A kiegyezés korának mérlege	115
V. A világháború és Erdély.....	115
1. A világháború kitörése és Erdély kérdése	115
2. A román haderő betörése Erdélybe és az erdélyi magyarság	116
Kronológia 1790–1916	118
Bibliográfia.....	132



A dualizmus korának jogrendszere biztosította a legalapvetőbb emberi jogokat: a személyes szabadságot, a területi és társadalmi helyváltoztatás lehetőségét, a szabad munkaerő-vándorlást, a tulajdonjogot, a tulajdonvédelmet, a vállalkozás szabadságát, a gondolat és vélemény szabad nyilvánítását, bizonyos megszorításokkal a gyülekezési és egyesülési jogot, a vallásszabadságot, a nemzetiségi egyenjogúságot, bár ezen a téren az egyetlen politikai nemzet deklarálása sértette a nem magyar etnikumok kollektív politikai jogait, végül a Monarchia jog- és államrendje a benne élők számára hosszú békés időszakot biztosított, amelyben a Monarchia polgári átalakulása végbement. Mint liberális polgári rendszer, a gazdasági életet és modernizálódást a szabadverseny törvényeire bízta, de a fejlődés feltételeinek megteremtésével maga is előmozdította a nyugatibb és fejlettebb civilizációkhoz való felzárkózást, nevezetesen az infrastrukturális beruházásokkal: a vasúthálózat, a szilárd pénzügyi rendszer, a kitérő postai hálózat fejlesztése és működtetése, valamint az iskolai oktatás bővítése és modernizálása által Erdélyben.